

**ВАЛЕРИЙ ПАНЮШКИН,
МИХАИЛ ХОДОРКОВСКИ
ПЛЕННИК НА ТИШИНАТА**

Превод: Димитрина Гергова

chitanka.info

Главният герой на тази книга е сред най-обсъжданите хора в Русия. Едни мислят, че съдбата му е напълно логична — какво друго може да споходи човек, който е натрупал богатството си чрез укриване на данъци? Други обаче смятат, че затварянето му е напълно несправедливо. Къде е истината?

Валерий Панюшкин — известен разследващ журналист, удостоен с наградата „Златното перо на Русия“, си поставя за цел да разплете загадката около съдебния процес срещу Михаил Ходорковски.

В книгата „Пленник на тишината“ той разглежда 16-годишен период — от началото на предприемаческата дейност на Ходорковски и превръщането му в олигарх и собственик на ЮКОС — най-голямата руска нефтена компания, до осъждането му за неплатени данъци през 2005 г.

Без да го представя като светец, журналистът си служи с абсолютно достоверни факти от биографията му, арестът и съдебното дело. В своите разследвания авторът открива поръчкови документални филми, представящи Ходорковски като злодей, скалъпени атаки от страна на някои медии, обвинения в убийства и корупция, спънки за свиждания в затвора и разговор с адвокати.

МИША — НАЙ-ИЗВЕСТНИЯТ СИБИРСКИ ЗАТВОРНИК

Всяка сутрин в луксозна къща в селището Ябълкова градина край Москва стройна блондинка навива будилника на мобилния си телефон на 16.00 часа местно време. Когато будилникът звъни, тя знае, че мъжът ѝ вече е в леглото в една от бараките на лагера в Сибир, почти на самата граница с Китай. Там е 22.00 часа и затворниците трябва да са си легнали. Скъпият мобилен телефон на блондинката свири популярен съвременен романс: „Кажете ѝ, че ще се върна. Кажете ѝ, че пак ще бъдем заедно...“

Жената се казва Ина Ходорковска. Авторитетното френско списание „Пари Мач“ започва една от статиите си за мъжа ѝ така: „Той беше най-богатият човек в Русия. Владимир Путин го прати в Сибир за дълги години. Всички са го забравили — всички, освен жена му“.

Случаят „Ходорковски“ потвърди една българска поговорка, една руска и опроверга световна сентенция: „Срещу ръжен не се рита“, „От сумы и тюрмы не зарекайся“ („Не казвай, че никога няма да стигнеш до просешка тояга и пандиза“), „Това, което не се купува с пари, се купува с много пари“. Най-богатият руснак, собственик на \$18 млрд., преди да бъде осъден на 22 септември 2005 г., сега печели 1,5 евро месечно, като шие в затворническия цех примитивни ръкавици без подплата и калъфи за матраци. Държавата е прибрала почти всичките му пари. Никакви милиони и милиарди не могат да купят най-важното за човека — свободата, от която съдът го е лишил за 8 години за „укриване на данъци и пране на пари“.

Конфликтът между Путин и Ходорковски всъщност е на политико-финансова основа. В Русия има безброй богаташи, които едва ли могат да обяснят, камо ли да докажат „чистия“ произход на парите си. И властта не ги закача. Защото спазват правилата на играта или поне не ги нарушават явно. По време на една от срещите си с каймака на частния бизнес Владимир Путин каза приблизително

следното: няма да правим ревизия на приватизацията, но отсега нататък всеки да плаща на държавата това, което ѝ се полага.

Президентът не се интересува кой какви, колко и къде има коли, къщи, вили и яхти. Но, разбира се, на него никак не му е безразлично дали интересите на т.нар. олигарси не накърняват интересите на държавата и... неговите собствени. Ходорковски обаче започва прекалено да „американизира“ бизнеса си. Сигурно не е случаен факт, че след ареста на олигарха Джордж Буш се обажда на Владимир Путин, за да изрази своята „загриженост“ по повод събитията около ЮКОС. Освен това Ходорковски прекалено елементарно критикува „демокрацията на Путин“: „Искам да живея в нормална страна. Но тук... За да могат хора, които печелят по \$100 хил. годишно, да живеят в Русия, на тях им трябва демокрация“. Тази тема е особено болезнена за Путин, на него му е омръзнало да слуша подобни сентенции отвъд океана (вече не им обръща внимание) и от яловата си опозиция (тя пък хич не го интересува).

В превод от български „затвор“ е „тюрьма“. Българската дума е по-ясна — човека го затварят за определен срок и той няма достъп до нормално общество, до всекидневието, с което е свикнал, остава насаме с мислите си и непрекъснато пита: защо съм тук, а другите, полошите от мен, са на свобода? А времето тече. Навън нещата се променят и когато дойде време да напусне затвора — светът ще е друг. Но и той ще е друг.

На 15 октомври 2005 г. Михаил Ходорковски — Миша, прекрачва прага на „учреждение“ ЯГ14/10 — затворнически лагер. Близките му пътуват от Москва до Чита 7–8 часа със самолет, след това още 15 часа с разнебитен влак с мръсни, отвратително миришещи тоалетни, и най-накрая — още около един час с кола по ужасен път.

Когато Ходорковски става един от 1200-те затворници, в лагера имало примитивна библиотека, която никой не посещавал. Според думите на един от съкилийниците на Ходорковски, излязъл на свобода, сега „библиотеката достигна колосални размери, а броят на читателите е скочил до невероятен за затвора процент“.

Отначало новото обкръжение на экс милиардера го посрещнало враждебно. Но много бързо отношението към „богаташа“ коренно се променило. Със своята ерудиция той помогнал на доста затворници да

поискат преразглеждане на обвиненията си и те били предсрочно освободени.

По време на своя престой в ЯГ14/10 Ходорковски досега три пъти е вкарван в карцера, където е престоявал от 5 до 10 денонощия. Защото „е напуснал работното си място“, а всъщност търсел някой да му поправи скапаната шевна машина. След това — за „притежание на забранени документи“, макар че е имал разрешение за тях. И най-последното му наказание е защото „е давал на съкилийниците си лимони (донесени от Москва), което е строго забранено“.

Адвокатите му успели да накарат ръководството на лагера да заличи първите две наказания, борят се това да стане и с третото. Това е много важно за Миша: всяко наказание с карцер автоматично отлага с една година срока на евентуалното му условно освобождаване. А то по принцип може да стане още през 2007 г. — след изтичане на половината от срока на присъдата, който се брои от момента на арестуването му през октомври 2003 г.

Адвокатите му са категорични, че тези „заяждания“ (меко казано) с Ходорковски едва ли стават по инициатива на ръководството на лагера. Те твърдят, че в Кремъл все още се страхуват от техния клиент. На 7 октомври 2006 г., когато Владимир Путин навърши 54 години, Ходорковски му пожела свобода и покой. „Ще ги имате, след като, според Конституцията на Русия, напуснете този неблагодарен президентски пост“ — се казва в пожеланията.

При идването си в Краснокаменск Ина има право да бъде заедно с мъжа си 72 часа. Тя твърди, че преди Михаил да бъде арестуван, те прекарвали заедно три денонощия едва няколко пъти годишно. А в Москва двамата са се виждали само на вечеря и понякога в определената предварително неделя.

Лев Кокушкин

ПРОЛОГ

На пети юни 2005 година с жена ми, сина и дъщеря ми гостувахме на вилата на едни приятели. Пекохме шишчета, радвахме се на настъпващото лято, обсъждахме топновината — присъдата, издадена от Мещчанския съд в Москва на Михаил Ходорковски — девет години затвор.

В компанията ни никой не смяташе присъдата за справедлива, както и никой не смяташе Михаил Ходорковски за светец.

През пролетта на 2005 година аз няколко пъти ходих пред Мещчанския съд на митинги в подкрепа на Ходорковски и на антената на колата ми се вееше жълто-зелена лента — цветовете на компанията ЮКОС — като символ на несъгласието ми с присъдата.

Шестнайсетгодишният ми син Вася беше свикнал с факта, че спрямо Ходорковски се извършва нещо несправедливо, срещу което баща му протестира без особен ентузиазъм, но не се задълбочаваше в подробности. Същата вечер по телевизията даваха филма „Чистосърдечно признание“ и Вася седна да го гледа, сигурно за да разбере за какво толкова разпалено си говореха възрастните, похапвайки шишчета.

Филмът беше посветен на Михаил Ходорковски. Гръмовният глас на говорителя зад кадър съобщаваше на сина ми Вася, че видите ли, Михаил Ходорковски бил комсомолец, спекулирал с компютри, с измама се сдобил с петролната компания ЮКОС, открадната от народа, не правел нищо, помпал петрол и забогатявал. Не плащал данъци, убивал всеки, изпречил се на пътя му, станал най-богатият човек в страната, но го пипнали и го вкарали в затвора заради неплащане на данъци.

— Татко — ококори се насреща ми Вася, когато влязох в стаята, за да кажа, че е време да се стягаме за връщане. — Защо си завързал лента на колата си и ходиш по митинги? Подкрепяш престъпника? Нали Ходорковски е престъпник? Или не е?

Добре поне, че Вася се усъмни в справедливостта на телевизионната пропаганда. Беше топла вечер. През целия път до вкъщи разговаряхме със сина ми за ЮКОС. Вася задаваше много въпроси и колкото повече му отговарях, толкова повече ми се струваше, че жалките ми протести срещу присъдата на Ходорковски са недостатъчни.

Тогава за първи път се замислих, че делото на Ходорковски не е просто история за това как са вкарали в затвора един олигарх, не и за това колко несправедлив е съдът в Русия. А една история за това как човек може да стане свободен в Русия и какво го очаква за награда.

А ето я и историята.

ГЛАВА 1

АРЕСТЪТ

На 25 октомври 2003 година телефонът събуди адвокат Антон Дрел. Беше ранно утро, някъде около пет часа. Предишната вечер все още беше сива есен. Мокри клони, надвиснало като надгробна плоча небе, мръсни коли — тягостно междусезоние, което се опитва да превземе целия календар в Русия и да отреди само по няколко дни в годината на руската зима с шейните, на северното лято с шишчетата на чист въздух, на цъфналите ябълкови градини напролет и на светофарните червено жълто-зелени листа наесен. По повод влошаващия се климат лидерът на загубилата на последните парламентарни избори либерална партия „Съюз на десните сили“ (СДС) Борис Немцов се пошегува веднъж, че режимът на Путин е направил живота съвсем непоносим и ако дъждът все пак не спре, ще се наложи да напусне тази страна. А заместник ръководителят на президентската администрация Владислав Сурков в интервю за немското списание „Шпигел“ изопачи това изречение и каза, че либералите не свързват бъдещето си с Русия, а мислят само как да избягат от нея.

Адвокат Антон Дрел се приближи до прозореца. Все още сънен, той не разбираше какво му говори в слушалката нечий развълнуван глас. А навън през нощта беше навалял сняг, и то толкова много, че улицата изглеждаше най-послед тиха, чиста и уютна, особено от скърцането на лопатата на някакъв усърден портиер.

— Хора от ФСС^[1] — говореше гласът в слушалката — отведоха някъде Михаил Борисович, а ние седим в самолета и не знаем какво да правим.

— Защо мислите, че са от ФСС? — уточни адвокатът.

— Бяха с якета с надпис „ФСС“ и показаха документи.

— Така кажете, че са били с якета с надпис „ФСС“.

Обаждаше се помощникът на бизнесмена Михаил Ходорковски. Михаил Ходорковски беше собственик на най-голямата в страната

петролна компания ЮКОС, най-богатият човек в Русия с лично състояние от 8 милиарда долара (ако се вярва на списание „Форбс“), шеф на най-голямата в страната благотворителна организация „Отворена Русия“, занимаваща се с образование. Освен това Михаил Ходорковски спонсорираше опозиционните партии „Яблоко“ и „Съюз на десните сили“, които по това време не вярваха, че на предстоящите избори няма да влязат в парламента, а неговите партньори спонсорираха Комунистическата партия, която пък не вярваше, че ще бъде в парламента неомощно потиснато мнозинство. Михаил Ходорковски спонсорираше, разбира се, и управляващата партия „Единна Русия“ — нея я спонсорираха всички богати хора в страната. Освен това преди няколко месеца Михаил Ходорковски публично се беше скарал с президента Владимир Путин. Той беше и клиент на Антон Дрел и тъкмо затова помощникът му се обаждаше на адвоката.

За адвокат Антон Дрел арестът не беше изненада, както не може да е изненада първият сняг, въпреки че всяка есен той се превръща в стихийно бедствие за Русия и парализира цели градове. Срещу компанията ЮКОС и групата МЕНАТЕП, на която принадлежеше компанията и чийто съсобственик също беше Михаил Ходорковски, се водеше наказателно дело. Приятелят, партньор и съсед на Михаил Ходорковски Платон Лебедев вече беше в затвора по обвинение за укриване на данъци и финансови машинации. Две седмици преди описваните събития прокуратурата обискира офиса на адвокат Антон Дрел в рамките на разследването по делото на Лебедев. Обискът беше незаконен, защото не може да се прави обиск на адвокат, за да се получат доказателства за вината на клиента му, а още по-незаконно е да се обискира офис на адвокат без съдебно решение. Но по време на обиска следователите иззеха договора за наем на офиса и заявиха, че уж нямамо никакви доказателства преобърнатото наопаки помещение да е офис на адвокат Дрел. Освен това хората от прокуратурата иззеха официалния регистър на акционерите на ЮКОС, където сред другите фигурираше и една гибралтарска фирма. Казаха, че разкрили гибралтарска офшорка. А какво толкова са разкрили, след като никой не е крил офшорката. Регистърът пък се оказа разпечатка от интернет и дали си струваше само заради него да се прави обиск. Също така те иззеха оригиналите на лицензите на Централната банка за откриване на сметки на Ходорковски и Лебедев в Швейцария. Това беше

официално издадено от Централната банка разрешение, но прокуратурата заяви, че уж разкрила тайни швейцарски сметки.

На Антон Дрел връчиха призовка за разпит по делото на Лебедев. Това беше незаконна призовка, защото адвокатът не може да бъде едновременно и свидетел по делото на клиента си. Дрел се обърна към адвокатската колегия — поиска съвет какво да прави: ако отиде на разпит, нарушава закона за адвокатурата, ако не отиде — нарушава закона, който вменява на всеки гражданин, щом е призован, безпрекословно и под заплахата от арест да се яви на разпит. Уважаемите адвокати се ядосваха, коментираха, че от сталинско време не е имало подобно безобразие — да карат адвоката да свидетелства срещу собствения си клиент. А адвокат Антон Дрел предположи, че щом прокуратурата се отнася толкова пренебрежително към законността на своите обиски и разпити, значи някой ѝ е разрешил да се отнася пренебрежително към закона. Кой е разрешил? Властта? Кремъл? Президентът? Няма кой друг. Този път обаче всичко се размина.

Горе-долу по същото време Антон Дрел отива при Михаил Ходорковски вкъщи, за да обсъдят ситуацията и някои въпроси около сливането на петролната компания ЮКОС с петролната компания „Сибнефт“. Това става в село Жуковка по Рубльовското шосе, в извънградската къща на Михаил Ходорковски, която жена му Ина е напълнила със стайни растения и декоративни свещи — с аромат на лавандула и на рози. Седят в кухнята, прислуга няма и Михаил Ходорковски сам запарва чая. Обсъждат юридическите тънкости на обединяването на ЮКОС и „Сибнефт“ и Михаил Ходорковски казва: „Вероятността да ме арестуват е деветдесет процента.“

След това обаче със седем души специалисти по връзки с обществеността и помощници Михаил Ходорковски заминава за регионите за срещи с губернатори и студенти. Официално е обявено, че целта на пътуването е да се рекламира обединената компания „ЮКОС-Сибнефт“, да се разяснява на населението, че от обединението ще спечелят всички, защото ще падне цената на бензина и ще се реализират нови социални програми. Лидерът на СДС Борис Немцов обаче казва, че Ходорковски неофициално искал при контактите си с губернаторите и студентите да разбере доколко първите са недоволни от авторитарната централна власт и доколко вторите са недоволни от установяващата се в страната диктатура.

Майката на Ходорковски Марина Филиповна казва, че при последната им среща синът ѝ изглеждал някак особено, като се сбогувал с нея. Преди ареста майката и синът се видели на празника на лицеза интернат „Коралово“ в Подмосковието, построен от Михаил Ходорковски за сираци, чиито родители са загинали във войни, по границите, в горещите точки или по време на терористични атаки. Завеждащи лицеза интернат и досега са родителите на Ходорковски. Всяка година в най-близките почивни дни преди 19 октомври (деня на откриването на Царскоселския лицей) в „Коралово“ се организира празник. Обикновено за празника пристигат високопоставени граничари и военни, държавни дейци и дипломати, а децата пеят, танцуват и показват успехите си в самодейното творчество. На такива празници обикновено Михаил Ходорковски разговаря с държавните мъже, а майка му се старае да не пречи на сина си и да не го отвлича от важните разговори. Но тази година нито един високопоставен чиновник не уважил празника освен социалния министър Починок. Ходорковски отивал много пъти при майка си, говорел ѝ някакви нищо незначещи глупости и гледал тъжно. Надвечер се сбогували. Марина Филиповна седяла във фотьойла, а той коленичил пред нея и казал:

— Довиждане, мамо.

— Ще те изпратя до вратата.

— Недей.

Ходорковски летял с нает от него самолет от град на град — Липецк, Воронеж, Нижни Новгород — и всяка вечер, след лекциите и срещите, питал приближените си дали според тях има вероятност да го арестуват и дали е по-добре да замине за чужбина. Приближените му отговаряли, че не бива да влиза в затвора, а е по-добре да замине, защото един емигрант може да отстоява доброто си име, но не и един затворник. Ходорковски им възразявал, че ако замине сега, би означавало да изостави другаря си Платон Лебедев в затвора и да се признае за виновен, докато той, Ходорковски, за нищо не е виновен.

Докато траела тази командировка, жена му Ина почти всяка нощ сънувала рушащи се градове. В съня си тя стояла наред призрачен град, в който изведнъж къщите започвали да потъват, електрическите жици се късали и пръскали искри, а неоновите букви от рекламите падали на асфалта, трошейки се на безброй парчета. А тя тичала през рушачия се град, спасявайки себе си и децата, но изкривените от

пространството на съня улици се въртели в кръг като пътечката във филма „Вещицата от Блеър“. А през следващата нощ цунами колкото многоетажна сграда връхлитало присънилия се на Ина град, тя се мъчела да избяга, а вълната я преследвала и поглъщала квартал след квартал.

Изпълнявайки мисията си, Михаил Ходорковски пътувал от град на град — Белгород, Тамбов, Саратов. И всяка вечер обсъждал с едни и същи хора една и съща тема — вероятния арест. Темата за ареста възниквала уж случайно по време на вечерята или след нея и всяка вечер приближените му изтъквали хиляди разумни аргументи в полза на емигрирането, без обаче да отговарят на главния въпрос: какво ще стане с Платон? Ходорковски ги слушал внимателно. Обсъжданията приличали на деловите съвещания в ЮКОС, по време на които той изслушвал мненията на подчинените си, а после изведнъж вземал решения — мълниеносни и твърди.

Крайното решение взел в Нижни Новгород. Именно там спецслужбите, които и по-рано го наблюдавали, започнали да го следят открито: колата на агентите демонстративно се присъединявала към кортежа на милиардера. Там вече валил сняг. Летището не давало разрешение за излитане и се наложило да се върнат в хотела. Хората от екипа мърморели, че връщането е лоша поличба и че Ходорковски е изгубил легендарната си способност да носи хубаво време. Неочаквано някакъв непознат позвънил на Ходорковски.

Поначало екипът трябвало да лети за Иркутск за откриване на младежка политическа школа, от Иркутск — в Евенкия, за да представи в Съвета на федерацията ръководителя на компанията „ЮКОС-Москва“ Василий Шахновски. Но след телефонния разговор Ходорковски взел друго решение.

Наредил на екипа да се върне в Москва, а самият той с двама или трима души излетял за Иркутск, предчувствайки, че по пътя ще го арестуват. Когато самолетът му кацнал за презареждане в Новосибирск, в салона влезли хора с надпис на якетата „ФСС“, показали заповед за арестуването му и го отвели.

Помощникът разказваше по телефона тази история на адвокат Антон Дрел, докато адвокатът си мислеше, че е бил подготвен за

ареста на клиента си, но все пак не знаеше какво да прави. Да замине за Новосибирск? Къде? В следствения арест? Но дали Ходорковски е там? Дали не го карат в Москва? Или в някой друг град? Градове много.

Адвокатът позвъни на Владимир Дубов, съсобственик на ЮКОС и съсед на Ходорковски в построеното неотдавна от компанията селище Ябълкова градина в Жуковка за нейните топмениджъри.

Дубов го слушаше мълчаливо. Не задаваше въпроси, може би защото разбираше, че адвокатът ще му разкаже всички подробности. Мълчеше и слушаше и накрая каза: „Благодаря, Антон, че ми се обадохте“ — с това разговорът приключи.

Какво да прави все пак? Дали веднага да не изпрати телеграми до министъра на вътрешните работи, до шефа на ФСС и до генералния прокурор? Да поиска обяснение. За какво, по дяволите! Наистина Михаил Ходорковски не се яви на разпит по делото на Платон Лебедев. Но когато се получи призовката, юридическата служба на ЮКОС официално уведоми прокуратурата, че Михаил Борисович Ходорковски не може да се яви в посочения за разпит ден (тъй като се намира в командировка да представя в регионите обединената компания „ЮКОС-Сибнефт“), ще се завърне в понеделник и непременно ще се яви на разпит. Всеки ден даваха по телевизията пътуването на Ходорковски, пишеха за него във вестниците и беше очевидно, че той няма намерение да емигрира. Защо изведнъж го арестуваха? Защо именно сега?

— Виж кога е първият самолет за Новосибирск — каза жена му с присъщата на жените увереност, че рано или късно мъжът ѝ трябва да отиде на война, а войната е някъде далеч и дотам се стига с влак или самолет. — Все едно, ще ти се наложи да летиш до Новосибирск, така че е по-добре по-рано.

Самият Антон също разбираше, че до вечерта така или иначе трябва да бъде в Новосибирск, но преди да тръгне, реши да отиде до Жуковка и да се посъветва с акционерите на ЮКОС: с Владимир Дубов, който мълчаливо изслуша новината за ареста, и с другите. Антон се избърсна, облече джинси и пуловер, пъкна някакви документи във вечната си чанта, която от деня на арестуването на Платон Лебедев телевизиите обичаха да снимат в едър план, за да могат на фона на чантата да преминат от репортажната част на

измишльотините („Днес Михаил Ходорковски бе извикан на разпит в прокуратурата...“) към съдържателната („Данъчните претенции към ЮКОС само на пръв поглед изглеждат нова тема, всъщност...“).

Звъняха от радио „Ехото на Москва“, звъняха от телевизия НТВ, звъняха някакви западни репортери. Съобщаваха му, че когато арестували Ходорковски в Новосибирск, той се спънал, конвоят взел рязкото му движение за опит за бягство, ударили го с приклад по главата и му пробихи черепа. Дрел не знаеше дали това е истина. Или е слух? На всички повтаряше оскъдната информация за хората с якета с надпис „ФСС“.

Адвокатът беше вече почти на вратата, когато мобилният му телефон отново иззвъня и на дисплея се изписаха думите „МБХ мобилен“. МБХ означаваше, разбира се, Михаил Борисович Ходорковски.

Ходорковски имаше странния навик, когато се обажда на някого, дори на адвоката си, да казва: „Здравейте, Антоне, Ходорковски се обажда. Сега имате ли възможност да разговаряте с мен?“ Този навик много забавляваше Антон — звъни ти олигарх, притежател на милиарди, ако се вярва на списание „Форбс“, и пита: „Сега имате ли възможност да разговаряте с мен?“

Дрел си помисли: „Гледай го ти, цяла Москва го търси, всички информационни агенции слухтят, интернет кипи — арест, арест, арест, половината държава е в истерия, а той преспокойно си звъни по мобилния телефон.“

— Здравейте, Антоне — гласът звучеше спокойно. — Ходорковски се обажда. Имате ли възможност да разговаряте с мен?

— Разбира се! Струва ми се, че са ви арестували.

— Докараха ме в Генералната прокуратура в Москва, не бихте ли могли да дойдете?

Адвокатът искаше да зададе някакъв важен въпрос, но не знаеше какъв.

— Е, ако можете, елате.

— А как ще ме пуснат? — по детски попита адвокатът.

— Елате — Ходорковски явно се усмихваше. — На входа ще ви пуснат. Само си вземете адвокатските документи.

Антон Дрел смени джинсите и пуловера с костюм и вратовръзка и тръгна към „Технически переулок“, където беше прокуратурата.

Наистина го пуснаха без каквито и да било въпроси. Вървейки по коридора, видя, че кабинетът на следователя Каримов, лично наблюдаващ делото на Лебедев, беше отворен, т.е. началството работеше, макар че беше събота. Когато Дрел се изравни с кабинета на прокурора, Каримов притвори вратата отвътре, сякаш си измиваше ръцете и даваше да се разбере, че няма никакво отношение към разпита, който се водеше в същото здание от подчинения му следовател. Или просто не искаше да разговаря?

В кабинета на следователя седяха той самият и Михаил Ходорковски. Бъбреха си за времето — че в Москва снегът завалил през нощта, а в Саратов преди два дни. Ходорковски разказваше, че валило силно и заради снега дори затворили летищата. Той пушеше. Беше започнал да пуши няколко месеца преди да го арестуват, продължи да пуши още няколко месеца в затвора, а после отказа цигарите.

— Тук ме разпитваха, Антоне — каза Ходорковски, щом Дрел влезе и поздрави. — Хайде да подпишем протокола от разпита.

— Няма ли да подаваме жалба? — попита адвокатът.

— Хайде, не ставайте глупав. Каква жалба? Срещу кого? Срещу следователя ли? — Ходорковски кимна към следователя. — Хората си вършат работата. Наредено им е и те разследват. Какви претенции можем да имаме към тях?

Антон Дрел винаги беше казвал, че адвокатът няма право да спори с клиента си. Адвокатът може да спори с клиента си само в случай, че клиентът иска да даде показания срещу себе си и те могат да доведат до смъртна присъда. А всъщност можеха да подадат няколко жалби едновременно и главно срещу самия факт на ареста на Михаил Ходорковски.

„Хайде, не ставайте глупав!“ — каза Ходорковски.

Тази фраза не водеше до смъртна присъда и адвокатът реши да не спори с клиента. Те подписаха протокола от разпита и следователят връчи призовка на Ходорковски. В нея пишеше, че след час и половина Михаил Борисович Ходорковски трябва да се яви в еди-кой си кабинет, където ще му бъде повдигнато обвинение. Теоретично, по закон, за час и половина Ходорковски беше свободен. По закон той можеше да излезе навън, да свика пресконференция — да речем — в градинката отсреща, да се обърне към града и света, да изпие чаша чай в някое

кафене, да се види с жена си, дори да избяга. Обаче адвокатът и клиентът му разбираха, че, естествено, няма да им позволят да напуснат сградата. Въпреки това адвокатът уточни:

— Свободен ли е клиентът ми? Можем ли за час и половина да се поразходим?

Следователят пребледня.

— Нали няма да излизате? — попита той уплашено, като гледаше Ходорковски право в очите и сигурно си представяше, че ако този човек се опита да излезе навън, ще се наложи да го спре със сила. А след използването на сила ще започнат адвокатски жалби, либерален вой в пресата и мъмрене от началството. — Нали няма да излизате?

— Разбира се, че няма — усмихна се Ходорковски. — Антон се шегува.

Почти час и половина те се разхождаха из коридорите на прокуратурата. Сигурно са ги следили. Но в джоба на Антон постоянно звънеше мобилният телефон и различни журналисти питаха какво става с Ходорковски. Дрел отговаряше, че клиентът му е задържан, че след час ще му бъде повдигнато обвинение и обясняваше, че „задържан“ не означава „арестуван“, защото санкция за арест се дава от съда и, вероятно, когато му бъде повдигнато обвинение, ще го отведат в Басманния районен съд, който ще определи мярка за неотклонение. Теоретично, законно би било да каже на журналистите, че Ходорковски е тук, до него, да му даде телефона и той да направи изявления за пресата. Можеха поне да опитат. Никой закон не забраняваше на Ходорковски да дава интервюта по телефона от коридора на прокуратурата. Но те не опитаха.

Адвокатът се обади само на майката на Ходорковски Марина Филиповна. Години наред, откакто синът ѝ започна да се занимава с бизнес, всяка сутрин, щом отвореше очи, Марина Филиповна включваше радиото в очакване на лоши новини. Тя, разбира се, вече беше чула, че синът ѝ е арестуван и че по време на задържането му пробиха главата.

— Ало, Марина Филиповна, здравейте! Обажда се адвокат Антон Дрел.

— Здравейте, Антоне, — тя със сетни сили запазваше хладнокръвие.

— Тия страхотии, които сте чули за удар по главата, не са истина. Не е имало никакъв удар. Михаил Борисович се чувства добре.

— Откъде знаете?

— Той е до мен.

— Можете ли да му дадете телефона?

— Не, не мога. Сега вече не може.

А всъщност можеше. Формално Ходорковски беше още свободен и нямаше забрана да говори по телефона. Но адвокатът не искаше да дразни прокуратурата. Той изключи джи-есема си и каза:

— Ако обвинението е тънко, от една или две странички, най-вероятно още днес ще излезете на свобода, например със забрана да напускате града. А ако обвинението е дебело, като на Платон Лебедев, най-вероятно ще ви задържат под стража. Разбирате ли това, Михаил Борисович?

— Разбирам — кимна Ходорковски.

След час един от следователите предяви обвинение на Ходорковски. Папката беше толкова дебела, че следователят дори не предложи на обвиняемия да прочете в какво го обвиняват. Следователят каза, че сега със затворническата кола ще откарат Ходорковски в Басманния районен съд, където ще му бъде определена мярка за неотклонение. И всичко заради това, че в четвъртък Ходорковски не се е явил на разпит.

— Защо да споря с вас — сви рамене Ходорковски. — Все едно, от вас нищо не зависи.

— Но нали нямате претенции към мен? — уточни следователят.

— Към вас — никакви.

След тези думи следователят връчи на адвокат Антон Дрел призовка за разпит по делото на Ходорковски.

— Ясно ли ви е, че сега нарушавате закона!? — скочи Дрел от стола. — Току-що пред мен повдигнахте обвинение на клиента ми, а сега искате да ме разпитате като свидетел по неговото дело.

— Вие просто неправилно разбирате нещата — каза следователят, явно успокоен от това, че към него няма претенции. — Само не вдигайте шум. И на Генри Резник^[2] не е нужно да казвате. Просто се подпишете, че сте получили призовката.

И адвокат Дрел се подписа, че следващия понеделник ще се яви на разпит, на който по закон не биваше да се явява.

От прокуратурата към Басмания съд тръгнаха две затворнически коли. Едната, празна, към главния вход на съда. Задачата ѝ беше да отвлича вниманието на събралите се пред вратата журналисти. Втората, с Ходорковски и Дрел, спря пред задния вход. Беше почивен ден и в съда нямаше никой. Съдебното заседание беше закрито.

Сега, след като са минали две и половина години, когато Михаил Ходорковски и Платон Лебедев са осъдени на осем години затвор и им подготвят нови обвинения, адвокат Антон Дрел казва:

— Не разбирам защо трябваше да правят процеса закрит? Какво би се променило, ако процесът беше открит? Защо трябваше да предизвикват нашите протести и жалби? Все едно, биха избрали ареста като мярка за неотклонение. Все едно, пресата щеше да разбере за абсурдните доводи, използвани от съда, за да избере като мярка за неотклонение задържане под стража. Нали знаете, че задържаха Ходорковски, защото имал международен паспорт и би могъл да избяга в чужбина. Глупости! Ако искаше да избяга, щеше да го направи. Неведнъж го предупреждавах. Той няколко пъти публично заяви, че няма да емигрира. Просто го притиснаха.

Делото мина бързо — за двайсет или двайсет и пет минути. Съдията прочете решението за арест и помоли Ходорковски да си даде паспорта, за да го предаде на конвоя, а конвоят да откара обвиняемия в следствения арест.

— В кой точно? — попита адвокатът.

— Засега няма да съобщим — отвърна съдията. — Дайте си паспорта.

— Нямам паспорт — Ходорковски изглеждаше спокоен. — Паспортът ми е вкъщи. Бях в командировка с частен самолет, затова съм без паспорт.

— Виж ти! — възкликна адвокат Антон Дрел, изумен от новия обрат на събитията. — Ами тогава пред вас не е Ходорковски! Забравихте да установите личността на задържания! Вие избрахте само мярката за неотклонение на Михаил Борисович Ходорковски, но нямате никакви доказателства, че моят клиент е именно той. Да тръгваме, Михаил Борисович.

Теоретично, по закон, Ходорковски би могъл да стане и да си тръгне. Щеше да се наложи отново да го арестуват, да установяват

личността му, да му повдигат обвинение и пак да го карат в съда. Теоретично, ако процесът беше открит, може би... Практически обаче адвокатът и клиентът му разбираха, че няма да им позволят да направят нито крачка извън съдебната зала.

Съдията пребледня, както преди това пребледня и следователят, и каза, гледайки Ходорковски:

— Нали няма да отречете, че вие сте Ходорковски?

Ако Ходорковски беше отрекъл, че е Ходорковски, и ако се беше наложило да го задържат със сила и в движение да поправят процесуалните грешки, на съдията нямаше да му се размине най-малкото строго мърене.

— Нали няма да отречете?

— Добре, няма. От вас и без това нищо не зависи.

Това беше великодушие или високомерие. Ходорковски или съжаляваше съдията, разбирайки, че не бива да очаква от него милосърдие, ако отгоре не са му дали санкция за това, или пък просто не смяташе съдията за човек, защото беше свикнал да решава въпросите с управниците на страната и не беше свикнал да мисли, че си струва да се отнася сериозно към някого извън Кремълската стена.

Ходорковски даде на адвоката си часовника и венчалния пръстен, защото в затвора не се разрешава да се внасят метални предмети. Часовникът беше евтин за милиардер. Ходорковски никога не е обичал скъпи часовници с турбийон^[3], предпочитайки електронните, с много функции. А за пръстена помоли да не казват на жена му, че се е наложило да го сваля. Помоли адвоката да отиде при жена му, за да я подкрепи, и да се обади на родителите му да поживеят няколко дни при снаха си и внуците.

— Не съжалявате ли? — попита адвокатът.

— Не, иска ми се да живея в нормална страна.

Описвайки по-късно този епизод по думите на Антон Дрел, журналистите твърдяха, че Ходорковски изразил желание да живее в свободна и демократична държава. Не. Той тогава не подбираше думите. Той беше казал: „Да живея в нормална държава. Но тук.“

Адвокат Антон Дрел запечата в плик часовника и пръстена и ги прибра в сейфа в кантората си, където беше и пликът с часовника и пръстена на Платон Лебедев. След около година и половина, когато щяха да започнат да четат дни наред присъдата, адвокат Антон Дрел

всеки ден щеше да носи със себе си двата плика в случай, че оправдаят подзащитните му, колкото и невероятно да изглеждаше това.

Откараха Ходорковски. Дрел отиде при жената на арестувания милиардер, родителите на Ходорковски бяха вече там. Майка му Марина Филиповна каза, че те, хората от по-възрастното поколение, са по-издръжливи, по-подготвени за ударите на съдбата, отколкото една млада жена — майка на три деца. И затова, щом чули по радиото, че синът им е арестуван, веднага пристигнали при снаха си и внуците. По телевизията на всеки час повтаряха едни и същи новини — че е арестуван, че му е повдигнато обвинение, че съдът е определил мярка за неотклонение задържане под стража. Жената на Ходорковски Ина беше на ръба на припадъка. По-голямата дъщеря Настя не вярваше, че всичко това е реалност. Малките момченца близнаци не разбираха, че станало нещо сериозно, но капризничеха, усещайки общата нервност.

Марина Филиповна разказва, че в деня на ареста тя пристигнала с мъжа си при Ина и децата не само за да ги подкрепят в трудна минута, но и с чисто практична цел — очаквали обиск в дома на сина си.

През целия следващ неделен ден от Ходорковски нямаше никакви вестии. Дежурният в прокуратурата отговаряше на адвокат Антон Дрел, че не може да даде никакви сведения, защото е почивен ден и е по-добре да се обади утре.

Антон разбираше, че предстои голямо и сложно дело, че сам няма да се справи и търсеше по телефона различни известни адвокати, като ги питаше ще се съгласят ли да защитават Ходорковски. Някои отказваха веднага. Други искаха време да помислят — сигурно за да позвънят в Кремъл, да поискат разрешение и тогава да откажат, след като познатият им кремълски чиновник ги посъветва да не си пъхат носа там, където не им е работа.

Същата неделя в сградата на компанията ЮКОС на улица „Дубининска“ в Москва във фойето до асансьорите бе закачен голям портрет на Михаил Ходорковски. Портретът щеше да виси там около месец, докато новият шеф на компанията Семьон Кукес не нареди да го свалят, за да не дразни служителите от прокуратурата, които идват за проверки.

Същата неделя по молба на Марина Филиповна в дома на Ходорковски дойде една адвокатка, специалистка по обиските, да ги

посъветва как да се държат по време на обиск. Обикновено обискът се прави от цяла бригада. Следователите претърсват едновременно няколко стаи и членовете на семейството трябва предварително да се разпределят кой в коя стая да бъде и да следи следователите да не подхвърлят оръжие или наркотици. Особено внимание трябва да се обръща на тоалетните, откъдето следователите трябва да започнат обиска в присъствие на свидетели. Защото час след началото на обиска някой от тях може да влезе в тоалетната, да се заключи и да скрие зад казанчето нещо забранено, за да може после самият той да го намери в присъствие на свидетели.

Те очакваха обиска. Не излизаха от къщи освен до най-близкия магазин. Отивайки да пазарува, Марина Филиповна забелязваше, че наблизо денонощно дежури автобус с тъмни стъкла, а покрай оградата се разхождат не твърде млади, но влюбени двойки. Щом Марина Филиповна се изравняваше с влюбените, те веднага започваха да се целуват, за да не види лицата им.

Марина Филиповна се страхуваше, че тъкмо когато е в магазина, може да започне обискът, че ще отцепят къщата и няма да я пуснат да влезе, а вътре няма да има достатъчно хора, за да наблюдават ловките служители от прокуратурата. За всеки случай възрастната жена си набеляза дупка в оградата и се уговори със снаха си винаги да държи отворен един прозорец на първия етаж. Тя напълно сериозно беше готова, ако обискът започне в нейно отсъствие, да се промуши през оградата и през прозореца да влезе в къщата.

В понеделник сутринта, два часа преди насрочения разпит, Антон Дрел се обади в прокуратурата, за да попита къде именно държат неговия подзащитен и да получи разрешение за посещение.

— Разбира се, елате — каза служителят от прокуратурата по телефона. — Елате да вземете разрешението, а на разпита няма нужда да идвате.

— Как така няма нужда? Нали подписах призовка! Как да не идвам? Ще дойда. Разбира се, показания няма да давам, но на разпита ще дойда.

— Няма нужда да идвате. Разпитът е отменен.

Сега, след почти две години, адвокат Антон Дрел казва:

— Сигурно са си помислили, че това ще е too much^[4], ще разпитват и ще дискредитират по този начин единствения адвокат. А

тогава бях единствен.

В понеделник, преди още Антон Дрел да е тръгнал за прокуратурата, го потърсиха по телефона. Един глас с подчертан кавказки акцент каза:

— Антон ли е? Михаил седи до мен на нара. Предайте на семейството му, че при него всичко е наред.

По принцип от затвора не може да се звъни по телефона. Позвъняването означаваше, че първоначално са настанили Ходорковски в огромна обща килия, където са затворени шейсет или сто души. Понякога в такива килии цари апашкият закон, а понякога изобщо няма закон. Там, от прозорец до прозорец през двора на затвора, са опънати конци, по които затворниците си изпращат писма, а администрацията не смее или я мързи да къса конците. В общата килия може да се намери всичко: телефон, храна, наркотици, пари, жени. Администрацията дори поощрява тези нарушения, иначе как биха се оказвали там телефони, пари, наркотици и жени. Наред с това общите килии са разсадници на туберкулоза, в тях почти няма въздух. В общата килия посрещат всеки нов човек враждебно, защото и без него е тясно. Но изглежда, криминално проявените са се отнесли с уважение към Ходорковски, щом още на втория ден някой от тях се беше решил да звъни по забранения в килията мобилен телефон, който охраната би могла да отнеме така, както го е внесла преди това.

— Михаил седи до мен на нара. Предайте на семейството му, че при него всичко е наред.

Във вторник, 28 октомври 2003 година, когато адвокат Антон Дрел за първи път посети своя подзащитен, Ходорковски вече беше преместен от общата килия в по-малка — №4, на затвора „Матроска тишина“. Килиите там са малки, по за четири-пет души, и със сигурност един от съкилийниците е поставен за „примамка“ — опитва се да води задушежни разговори и ги преразказва на началството на затвора, за да заслужи например доживотната му присъда да бъде заменена с двайсетгодишна.

Адвокат Антон Дрел пристигна в „Матроска тишина“, показва документите си, пред него се отвори вратата на специалното помещение, където обискират посетителите, преди да ги пуснат в затвора и където вратите са заключени и от двете страни. Оттам адвокатът премина в следствения арест, където имаше още едно

подобно помещение на входа, а после го съпроводиха до специална, снабдена с паникбутон стая за среща с подзащитните.

Ходорковски беше вече там — с ръце на гърба. Адвокатът попита:

— Как ви приеха в общата килия?

Ходорковски отговори:

— Не срещнах лоши хора в затвора. Нормално ме приеха.

Оттогава адвокат Антон Дрел почти всеки ден ходеше в затвора „Матроска тишина“ за среща с подзащитния си. Помолих адвокат Антон Дрел да попита дали Михаил Ходорковски е чел книгата на Александър Солженицин „Архипелаг ГУЛаг“. Солженицин пише, че когато те арестуват, трябва да крещиш, да се съпротивляваш и с всички сили да се хващаш за всяка процесуална грешка на арестуващите, защото попаднеш ли в затвора, това е краят, връщане няма.

— Чели ли сте „Архипелаг ГУЛаг“? — попитал адвокат Антон Дрел.

— Чел съм я. Отдавна. В института — отговорил Ходорковски.

Аз не зная дали е казал истината. И ако я е казал, защо толкова пъти в деня на арестуването беше пренебрегнал съвета да крещи, да се съпротивлява и да се хваща за всяка процесуална грешка на арестуващите. Или той преднамерено беше тръгнал към затвора?

[1] ФСС — Федерална служба за сигурност. — Бел.прев. ↑

[2] Генри Резник — известен адвокат, член на Московската Хелзинкска група — Бел.прев. ↑

[3] Турбийон — Механизъм, компенсиращ влиянието на гравитацията на Земята върху точността на часовника. — Бел.прев. ↑

[4] Прекалено много. — Бел.ред. ↑

ГЛАВА 2

В ОБРЪЧ ОТ ВРАГОВЕ

В института Михаил Ходорковски е бил секретар на факултетния комитет на Комсомола, но едва ли в списъка за задължителната литература при тях е фигурирал „Архипелаг ГУЛаг“. Пък и изобщо не мисля, че в комитета на Комсомола на Химико-технологическия институт „Менделеев“ е било прието да се четат каквито и да било книги за свободата, доблестта и трагизма на човешкия живот. Честно казано, не зная откъде тези хора са черпели примери за морални принципи и граждански убеждения, щом не са чели книги. Сигурно все пак отнякъде са черпели — от филмите, комсомолските събрания, разговорите с родителите си, от общуването с децата на улицата.

Но те не са чели Библията, защото Библията е опиум за народа и е написана мъгляво. И следователно са мислели и продължават да мислят, че пътищата господни са логични — като бизнес план, например, или схема за оптимизиране на данъците — и всеки път тази неизповедимост на пътищата господни ги изненадва. Те не са чели Толстой и Шекспир, защото са автори на скучни и дебели книги от училищната програма. А щом не са ги чели, не са били подготвени да знаят как тихомълком може да започне война в страната, колко неудържими могат да бъдат алчността и жаждата за власт и колко отвратително е предателството. Те не са чели Дън и не са знаели за кого бие камбаната. Не са чели Дикенс и не са знаели що е жалост. Не са чели Пастернак, Набоков, Фокнър, Камю, Кафка, Бродски. Не са чели древните автори. Дори Плутарх. Казват, че когато арестували Ходорковски, журналистката Юлия Латинина му предала в следствения арест книга на Плутарх, за да не си мисли, че той е първият на Земята, подложен на гонения, и да чете как трябва да се държи човек, когато го мачка валякът на съдбата. Трябваше да отиде в затвора, за да разбере, че има съдба и какво е предназначението на доблестта.

Впрочем в института той не е изглеждал необразован или глупав. Тогавашните му приятели, които Ходорковски не забрави и уреди според способностите им на различни длъжности в МЕНАТЕП или ЮКОС, си спомнят, че Миша винаги е бил умен и сериозен.

— Никога не участваше във веселбите ни — казва един приятел на Ходорковски, приключил кариерата си като главен данъчен консултант на ЮКОС, талантлив данъчен специалист. — В комитета на Комсомола живеехме буквално като едно семейство, но Миша се държеше настрана. Все четеше книги, дори в междучасията. И винаги преследваше някаква цел.

— Художествена литература ли четеше? — питам аз.

— Не, научна.

— Каква цел преследваше?

— Практическа.

Седим в малко лондонско ресторантче. Разхождаме се от бар на бар между „Пикадили“ и „Оксфорд стрийт“, заобиколени от пъстрата лондонска тълпа. Топло е, а по петите ни, като съгледвачи, от бар на бар ни следва шумно духово оркестърче от перуански музиканти. Лятото на 2005 година. Ходорковски е в затвора, осъден на девет години. А този човек, бивш приятел на Ходорковски от института и бивш данъчен консултант, е получил в Лондон политическо убежище. Той не може да се върне в Русия, където го очакват десет години затвор. Измъчва го носталгията, гледа като пребито куче и казва, че е невъзможно една петролна компания да не оптимизира данъците си и да не използва пропуските в тромавото руско законодателство. Защото пропуските се използват от всички конкуренти, дори от държавните фирми. Защото в цял свят се използват пропуските в законодателството и това се нарича данъчно планиране! Защото точно това е изкуството на данъчния консултант — да се платят законно по-малко данъци.

— Отвякохме се — прекъсвам го аз. — По-добре ми кажи наистина ли вярвахте в цялото това идеологическо комсомолско бълнуване?

— Не мога да кажа за Миша, но аз вярвах. Бях убеден комсомолец, участвах в проверки по общежитията, по концерти, дори в синагогата.

Пиша на Ходорковски писмо в затвора. Много странно е това усещане — да пишеш писмо до затвора. Пишеш, без да знаеш кой ще

прочете писмото ти и кой ще ти отговори. Ами ако аз пиша до Ходорковски, а писмата ги чете следователят и ми отговаря някакъв кремълски пиар-чиновник? Няма начин да се провери.

„Уважаеми Михаил Борисович,

... влязох в Комсомола на четиринайсет години, защото влизаха всички и защото без комсомолски билет не можех да постъпя в Института за чужди езици, както си мечтаех. Спомням си унизителната процедура при приемането. Изтегнах се на стола под портрета на Ленин, секретарят на училищния комитет на Комсомола питаше дали съм научил устава, помня ли какво е принципът на демократическия централизъм и дали мога да изброя признаците на не знам какво си. Естествено, не бях научил устава и не помнех никакви признаци, защото не мога да науча и да запомня нещо, в което не виждам смисъл. Между другото, нашият секретар на Комсомола сега е виден деец на Руската православна църква и сигурно по същия начин изпитва новопокръстените. Само че не по въпроса за демократическия централизъм, а по въпроса за *filoque*, например.“

Нарочно пиша писмото провокиращо. Искам да разбера защо към всичко това не е изпитвал отвращение още тогава и кога изведнъж се е появило желанието му да живее в „нормална страна“. Пиша:

„Спомням си как насила ни водеха да посрещаме Ким Ир Сен. Кортeжът на лидера на приятелския корейски народ, щастлив от паница ориз на ден, се движеше по улица «Горки» (днешната «Тверска»). Строица ни покрай бордюра, връчиха ни корейски и съветски знаменца, а зад нас стояха мрачни хора от КГБ в сиви костюми, побутваха ни по гърбовете и ни заповядваха да се усмихваме и да махаме със знаменцата.“

Спомените ме ядосват. Спомням си как се бях сприятелил с нелегални музиканти, които се противопоставяха на официалната естрада и които, между другото, сега са част от официалната естрада, канят ги в Кремъл и правят концерти за прокремълското младежко движение „Наши“ (все същият Комсомол). Но тогава песните им „Козли“ и „Излез изпод контрол“ се смятаха за политическа провокация. Правеха концертите си в частни апартаменти. Посред концерта (не зная дали нарочно, но обикновено при изпълнението на песента „Козли“) нахлуваше милиция, задържаше всички присъстващи, а после изпращаше протоколите в комсомолските организации, където членуваше един или друг любител на музиката. Изгонвах меломана от Комсомола, а в повечето случаи това означаваше — и от института. Най-често насочвах милиционерите, също комсомолци, смятащи за свой дълг да доносят. Пиша на Ходорковски:

„Към осемнайсетата си година вече ненавиждах Комсомола не заради комунистическата идеология, а заради наглата намеса в личния живот на хората. Ако си спомняте, комсомолски дружинници нахлуваха в стаите на студентските общежития и студентите можеха да бъдат репресирани и дори изключвани от института само заради това например, че са се обичали. О, Господи, та ние бяхме млади! Обичахме празниците — да пийнем, да потанцуваме, да пофлиртуваме с момичетата. Най-отвратителното беше, че комсомолците си бяха присвоили неписаното правило да се разпореждат с нашите съдби, със съдбите на своите другари, заобикаляйки закона, който по никакъв начин не свързваше официално обучението в института с членството в Комсомола, а членството в Комсомола — с неучастието в студентски вечеринки. Също както сега, Михаил Борисович, прокуратурата си е присвоила правото да не спазва процесуалните норми по отношение на Нас, а телевизионните коментатори са си

присвоили правото да не спазват нормите на журналистическата етика. Замисляли ли сте се за тези неща, когато оглавявахте факултетния комитет на Комсомола? Или възприемахте правото на силния като нещо естествено? Или по някакво чудо сте успявали никога да не използвате правото на силния?

Освен това си спомням как комсомолците правеха проверки пред синагогата. Там се събираха млади хора, повечето евреи, разбира се, но не само. Повод да отиде до синагогата [??] някой младеж би могло да бъде желанието му да си намери учител по иврит, който пък напълно възможно можеше да се окаже доносник на КГБ, поради което търсенето на учител се превръщаше направо в увлекателна и рискована игра. Освен това пред синагогата можеше да срещнеш познати, да поразпитаеш кой има намерение да емигрира, кой си е подал документите и на кого е отказано. В края на краищата — можеше просто да се запознаеш с някое симпатично момиче или младеж. В Деня на радостта на Тора младежите танцуваха прегърнати на улицата пред синагогата, защото в Деня на радостта на Тора е прието да се танцува от радост. А комсомолските организации, по указание на КГБ, разбира се, изпращаха активистите си да патрулират пред синагогата. Те фотографираха танцуващите младежи, предаваха снимките в КГБ или на комсомолското началство в института, т.е. на Вас, Михаил Борисович. По същия начин комсомолци патрулираха на Великден пред православните черкви. Участието в религиозния обред (танци в Деня на радостта на Тора, присъединяване към Кръстното шествие) се приравняваше към антисъветска дейност със същата безапелационност, с каквата сегашната власт оценява като опит за държавен преврат Вашата обществена дейност в «Отворена Русия» и финансирането на опозиционните партии. Та, как Вие, по време на следването си, се отнасяхте към това, че системата, част от която сте били и Вие, потъпкваше свободата на вероизповеданията? Не

знаехте ли за това? Не се ли замисляхте? Дали си го обяснявахте по някакъв начин? Как?“

Чакам отговор от Ходорковски от затвора. Това е много странно усещане — да чакаш отговор от затвора, защото не знаеш кога ще ти отговорят и кой именно. Ами ако писмото ми не е стигнало до Ходорковски, а го чете следователят? (Е, нека си го чете, в края на краищата.) Ами ако отговора напише не Ходорковски, а някой пиар-чиновник от Кремъл или от ЮКОС — все едно? Не мога да проверя. Михаил Ходорковски, който е в затвора и от време на време пише социалдемократически по съдържание отворени писма, коренно се различава от Михаил Ходорковски, който преди две години оглавяваше компанията ЮКОС. Не е ясно защо: дали пък защото по-голямата част от сегашния образ на Ходорковски затворника се формира от журналистите и адвокатите, или пък защото по-голямата част от тогавашния образ на Ходорковски олигарха е формиран от пресслужбата на ЮКОС. Може би и едното, и другото. А може да не е нито едното, нито другото, а просто загубата на могъществото, арестът, съдът, затворът да са променили Ходорковски до неузнаваемост.

— Не мога да го позная по тези му писма от затвора — казва жената на Ходорковски Ина. — Съдейки по писмата, много се е променил, но не мога да разбера как.

— Нима не се виждате с мъжа си? Нали ходите на свиждане?

— Не, това става през стъкло, по телефона. В присъствието на конвой. Подслушват, следят. Така нищо не мога да разбера за Миша. Чакам да го изпратят в лагера, да замина при него и да се срещна лично.

— Вярвате ли, че някога ще го прехвърлят от затвора в лагера?

Седим в „Бук-кафе“ на улица „Самотьочна“. Ина е красива млада жена с много тънки пръсти и огромни кафяви очи, които не участват в усмивката ѝ. Тя се усмихва. На бузата ѝ има грижливо замазано с пудра или с фон дьо тен раздразнение, каквото се появява обикновено след нервен срив. Всеки път, когато се опитвам да ѝ изкажа съчувствие, тя го отхвърля. За ареста на мъжа си говори като за собствено изпитание, което тя лично трябва да преодолее и да стане

по-силна и, щом го преодолее, ще пуснат мъжа ѝ. Тя казва, че едното от момченцата близнаци (Иля) е маминото, т.е. баща му не му липсва, но не може без майка си, а другото (Глеб) е татковото — т.е. майка му не му липсва, но не може без баща си. Разказва, че само веднъж е водила близнаците на свиждане в затвора, че малчуганите не могли да разберат защо баща им е зад някаква стъклена преграда и могат да говорят с него само по телефона. След няколко дни късно вечерта Иля дошъл и казал: „Мамо, Глеб плаче“. Петгодишният Глеб плачел в спалнята, както плачат възрастните мъже — заровил лице във възглавницата, без да издава нито звук, само раменете му потрепвали. След около час и половина успели да успокоят детето и то попитало:

— Ще си дойде ли татко?

— Ще си дойде — отговорила Ина.

— Но когато той си дойде, ние ще бъдем големи колкото Настя — момченцето имало предвид петнайсетгодишната си сестра Настя.

— Не — отвърнала Ина. — Татко ще си дойде по-рано. След една година.

Седим в „Бук-кафе“, Ина разказва, сервират ни кафе, а аз се учудвам:

— Защо мислите, че след една година?

— Ами, защото стига толкова. Ние вече всичко разбрахме. Променихме се. Само не разбирам дали Миша се е променил толкова, колкото изглежда от писмата му. Но явно и двамата сме се променили, време е да престанат да ни измъчват.

— Имате предвид властта, прокуратурата, съда? От тях ли очаквате жалост?

— Не — Ина прави някакво леко движение с тънките си пръсти нагоре, към тавана, изглежда опитвайки се с този жест да изобрази Провидението. — Не, Путин няма да го пусне.

Същия ден получавам писмо от Ходорковски, от затвора. Запазвам правописа и пунктуацията:

„... Ще се постарая да съм максимално честен, макар изминалото време да налага своя отпечатък. Бях абсолютно убеден комсомолец, вярвах в комунизма, вярвах, че има врагове, които ние сдържаме със силата на оръжието.

Затова избрах «секретна специалност», мечтаех да работя във военен завод. Между другото, поработих, наистина, съвсем малко, но много ми хареса. Бях абсолютно равнодушен към историята, философията и изобщо към хуманитарните науки, освен икономиката («Икономика на химическата промишленост» — имахме такъв предмет, който много ми вървеше).

В Комсомола отговарях за организационната работа (членски внос, събрания, масови мероприятия) и много ми харесваше. Но винаги спорех с партийния комитет и с ректора Ягодин (слава богу, че беше Ягодин). Той ме наричаше «моят най-непокорен секретар». Отстоявах онова, което смятах разумно за студентите (общезитието, кафенето, материалната помощ, строителните отряди...). Разглеждах лични дела, но по ръцете ми няма «кръв» на вярващи или на другомислещи — факултетът ни беше специален и такива при нас нямаше. Обаче за пиянство в института, за загуба на секретни тетрадки, за побой в общезитиетата гонех от Комсомола, а в нашия случай означаваше и от института. Бях млад и уверен в правотата си, за нищо друго не мислех.

Ние сме в обръч от врагове, на предната линия, не бива да проявяваме слабост. Ами глупак бях, глупак — как по друг начин да се оправдая?

Когато започнах да работя в Комсомола, майка ми каза, че «я е срам заради сина й» — запомних думите й, но не ги разбрах.

Моля да ми повярвате — именно не разбрах какво имаше предвид майка ми, но ми беше неудобно да споря с нея, а пък тя реши да не ми обяснява. Възгледите ми се промениха след пътуванията ми в чужбина през 1990–1991 година. За мен беше шок, когато видях там не врагове, а нормални, добри хора. За цял живот запомних един случай във Франция. Седяхме в едно бирхале и пиехме бира с един френски аристократ. По едно време той много добросърдечно започна да разговаря със сервитьора, който ни носеше бирата и бършеше масата. Попитах го откъде го

познава. Той ми посочи единствения Ролс на паркинга — това беше колата на сервитьора, който се оказа собственик на мрежа от такива бирхалета, но смятал за важно няколко пъти седмично да работи като сервитьор, за да «е вътре в бизнеса».

Дреболия, но за мен това беше шок. Между другото, и аз по неговия пример се стараех от време на време да се трудя на «работните» места, за да «съм вътре в бизнеса».

С една дума, не врагове, а съвсем «свои хора». Но щом няма обръч от врагове, за какво е всичко? Защо да не живеем нормално, защо трябва да съсипваме хората, живота и съдбите им?“

Когато показвам това писмо на Ина, тя не се усмихва. Дори с лека обида си спомня как живеела в Медведково^[1], учила вечерно, искала да си намери работа в същия институт като лаборантка в една от катедрите, а там ѝ поискали направление от комитета на Комсомола, без което никого не можели да вземат на работа. А в комитета на Комсомола решили, че и на тях им трябва толкова красиво момиче и предложили на Ина да се занимава с комсомолската отчетност. А когато дошло време за първия ѝ отчет, заместникът по организационната работа Миша Ходорковски предложил на девойката да ѝ помогне. От онази нощ, която двамата прекарвали край масата, отрупана с ведомости за платения членски внос, започнала любовта им. Но Ина си спомня за Комсомола без ентузиазъм, както без ентузиазъм си спомня и за началото на съвместния им живот в малко хотелче в покрайнините и после за вилите под наем на Министерския съвет. Питам я:

— А кога ви споходи щастието? Нали знаете, има едни такива проблясъци на щастие?

— Зная. Онзи ден. Когато децата се гушнаха в мен на улицата.

Майката на Ходорковски Марина Филиповна за разлика от Ина се усмихва, когато ѝ показвам писмото: „... майка ми каза, че «я е срам заради сина ѝ» — запомних думите ѝ, но не ги разбрах.“ Тя се усмихва, че ги е запомнил, и разсъждава на глас:

— Аз наистина не исках Миша да работи в Комсомола, исках той да стане учен. И когато се канеше да влиза в партията, също бях против. По комсомолска и по партийна линия у нас прогресираща най-вече мързеливците и глупаците, които не искаха или не можеха да се трудят. А Миша се учеше добре, завърши с червена диплома.

С Марина Филиповна разговаряме в лицей интернат „Коралово“, в малка къщичка встрани от останалите, където се намира офиса на лицей. Завеждащ лицей е бащата на Михаил Ходорковски Борис Моисеевич, в къщичката той има кабинет, а зад него — малка стаичка с диван и телевизор, за да може възрастният човек да си почива през деня, без да се откъсва от работното си място. С Марина Филиповна седим на този диван, а Борис Моисеевич обикаля кабинета и вика малкото страхливо кученце. То май се уплаши от мен, напъха се под телевизора и Борис Моисеевич не може да го намери.

— Боря, то е някъде тук, не се тревожи — казва Марина Филиповна.

— Ами ако е избягало навън? — тревожи се Борис Моисеевич.

— Защо — питам — не сте обяснили на сина си заради какво ви е било срам, когато отишъл да работи в Комсомола?

— Мислех си — отговаря Марина Филиповна, като измъква кученцето изпод телевизора, — че е по-добре Миша да порасне и сам да разбере. Боря, ето го!

Спомням си, че нашите родители по този начин предпазваха децата си. Те разбираха в каква страна живеят, но предпазваха децата си да не го разберат. Страхуваха се, че с целия си младежки плам ще се хвърлят да защитават академик Сахаров например, като разберат, че той не е враг, а затворник, страхуваха се, че ще поискат да прочетат цялата забранена литература. Страхуваха се, че ако разберат за несправедливостта на войната, ще поискат да я спрат. Страхуваха се, че всеки от тези благородни пориви би могъл да докара нищета, изгнание, затвор или смърт. Страхуват се и досега, защото нищо не се е променило. В края на краищата, както си бяхме в обръч от врагове, така си и останахме — ако се вярва на телевизията.

Ходорковски май дори и не беше забелязал как от защитник на обсадената крепост се беше преквалифицирал във враг. Но мнозина в нашата страна не забелязваха как от герои изведнъж се превръщаха във врагове: предприемачите от времената на НЕП-а, верните ленинци,

академик Сахаров — аз се отнасям по различен начин към тези хора, но всички те дори не бяха успели да забележат как от защитници бяха станали врагове. Вчера те награждават — днес те арестуват. Такава ни е страната.

— Миша беше много убеден — казва Марина Филиповна. — Направо беше запален по тези свои идеи. Казваше: „Мамо, ако не ние, тогава кой?“ Казваше, че може да замине на бригада, да направи нещо полезно и да спечели пари. Той отиваше през зимната ваканция там, където през лятото щяха да се трудят неговите комсомолци, договаряше се за работата, за материалите, за това къде ще живеят студентите, с какво ще се хранят.

Пиша на Ходорковски писмо в затвора. От писмото личи колко съм умен и добър:

„Михаил Борисович, аз бях два дни на бригада. Това време ми беше достатъчно, за да разбера, че строим краварник от крадени материали, а целта на строителството не беше краварникът, а кражбата. Вечерта на втория ден пушихме с един приятел на пейката пред оградата и аз попитах как става така, че след като сме излели некачествени основи и не сме ги довършили, колхозният инженер или който и да е бил този човек с газката, ги прие като завършени, закри наряда ни и ще ни плати? Приятелят ми обясни, че нарядите се закриват не защото работата е свършена в срок и качествено, а защото нашият бригадир си пие питието с местното началство. А на местното началство му е изгодно краварникът да е построен лошо, защото прекаленият разход на строителни материали може да се оправдае с неопитните студенти, т.е. да се открадне, и после цяла година краварникът да се ремонтира, като отново се крадат материали. Аз бях много млад тогава и не знаех какво може да се противопостави на съветската корупционна система на стопанисване, затова просто избягах. А Вие, ако не се лъжа, сте ръководили бригади цели четири години. Не намирате ли, че днешната корупция не се различава от същото онова строителство на

един и същи краварник, само че в особено големи размери? Вие престанахте ли да сте част от корупционната система? Кога? Във връзка с какво? Защо? Наистина ли мислехте, че корупционната система ще Ви позволи да излезете от нея и отгоре на всичко да се борите с нея?“

Ходорковски ми отговаря от затвора:

„... До ден днешен се гордея с бригадирството: работех като «боец» край Москва, бях бригадир в Молдова, майстор, командир на БАМ.

Работех истински, без клинчене, на най-мръсната работа, много ми трябваха пари. После цяла година от парите от лятото си добавях към стипендията и към заплатата от целогодишната ми работа като портиер. Особено когато се задохм.

Дори на бригадата за събиране на картофи, където бях ръководител, накарах председателя да плати на моя отряд. Безпрецедентен случай! За работата!...“

Тук е необходимо да поясня, първо, че в Съветския съюз изпращаха студентите да събират гниещите картофи по колхозите вместо да учат, без да им плащат за това, така че случаят наистина е безпрецедентен. Второ, трябва да подчертая, че Ходорковски се оженва рано, Ина му е втора жена, той има син от първия брак и за първата му жена Марина Филиповна казва:

— Тя е много добра и ние досега си общуваме, аз много преживявах, като се разделиха, защото имаха дете. Но някак си веднага разбрах, че няма да живеят заедно. — Марина Филиповна се усмихва, изглежда връщайки се към предходната мисъл за бригадите, и казва: — Знаете ли онази история за езерото?

В началото на осемдесетте години, през зимната ваканция Миша заминава за колхоза, където се предполагало, че през лятото ще се труди неговата бригада. Там трябвало да се изкопае изкуствено езеро за развъждане на огледални шарани. Работата била тежка, обемна и

нископлатена, защото никой не плаща добре за изкопна работа. Председателят развел младия бригадир Ходорковски из стопанството, показал му и складовете, пълни със селитра, която използвали за наторяване или като инсектицид.

— О! — казал Ходорковски. — Селитра. Ами защо да копаем езеро, като можем да го взривим?

— Какво значи да го взривим? — сигурно председателят живо си представил как от взривеното от младите нехранимайковци от Менделеевския институт езеро се издигат към небето стълбове вода и по небето летят огледални шарани.

— С няколко насочени взрива ще направим голяма яма. Два дни ще са нужни за подготовка на взривовете, два дни за изравняване на терена. За пет дни ще имате езеро, а ние ще ви построим още нещо.

— С какво ще взривяваме? — председателят гледал младия бригадир и явно не харесал абсолютно неуместния комсомолски плам в очите му.

— Ами вижте колко селитра имате!

И бригадирът Ходорковски започнал да обяснява на председателя, че неговата бригада е от студенти химици, че самият той, Михаил Ходорковски, е дипломант и е отличник, а във военната катедра е специализирал взривно дело, че от селитра и още няколко прости вещества, които сигурно ще се намерят в колхоза, много лесно може да се направи взрив, да се изкопаят дупки, да се заложи взривът и-и-и — бам...

— Недейте — прекъснал го председателят, защото бил мдър човек и с голям жизнен опит. — По-добре копайте с лопати като хората.

През цялото следващо лято Михаил Ходорковски заедно с момчетата от своята бригада копали с лопати езерото, което можело да бъде направено за пет дни. Вероятно тогава му е хрумнало, че няма да е лошо да направи кооперация, която да търгува с технически идеи.

В края на осемдесетте години паднаха световните цени на петрола. Конспиролозите казват, че те са паднали не от само себе си, а защото администрацията на Съединените щати в желанието си да принуди Съветския съюз да прекрати скъпоструващата война в Афганистан, се договорила с ОПЕК — организацията на страните

износителки на петрол. Страните от ОПЕК увеличили квотите, залели с петрол световния пазар, цените паднали и Съветският съюз, чиято икономика зависи до голяма степен от износа на петрол, търпял сериозни загуби.

Ако това е така, то на тогавашния американски президент Роналд Рейгън, обявил открито Съветския съюз за империя на злото, му е провървяло — той искал само да изгони Съветите от Афганистан, а всъщност успял да разруши съветската икономика, съветския военнопromишлен комплекс и в крайна сметка — целия Съветски съюз.

Плановата държавна икономика, крепяща се на петрола, се оказва абсолютно безпомощна. Пари не стигаха не само за водене на войната и за производство на военна техника, но дори просто за храна и дрехи. За редките вносни стоки се извиваха километрични опашки. За съветските стоки имаше дори виц: „Какво е това, което се пъха в задника и не бръмчи? Отговор — съветско устройство за бръмчене в задник.“ В Москва, която по съветските стандарти се снабдяваше прилично, идваха хора от близките и далечни околни селища за продукти. Сутрин пристигаха с електричките в столицата, вечер с пълни с некачествени колбаси торби потегляха обратно. Наричаха електричките колбасни. Съветският съюз губеше по всички фронтове. Най-тежкото за съветската държава беше може би това, че не стигаха средства за спецслужбите. Хората престанаха да се страхуват от КГБ, партийците и комсомолците. Дисидентстващите културни дейци не криеха подигравката си при среща със служителите от КГБ, които отговаряха за тях: „Е, как е, братле, стагнация? Новата ми книжка (плоча, албум) излезе на Запад. Да ти я подаря ли?“ И те приемаха унизителния подарък, защото в бюджета на КГБ нямаше валута за покупка на забранени книжки, необходими, за да се опознае врагът.

Империята умираше и това се илюстрираше с почти ежегодните кончини на генералните секретари: Брежнев, Андропов, Черненко. Последният генерален секретар на ЦК на КПСС (същият — първи и единствен президент на Съветския съюз) Михаил Горбачов — не зная какво наистина имаше на ум, но започна малко по малко да се предава. Народът искаше демокрация и свобода, а в отговор Горбачов провъзгласи мъглявите „демократизация“, „перестройка“ и „гласност“. Подозирам, че тогавашният елит е мислел, че народът само се прави,

че иска свобода и демокрация, а всъщност иска просто хляб, салам и дънки. За съжаление, боя се, че това бе истина.

Така или иначе, комунистите разрешиха частното предприемачество. Трябва да отбележа обаче, че ставаше дума за дребно частно предприемачество: павилиони за шишчета, амбулантна търговия, шивашки работилници, цехове за производство на отвратителни на вкус чебуреки^[2]. Дребните предприятия се наричаха с някакви измислени термини, тъй като идеологията забраняваше на комуниста да нарича предприятието предприятие — според мнението на закостенелите партийци така можеше да се нарича само голям държавен завод. Дребните предприятия не можеха да се наричат фирми или компании, защото тези думи бяха опетнени — така се наричаха частните предприятия на враждебните капиталисти. Измисляха се думи от рода на кооператив или център за НТТМ (Научно-техническо творчество на младежта).

Точно такъв Център за НТТМ създаде тогава Ходорковски и решително скъса с научната и комсомолската работа.

Прието е да се смята, че богатите хора в днешна Русия са или бивши комсомолци, или бивши спекуланти, или бивши бандити. Изглежда, че е така. Изглежда, че умирацията съветски елит е разсъждавал по следния начин: щом не може без частно предприемачество и без милионери, нека те поне да бъдат свои, идеологически подковани и проверени предприемачи и милионери.

Не мога да съдя дали Центърът за НТТМ на Ходорковски, създаден да продава технически идеи, наистина е продавал технически идеи за индустрията. Струва ми се, че наистина нещо е продавал. Но от най-добрите идеи се е възползвал самият той.

Ина Ходорковска казва:

— Глупаво е да обвиняват Миша в кражби. Той не е такъв. Кражбата е нещо скучно за него. Той измисля някаква идея, дава ѝ ход и я забравя, после измисля друга. В главата му непрестанно нещо щрака.

Ето само няколко идеи, родени в НТТМ на Ходорковски. Първата се нарича „Закуска за из път“. Тази идея май не е осъществена, но ще я споменем заради безспорното ѝ изящество. Ако купиш хлебче за три копейки, парче салам за три копейки, топено сирене за пет копейки, домати за две копейки и за една копейка хартиено пликче, ще изхарчиш

четиринайсет копейки. А ако сложиш хлебчето, салама, топеното сирене и домата в хартиеното пликче, можеш да ги продадеш на гарата за петдесет. Печалбата е тройна.

Втората му идея се нарича „Варьонка“. Тогава на мода бяха „варените“ дънки. В магазина за работно облекло можеше да се купят ужасно ушити от долнокачествен плат съветски работни панталони, да се преплакнат във ваната с камъчета и специален разтвор (нали са химици!) и да се продадат три пъти по-скъпо.

Третата идея се нарича „Полска водка и арменски коняк“. По това време водката в Съветския съюз можеше да се купи с купони или три пъти по-скъпо на черния пазар. Нашите герои доставяха в Москва полска водка и арменски коняк.

Четвъртата идея се нарича „Компютри“ и тъкмо тя донася на Михаил Ходорковски такива пари, каквито никой в Съветския съюз по онова време не е и сънувал. Първо, Госплан погрешно реши, че за народното стопанство са нужни големи и мощни електронни изчислителни машини. Стана ясно обаче, че са нужни малки и персонални. Второ, спецслужбите в желанието си да предотвратят самиздата, като водят на отчет всяка пишеща машина, сметнаха персоналния компютър за твърде опасно волнодумство, защото на компютъра може да се разпространява дисидентска литература, в резултат на което в страната нямаше компютри. Да се внасят големи партиди беше забранено. Можеше да се внесе само един компютър за лично ползване. Щом е така, трябва да се създаде широка мрежа от хора, които пътуват в чужбина, или специално да се пътува зад граница и всеки да носи по един компютър. Печалбата е 3000%. А когато режимът се смекчи и беше разрешен вносът на компютри с тирове, Ходорковски вече имаше западни партньори, изграден пласмент в Съюза, свои програмисти и русификация на клавиатурата, програми на руски език, с което изпревари конкурентите си.

Петата идея се нарича „Банка“. Ходорковски започна да създава частна банка още преди да бъде приет законът, разрешаващ частните банки. И по времето, когато законът се приема, банката фактически вече съществува. А преди закона, общо взето, банките в Съветския съюз бяха две: едната за вътрешни операции, другата — за чужбина. Но нито една от тези банки не кредитираше частните предприемачи, които изникнаха като гъби след дъжд. И дори на уважаваните големи и

държавни предприятия банките даваха пари по различни пера, съгласно държавното планиране. Да речем, един совхоз с огромна реколта трябва да наеме сезонни работници, но не може да им плати, като изтегли пари от собствената си сметка, тъй като те са предназначени за закупуването на торове. Совхозът би могъл да плати на работниците, да продаде реколтата, да купи торове и да е на печалба, но това му беше забранено — плановата икономика не можеше да предвижда, че земята изведнъж ще роди тройно повече от обикновеното, и затова сезонни работници не бяха планирани.

Един Господ знае какви данъци са плащани тогава за цялата тази дейност. В Съветския съюз нямаше данъчни закони за всяка нова идея. Законите си противоречаха. Законите се променяха. За покупко-продажба на валута например в Съветския съюз се предвиждаха години затвор и дори разстрел. А по време на перестройката за обмяна на валута, макар и незаконна, не арестуваха. И едва когато на всеки ъгъл се появиха обменни бюра, се появи и закон, разрешаващ тази дейност.

Решили да нарекат новата банка по първите букви на вече забогатялото НТТМ. По комсомолски маниер така се наричаше Центърът за междуетраслови научно-технически програми. А банката нарекоха по капиталистически маниер — МЕНАТЕП.

Разхождаме се с Марина Филиповна Ходорковска по територията на лицея-интернат „Коралово“. Тя ми показва училището и къщите, построени за 150 деца сираци, доведени от различни места на конфликти. Показва ми и празното място, където се планирало да се вдигнат къщи за още 1000 сираци. Но синът ѝ е в затвора, компанията е рухнала, финансирането е прекратено.

— Когато започна да се занимава с бизнес, го попитах — въздъхва Марина Филиповна — няма ли да те затворят? А той ми отговори — не, времената се промениха. Но аз не вярвам, че времената са се променили. От самото начало, откакто Миша започна да се занимава с бизнес, всеки ден сутрин, като стана, първо включвам радиото. Цял ден слушам дали не се е случило нещо с Миша. Струва ми се, че когато Елцин беше президент, не беше толкова страшно. А когато дойде Путин, пак стана страшно, защото хората от КГБ със сигурност не са се променили. Ние, от по-възрастното поколение, знаем, че те не се променят.

Върху телевизора в хола на лицейския офис има две снимки: президентът Путин и президентът Путин, който се ръкува с Михаил Ходорковски. Такава е страната ни: все още сме в обръч от врагове, днес ти си приятел на властта и на теб възлагат надежди, утре си вече враг и отиваш в затвора и дори не ги успял да забележиш кога си станал враг. Питам:

— Марина Филиповна, щом Путин е толкова страшен, защо държите снимките му на телевизора?

Марина Филиповна ми отговаря:

— На шега.

[1] Медведково — район на Москва, не от най-престижните. — Бел.прев. ↑

[2] Чебуреки — пържени тестени изделия с пълнеж: от месо. — Бел.прев. ↑

ГЛАВА 3

ОТРОВЕНИТЕ

„Сега ще се наложи да анализираме нашите трагични грешки и да признаем вината си“ — пише Михаил Ходорковски в първото си открито писмо от затвора „Матроска тишина“ през пролетта на 2004 г. Писмото се нарича „Кризата на либерализма в Русия“. Написано е във връзка с катастрофалното поражение на либералните партии „Яблоко“ и „Съюз на десните сили“ на изборите за Думата през 2003 г. и на либералния кандидат Ирина Хакамада на президентските избори през 2004 г. Изречението „да анализираме нашите трагични грешки и да признаем вината си“ се отнася до деветдесетте години, когато либералите бяха на власт.

Всъщност либералите никога не са били на власт в Русия. През целия период на деветдесетте години комунистите бяха мнозинство в парламента. А либералният политик Егор Гайдар беше начело на правителството само една година, когато страната по чудо избегна глада и гражданската война — онази година, когато баща ми още по тъмно се нареждаше на опашка в магазина и чакаше почти цял ден, за да купи двеста грама масло за петчленното ни семейство. А аз нощем разтоварвах тирове с детски храни, защото детските храни не достигаха и се разпределяха само между онези, които разтоварваха тировете. Добре си спомням онази година и помня, че спасението от глада дължим на Егор Гайдар.

През останалите години (освен краткото председателстване на Кириенко и Примаков) правителството беше оглавявано от Виктор Черномирдин (намерили бяха либерал!). То беше съставено само наполовина от либерали, а втората половина бяха либерали от типа на Сосковец и Заверюха, за които тогавашният вицепремиер Борис Немцов се шегуваше, че дори фамилията им не са като на либерали.

Трябва да се признае обаче, че през деветдесетте години либералите наистина бяха силни. Анатолий Чубайс беше ту шеф на президентската администрация, ту вицепремиер. Борис Немцов — ту

вицепремиер, ту приемник на Елцин (с 60% рейтинг), ту лидер на парламентарната фракция. Григорий Явлински неизменно оглавяваше влиятелната парламентарна фракция и веднъж дори едва не стана премиер. Разбира се, либералите са отговорни за много неща през деветдесетте години, но не за всичко, далеч не за всичко.

Михаил Ходорковски пише... Ако, разбира се, пише самият той. Щом публикуваха „Кризата на либерализма в Русия“ във в. „Ведомости“, мнозина осведомени хора се усъмниха в неговото авторство. Говореше се, че две седмици преди да се появи „Кризата...“ в печата, текстът на статията вече бил в интернет. Говореше се, че в текста си личало перото на политолога Белковски, който замисли и започна тормоза на милиардера през 2003 г., публикувайки доклад с твърдение, че олигарсите се стремели към властта. А през 2004 г., веднага след публикацията на „Кризата...“, излезе със статия във в. „Ведомости“, озаглавена „Самотата на Ходорковски“, отбелязвайки, че образът на „разкалялия се олигарх“ е изгоден на президента Путин и покаянието му може да бъде прието. Много неща се наговориха тогава.

Не ми се вярва Белковски да е написал статията „Кризата на либерализма в Русия“ от името на Ходорковски. Съображенията ми са стилистични. В писмото, което получих от „Матроска тишина“, често се употребяват безсмислени излишни тирета. Склонността към тиретата е характерна за образованите хора, които смятат за важно да пишат правилно, но не са с хуманитарно образование: когато не знаят какъв препинателен знак да сложат, за всеки случай слагат тире. Политтехнологът Белковски също обича тиретата, но никога не поставя излишни. А в писмото, получено от мен, и в писмото „Кризата на либерализма...“, и в писмото „Левият завой“ има изобилие от излишни тирета. Виждал съм няколко писма на Ходорковски до различни хора. Във всички тиретата са в повече, всички са писани от един и същи човек и ако не е Ходорковски, значи някой политтехнолог води цялата обширна кореспонденция от името на Ходорковски. Не е ли твърде сложно?

Впрочем, след като прочете „Кризата на либерализма в Русия“, лидерът на „Яблоко“ Григорий Явлински не се усъмни в авторството, но каза, че не може сериозно да се обсъжда писмо, написано от човек в руски затвор. Ако се вярва на Явлински, самата липса на свобода изключва свободното излагане на мисли. А биха могли да му окажат и

натиск. Или пък написаното в затвора писмо да е скрита молба за помилване, а защо не и тайна политическа игра, водена от Ходорковски или около Ходорковски без знанието на читателите на вестник „Ведомости“.

Така или иначе, Ходорковски пише:

„Руският либерализъм претърпя поражение, защото се опитваше да игнорира, първо, някои важни националноисторически особености от развитието на Русия, и второ — жизненоважните интереси на мнозинството от руския народ. И умираше от страх да каже истината.

Не твърдя, че Чубайс, Гайдар и техните съмишленици са си поставили за цел да излъжат Русия. Мнозина от либералите от първия Елцинов набор бяха хора, искрено убедени в историческата правота на либерализма, в необходимостта от «либерална революция» в уморената страна, която всъщност не познаваше очарованието на свободата. Но след като получиха властта, либералите се отнесоха повърхностно, да не кажем лекомислено, към същата тази революция. Те мислеха за условията на живот и труд само на 10 процента от руснаците, които бяха готови за решителни житейски промени в условията на отказ от държавен патернализъм, докато забравиха — за 90-те процента (ето го излишното тире). А трагичните провали на политиката си прикриваха най-често с лъжа. Измамиха 90 процента от хората, като щедро им обещаха, че за един бон могат да си купят две Волги. Наистина, един предприемчив финансов играч с достъп до закрыта информация и нелишен от способността да я анализира, можеше да направи от приватизационния бон и десет Волги. Но нали обещаваха на всички.“

Край на цитата. Де да беше само това! Де да беше само несправедливата приватизация през деветдесетте години, която отрови душите ни. Честно казано, тогава, в началото на деветдесетте, си

мислех, че свещената борба за свобода ще ни направи по-добри. Но първо, тази борба не беше за свобода, и второ — тя ни превърна в чудовища. Мисля, че през деветдесетте години всеки извърши нещо, което преди би му се струвало позорно или гнусно, а сега, след като го е извършил, си живее спокойно, сякаш нищо не се е случило.

Деветдесетте години започнаха с августовския пуч (1991 г.), когато президентът Горбачов се оказа задържан във вилата си във Форос (ако се вярва на версията, че са го задържали насилствено и той не е бил осведомен за заговора и не е бил негов пасивен участник). Силвите министри, членове на Държавния комитет по извънредно положение^[1], завзеха властта, но не можаха да я удържат и бяха наказани само с няколко месеца затвор. Оттогава в Русия хората с пагони могат безнаказано да превземат властта. В историята с августовския пуч само генерал Пуго запази честта си — застреля се, ако се вярва на версията, че първо можеш сам да се застреляш, а после внимателно да оставиш пистолета до себе си. Смъртта на генерал Пуго ни кара да мислим — участниците в пуча наистина са вярвали, че спасяват страната, разбирайки спасението ѝ по този начин. Нали сме в обръч от врагове. И най-искреният от тях загина.

По време на пуча в Москва бяха въведени войски. Строяха се барикади по улиците. Но мнозинството от народа остана безмълвно. Оттогава в руската политика е прието да се взема предвид не целият народ, а само малка част от него. За да влязат в Москва, войските трябваше да нарушат клетвата за вярност към народа. Ако военните бяха отказали да влязат в Москва, то пък не биха се подчинили на заповедта, т.е. все едно биха нарушили клетвата. След три дни военните преминаха на страната на защитниците на Белия дом, т.е. за три дни престъпиха клетвата два пъти. Какво значение има оттогава военната клетва в Русия?

Защитавайки Белия дом, загинаха трима души, но защитниците празнуваха победа. Скръбта им бе кратка, но за дълго решиха, че броят на жертвите сред гражданското население е приемлив. Цялата история на Русия, репресиите, войните са ни научили, че трима загинали са нищо, поносимо е. Ако в „Норд-Ост“ и в Беслан не бяха загинали стотици, а само трима души, кой щеше да ги споменава? Кой сега в Русия е способен остро да чувства, че е неприемлива гибелта дори на един-единствен човек? Е, не сме ли чудовища?

Самият аз през август 1991 с цялото си сърце бях за свободата, но за всеки случай напуснах града. И как сега да осъждам хората, които са съпричастни с дадени идеали, но за всеки случай заминават?

След победата си защитниците на Белия дом за кратко вкараха в затвора участниците в пуча, но затова пък закриха Комунистическата партия, която нямаше никакво юридическо отношение към пуча. Направиха го не чрез съда, а с решение на властите, както тринайсет години по-късно, след терористичния акт в Беслан, президентът Путин щеше да отмени изборите за губернатори, които по никакъв начин не бяха свързани с превземането на бесланското училище.

През същата 1991 година никому неизвестният Шамил Басаев отвлече самолет с пътници, принуди го да кацне в Турция и постави като условие за освобождаването на заложниците да му бъде организирана пресконференция. Организирах му я. Басаев поприказва за свободолюбивия чеченски народ, пусна заложниците и се предаде на турските власти. Турските власти предадоха Басаев на руските власти, т.е. на ФСС, а тя го пусна. Много скоро след това Басаев командваше отряд в Абхазия и се кандидатира за поста президент на Чечня. Или беше избягал от подземията на „Лубянка“? Или бяха го пуснали либералите? Или бяха го пуснали спецслужбите, както правеха много пъти и след това в Дагестан и в Чечня по време на първата и втората чеченска война?

Последва Пригородни район в Осетия, клане, уж провокирано от национални разпри. Медиите съобщаваха, че ингушите нападнали осетинците, убивали жените и им изгаряли половите органи. Ясно е защо са го правели — ингушите са мюсюлмани, осетинците са християни, половите органи на мюсюлманките и на християнките коренно се различават — мюсюлманките ги бръснат. А щом половите органи са изгорени, редовият телевизионен зрител не може да разбере кой всъщност пръв е започнал клането. Дали вижда мъртва осетинка или мъртва ингушка — трябва да се разследва, а разследване никой не дочака, толкова бяхме свикнали с кръвопролитията.

А през 1993 година по заповед на президента Елцин стреляха по парламента, по същото време, когато беше решено да се приватизира държавната собственост срещу бонове. И с какво президентът Елцин е по-добър от президента Путин, изградил парламент, който да му е удобен?

За метежа през 1993 година един активен негов участник, млад комунист, ми каза, че хората, щурмували тогава кметството и телецентъра „Останкино“, се борели за справедливост и свобода. Запознахме се през 2004 г. в Киев. Той работеше в щаба на кандидат президента Янукович и пред мен диктуваше на информационните агенции за публикуване явно лъжливи резултати от гласуването. Изглежда и него, младия комунист, деветдесетте години в Русия не бяха го научили на нищо добро.

През 1994 година, освен приватизацията започна и чеченската война. Войната, която ще превърне младия журналист Мовлади Удугов, младия поет Зелымхан Яндърбиев и младия артист Ахмед Закаев във въстаници — от тяхна гледна точка, и в терористи — от гледна точка на федералните власти. Започна война! Хората излязоха по улиците, за да протестират срещу нея, но скоро вниманието им беше отвлечено: от телевизионния екран екскаваторчикът от рекламата Лъоня Голубков учеше обикновения гражданин как да си влага приватизационните бонове и чертаеше по теле екрана в стил Гоголевия Манилов схеми на собственото си финансово преуспяване. Хората пазеха боновете си като писани яйца и обмисляха къде ще е най-добре да ги вложат: в МММ или в „Хапър-инвест“. А когато боновете им изгоряха независимо от това дали бяха в МММ или в „Хапър-инвест“, същият този народ, който до вчера ходеше по многохилядни антивоенни демонстрации, започна да се безпокои за изгорелите си бонове повече, отколкото за овъглените танкисти в Грозни. Ето в какви чудовища се превърнахме.

Освен това се водеше война между бандитите, стреляше се по улиците, което и досега се смята за нещо обикновено в Кавказ. Не стрелят либералите, стрелят военните. Имаше и хероин, продаваше се открито, а милицията небезкористно си затваряше очите. Къде сте видели в милицията либерали? В началото на деветдесетте години аз си изкарвах прехраната, като разпродавах онова, което беше останало от образованието ми — преподавах италиански език. Най-добрите ми ученички бяха валутните проститутки — освен че си плащаха уроците (от които аз, разбира се, не плащах данъци), момичетата всеки път ми носеха и безценно лакомство за детето ми — йогурт.

Майка ми, лекарка и доктор на науките, вярваше в приватизацията и казваше:

— Не всички са мошеници. Трябва просто да помислим и да вложим боновете в някое сериозно производство. Защо да не ги вложим в газ или в петрол, или в земя?

— Защото, мамо — отговарях аз, вече досетил се, че за всеки случай не бива да вярваш никому и тогава няма да си измамен, — комунистическата Дума забрани да се приватизират газът, петролът и земята. Изкара на пазара за приватизация никому ненужни спрели заводи и сега мисли кой от тях ще оцелее. Аз отказвам да мисля за това.

Майка ми, като образован и интелигентен човек, реши, че не бива да се влагат бонове в МММ или в „Хапър-инвест“, защото твърде много ги рекламират и затова явно лъжат. И ги вложи в компанията „Хермес-финанс“, която се рекламираше по-малко, но това не ѝ пречеше също да лъже, да е финансова пирамида и скоро също да гръмне.

Как беше написал Ходорковски? „... Измамиха 90 процента от хората, като щедро им обещаха, че за един бон могат да си купят две Волги. Наистина, един предприемчив финансов играч с достъп до закрыта информация и нелишен от способността да я анализира, можеше да направи от приватизационния бон и десет Волги.“

Майка ми не беше предприемчив финансов играч, нямаше достъп до закрыта информация, излъгаха я, изхождайки не от либералния, а от мошеническият принцип, че не е срамно да ограбиш човек, който не знае правилата на играта.

Но само това да беше! Нашето семейство е династия лекари. И за мен е по-обидно, вместо да загубя две Волги, уж полагащи ми се срещу един бон, да мисля, че през 1994 година майка ми няколко месеца се грижеше повече за тези шарени хартийки, отколкото за болните хора. Това беше унижително. Познавам единствения богаташ и финансист, който осъзна това унижение на майка ми и своята вина. Казва се Михаил Ходорковски. Лежи в затвора. Ако наистина всички богатства в Русия са придобити чрез измама, значи в затвора се оказва единственият разкаял се мошеник. Неразкаялите се са на свобода.

През 1994 година собствениците на Банка МЕНАТЕП, естествено, бяха вече предприемчиви финансови играчи и, естествено,

имаха достъп до закрыта информация.

За Платон Лебедев например финансистите (дори онези, които го ненавиждат) казват, че е финансов гений. Завършил е Икономическия институт „Плеханов“, в съветско време се е занимавал с икономическо планиране в компанията „Зарубеж-геология“, което се смята за престижно и стабилно. Бившата му подчинена Ирина казва:

— Как да ви обясня? Финансите са наука, разбирате ли?

— Разбирам.

Разговаряме в Лондон. В бара на един хотел на Нотинг-хил. Ира не може да се върне в Русия, защото ще започнат да я влачат по разпити.

— Та, като се занимаваш с наука, от време на време поглеждаш в справочник, за да провериш някоя формула или закон. А Платон тези закони ги усещаше, виждаше как се движат парите, как живеят. Разбирате ли?

— Разбирам. Така е и с неправилните глаголи. Само учениците ги зубрят. На определено ниво на изучаване на езика започваш да разбираш защо те се спрягат толкова неправилно.

— Добре, че разбирате. Освен това Платон Леонидович беше невероятно красив мъж. Той излъчваше невероятно мъжко обаяние.

— А разправят, че бил груб.

— Това не може да се нарече грубост. Понякога крещеше. Ужасно крещеше, така, че не можеше да се разбере какво крещи.

През 1991 година Михаил Ходорковски беше съветник на министър-председателя на Русия Иван Силаев. До 1991 година премиерът на Русия беше само ръководител на правителството на една от републиките и всъщност не ръководеше нищо. Но когато Съветският съюз се разпадна, значимостта на тази длъжност рязко нарасна и съветникът Ходорковски със сигурност — за разлика от майка ми и 90 процента от населението — е имал достъп до закрыта информация, умее да я анализира и е разбирал къде да вложи боновете — не само своите собствени, но и изкупените от народа, макар и без принуда, но съвсем не на цената на две Волги.

Ходорковски ми пише от затвора:

„... отидох да защитавам Белия дом — все още неосъзнато (просто защото бях съветник на Силаев и не можех да постъпя другояче), но с раздвоени чувства. През 1993 година обаче вече бях съзнателен привърженик на пазарната икономика и демокрацията, макар — както се оказа по-късно — да не съм разбирал какво е това, а окончателното осъзнаване дойде през 1998 година, след финансовия срив.“

В началото на деветдесетте младите предприемчиви финансисти, имащи достъп до закрыта информация, твърде своеобразно разбираха пазарната икономика и демокрацията. Разбираха твърде своеобразно дори човешката порядъчност. От писмото на Ходорковски следва, че през 1991 година той отива да защитава Белия дом не заради убежденията си, не заради свободата и демокрацията, дори не за да защити бизнеса си, а от чувство за лична преданост към Иван Силаев. Това е някаква средновековна етика — да защитаваш сюзерена си на всяка цена, дори ако той не е прав, но с одобрението на сюзерена можеш да правиш каквото искаш, дори действията ти да са незаконни.

Те купили например завод „Апатит“, който трябвало да произвежда торове, но спрял и затънал в дългове. Купили го евтино, но според договора трябвало да направят големи инвестиции за възстановяване на завода. Не инвестирали обаче, защото разумно разсъдили, че ръководството на „Апатит“ ще открадне инвестираните пари, или което е още по-обидно — ще ги разпилее. Сигурен съм, че не им е било жал за парите. Не е вярно, че един добър бизнесмен е побъркан на тема пари. Той е побъркан на тема собствена ефективност, особено когато в страната маразматичният социализъм се сменя с див капитализъм. Той е убеден, че може да не се спазва някоя и друга буква от закона или от договора, ако това е в полза на ефективността. Мениджърите от МЕНАТЕП не вложили пари в завод „Апатит“, а започнали да го управляват: доставяли горива, машини, изплащали заплатите на работниците, оптимизирали данъците, построили дори тролейбусна линия от града до входа на завода, но пари не дали. А когато държавата започнала да съди МЕНАТЕП заради неспазени условия на приватизацията, държавата била обезщетена и в съда с нея

било сключено споразумение. Заводът заработил. Какво искате още? Нима не е ясно, че е неефективно да се спазва договорът, а е ефективно да се сключи договор, той да се наруши, а след това да се пренапише. Още повече, ако съюзерът е съгласен и ти си му верен слуга.

Някаква средновековна етика. Ефективно е да се отнасяш като с деца с некомпетентните хора, населяващи една тромава страна — да ги мамиш, а после да им казваш, че измамата е била за тяхно добро. Струва ми се, че така са мислели през деветдесетте години либералите, включително и Ходорковски. Изглежда, че така мислят и до ден днешен властимащите, като ни мамят, уж в името на нашето благо, за мира в Чечня, за изгодата от монетаризация на социалните привилегии и за удвоения брутен вътрешен продукт.

Историята със завод „Апатит“ ще стане едно от обвиненията в процеса срещу Ходорковски и Лебедев. Поради давност съдът няма да може да признае Ходорковски и Лебедев за виновни по делото за „Апатит“, но в присъдата специално ще се подчертае, че приватизацията на завода все пак е била незаконна. В същото време новите собственици на работещия завод няма да се откажат от печалбите си, а държавата няма да се откаже от данъците, плащани от незаконно възстановения завод. И никой няма да се интересува дали завод „Апатит“ щеше да оцелее, ако банка МЕНАТЕП беше инвестирала в него толкова пари, колкото предвиждаше договорът, или досега щеше да стои в руини. Никой няма да се интересува дали е възможно през деветдесетте години завод „Апатит“ да плаща данъците си в пълен размер, равняващи се тогава благодарение старанието на комунистическия ни парламент на 102% от оборота. Никой няма да се съобразява какво би станало, ако заводът не беше приватизиран по единствено възможния тогава незаконен начин.

Към средата на деветдесетте години предприемчивите финансисти, които имаха достъп до закрыта информация, доведоха своята локална ефективност до съвършенство. Те се научиха да живеят в страна, в която не умееше да живее мнозинството от населението. Сега вече, когато постъпките на Михаил Ходорковски от времената на приватизацията се смятат за престъпление, докато за аналогични постъпки на много други не става и дума, театралната режисьорка Светлана Врагова в телевизионната програма на Андрей Караулов „Момент на истината“ за първи път разказва как Банка МЕНАТЕП ѝ

отнела апартамента. Имала големия късмет да живее в непосредствена близост до Банка МЕНАТЕП в прекрасна старинна сграда и Банка МЕНАТЕП решила да откупи апартаментите на живеещите там, като им осигури жилища в други райони, и да вземе сградата. От целия вход само тя и съседът ѝ над нея отказали да напуснат. Съседът скоро бил убит (Светлана Врагова не твърди, че убийците са имали отношение към МЕНАТЕП). А самата тя, когато веднъж се върнала вкъщи от вилата, заварила апартамента си разграбен. Мебелите и библиотеката били изнесени, вътрешните стени избити. На вратата стояли охранители от Банка МЕНАТЕП, а в милицията ѝ се присмели, когато тя поискала да приемат жалбата ѝ, че апартаментът ѝ е съсипан. Ако се вярва на този разказ на госпожа Врагова (а аз вярвам), със сигурност Банка МЕНАТЕП някак си законно е оформила изселването на жителите. По-разумно би било за госпожа Врагова да се премести в друг апартамент, докато са я молели с добро. Неразумно е било да се инати и да иска да остане в апартамента, където е живяла петнайсет години. Изобщо излишно е да имаш човешки чувства — те са неразумни. Но госпожа Врагова казва, че след като останала бездомна, започнала да звъни на свои приятели — високопоставени чиновници. Ето това наистина е било разумно: някой от нейните високопоставени приятели се обадил на някого от началниците на МЕНАТЕП и МЕНАТЕП ѝ купили хубав, по неин избор и в удобен за нея район, апартамент в замяна на отнетия ѝ.

Госпожа Врагова разказва, че след няколко години случайно се срещнала с Михаил Ходорковски на прием в Кремъл. И Ходорковски ѝ се извинил. Той уж бил казал:

— Извинявайте, не знаех, че става дума за вас.

И ако наистина е казал така, думите му са означавали: „Извинявайте, не знаех, че изселвам от дома му силен и разумен човек, един от нас, избраните.“ И ако той наистина е казал така, значи все още не е разбирал, че не бива да се изселва човек от дома му, не защото той е силен, разумен или избран, а защото е просто човек.

В тази история от все сърце бих съчувствал на Светлана Врагова, ако не бяха две обстоятелства. Първо, оттогава нищо не се е променило: скоро ще започне жилищно-комуналната реформа, хиляди хора ще бъдат изселени от домовете, където е преминал животът им, и Светлана Врагова сигурно няма да започне да се обажда на

високопоставените си приятели за всички тези бездомни, както не се обажда сега за бездомните бежанци и за бездомните офицери, защото тя не е слуга на бежанците и бездомните. Второ, Светлана Врагова подписа отворено, инспирирано от Кремъл писмо, одобряващо ареста на Ходорковски. Защо? Дали е постъпила на служба при господаря? Дали е средновековна етика? Ходорковски вече е осъден, той е в затвора, защо трябва да се вади нож на умряло куче? Редно ли е един руски интелегент да прославя затвора и строгостта на съда, щом на паметника на Пушкин е написано: „Да възславим свободата“ и „падналия подкрепих“.

Към средата на деветдесетте предприемчивите финансисти успяха да се справят и с онази собственост, която комунистическата Дума ревностно, но бездарно опазваше от приватизация — петрола, металите и земята. Либералният политик Немцов убеждаваше червения парламент, че не може да се прави приватизация наполовина и дори се шегуваше с комунистите: „Те казват, че земята е майка и не бива да се продава. А може ли да се дава под наем?“ Най-големите петролни и металургични предприятия в страната не носеха печалба. Кръв капеше от сърцето на предприемчивите финансисти, защото разбираха колко пари отиват на вятъра. Но увещанията и шегите на Немцов не помагаха, за да се изкарат на пазара петролният и металургичният отрасъл.

Помогна блестящата, макар и изключително цинична идея на предприемчивия финансист Владимир Потанин, шеф на Банка ОНЕКСИМ. Казват, че именно той измислил залоговите търгове. Държавата не можеше да продаде петролните компании и металургичните заводи на частни лица нито за бонове, нито за пари. Но законът не забраняваше на държавата да поиска заем от частни банки, залагайки петролните компании и металургичните заводи. А после, когато държавата не е в състояние да върне дълговете си, да отстъпи на кредиторите заложените петролни компании и металургични заводи.

Идеята беше блестяща. Президентът Елцин търсеше само повод да реализира тази рискована схема за приватизация на предприятия, които парламентът забрани да се приватизират. И намери повод. През

1995 година комунистите триумфално спечелиха парламентарните избори, а либералите с позорно загубиха.

Михаил Ходорковски пише в статията си „Левият завой“ („Ведомости“, 01.08.2005 г.):

„... Добре си спомням мрачния януари на 1996. Тогава на мнозинството либерали и демократи (а аз, без твърде да се замислям за смисъла на думите, причислявах себе си и към едните, и към другите) им беше трудно и тъжно заради безспорната победа на КПРФ на думските избори през 1995 година. Но още повече заради готовността на мнозина представители на Елциновия истаблишмънт да се строят на опашка пред Геннадий Зюганов и без да свалят от лицата си стереотипната слугинска усмивка, да получат прошка за предишното си буйно свободолюбие...

... По същото време аз и моите съмишленици нямахме никакво съмнение, че Зюганов ще победи на предстоящите президентски избори. И съвсем не защото Елцин — както тогава изглеждаше — беше дали тежко болен, дали здравата пиеше, дали просто беше загубил интерес към властта...

... Към средата на деветдесетте се изясни, че чудото на демокрацията не се случи, че свободата не носи щастие, че ние просто не можем да сме честни, умерени и прецизни по буржоазному...

... Затова аз и още 13 известни (за онова време) бизнесмени подписахме през март 1996 година почти забравеното сега обръщение «Да излезем от задънената улица!». Идеята на писмото беше простичка... Президент на Русия трябва да остане Борис Елцин като гарант на гражданските свободи и човешките права. Но премиер, при това с разширени пълномощия, трябва да стане ръководителят на КПРФ... Нужен е ляв завой, за да се примирят свободата и справедливостта, малцината

спечелили и мнозината, чувстващи, че са загубили от всеобщата либерализация.

Както е известно на всички, компромисният (и исторически оправдан) тандем Елцин-Зюганов не се получи. Защо — най-добре знаят онези, които за разлика от мен имаха достъп до Кремъл. Може би са виновни най-близките съратници на Елцин, които не искаха да делят нищо с никого, дори за да се предотврати проточилата се нестабилност. А може би самият Геннадий Зюганов, стопроцентово уверен в победата си, не е искал да се договаря, или... просто не е искал властта в Русия, защото прозорливо се е страхувал от това страшно бреме.“

Край на цитата. Аз имам по-различни сведения. Мисля, че Михаил Ходорковски, макар да се е причислявал към либералите и демократите, не е виждал нищо катастрофално в идването на комунистите на власт: те са стари негови познайници, бившето райкомовско началство. Ходорковски, разбира се, би искал да продължат либералните реформи, свързани с името на Елцин, но не е имал възможности да спре Зюганов. А кой умен бизнесмен ще тръгне да се сражава, без да е сигурен във възможностите си. И е подписал писмото „Да излезем от задънената улица!“, предлагайки на Елцин и на Зюганов да се договорят. Може би това писмо да е било много мъдро. Но не зная дали е било реалистично. След като го подписал, Ходорковски заминал на международния икономически форум в Давос.

Там на един от банкетите масата на Михаил Ходорковски се оказала в съседство с масата на бизнесмена Борис Березовски и на финансиста Джордж Сорос. Сорос си спомня, че тогава попитал Березовски дали разбира, че ако на власт дойдат комунистите, за броени дни ще ликвидират либералната икономика, свободата на словото и самия Березовски. (Между другото, може би нямаше да ги ликвидират, комунистите също нямаша възможности, за да ликвидират когото и да било.) Березовски уж разбирал, но не виждал възможности за противопоставяне. Не зная дали Ходорковски е участвал в разговора или просто е слушал. Зная само, че едва ли не същата вечер Борис

Березовски, богаташ според тогавашните представи и собственик на „Първи канал“ на телевизията, отишъл при своя враг, също богаташ според тогавашните представи и собственик на телеканала НТВ Владимир Гусински. За да е по-цветист разказът, би ми се искало например Березовски да е отишъл направо от банкета в измачкан смокинг и с бутилка коняк в ръка, а Гусински да го е посрещнал в хавлия и шапчица за душ, но не зная как е било наистина. Зная само, че медийните магнати и довчерашни врагове са се договорили: не дай Боже, комунистите да победят на президентските избори, трябва да бъде подкрепен президентът Елцин. Зная също, че към тяхната договорка постепенно са се присъединили и други известни руски и бизнесмени, включително и Михаил Ходорковски. Това беше смела и рискована игра. Рейтингът на Елцин беше 4%, а на Зюганов — 35%. Но за предприемчивите финансисти от деветдесетте години подобна смела и рискована игра не беше нещо ново. Още повече че в замяна на подкрепата Елциновият Кремъл обещаваще най-желаното — приватизация на петролните находища и металургичните заводи.

В статията „Кризата на либерализма...“ Михаил Ходорковски пише:

„Аз ли, един от големите спонсори на президентската кампания през 1996 година, не помня какви наистина чудовищни усилия бяха необходими, за да накараме руския народ да «избира със сърцето си»?!“

Аз също помня. „Избирай със сърцето си!“ беше главният лозунг на Елциновата кампания. Най-добрите журналисти, получили съвсем наскоро свобода на словото и пряк ефир, убеден съм, искрено вярваха, че не бива да се допуска до властта Геннадий Зюганов, който ще им отнеме и прекия ефир, и свободата на словото. Най-добрите журналисти мислеха, че спасяват професията си и страната си, а всъщност погубваха и едното, и другото.

Моят приятел талантливият журналист Евгений Ревенко беше изпратен като кореспондент на НТВ със задачата плътно да следва Геннадий Зюганов. Не да отразява предизборната му кампания, а да го „топи“, т.е. да го показва смешен, глупав и безсмислен. Не да се опитва

да изяснява как именно Геннадий Зюганов възнамерява да реализира популистките безсмислици, които поднасяше на избирателите, а да довежда до абсурд тези глупости. Не да кара зрителя да мисли, а да го кара да вярва, да „гласува със сърцето си“.

Друг мой приятел, талантливият, много талантливият журналист Сергей Мостовщиков измисли нов жанр — забавно да преразказва постъпките на политика. Трябва да признаем, че постъпките на политиците често наистина са непохватни. Спомням си невероятно смешната бележка на Мостовщиков за това как Геннадий Зюганов целува в черквата ковчежето със свети мощи. Досега този репортаж се смята у нас за политическа журналистика и никой сякаш не забелязва, че тази работа е варварска и средновековна — така навремето са изпращали шпионин да отрови княза.

От друга страна, Анатолий Чубайс, който оглави Елциновия предизборен щаб, всеки ден измисляше събития с участието на президента. В Средновековието тази длъжност се е наричала сенешал, уредник на празниците. Медиите се задължаваха да показват как президентът танцува, как на крилото на самолета подписва станалия изведнъж възможен мирен договор с Чечня, как се среща с работници, със селяни — да се показва на всяка цена, дори ако редакцията разбира колко неангажиращо и фарсово е поредното събитие. Оттогава и до днес средствата за масова информация у нас са задължени да отразяват всяко измислено от Кремъл, дори безсмислено, събитие с участието на президента.

Тогава аз бях начинаещ журналист, но успях да напиша две бележки срещу Зюганов в пропагандния вестник „Да не дава господ“, който излизаше в тираж четири милиона и се разпространяваше безплатно. И съм отровен завинаги. Каквото и да правя сега, оттогава думите ми не са журналистика, а пропаганда. И ако не вярвате на това, което сега ви разказвам, то е именно поради тази причина. Вие не вярвате, че тази книга не ми е поръчана от Михаил Ходорковски. Мога да се закълна — той не ми я е поръчвал. И нито един политик, нито един олигарх не ми е поръчвал тази книга. Но след изборната кампания през 1996 година имате право да не ми вярвате.

Михаил Ходорковски пише в статията си „Левият завой“:

„Тогава журналистите започнаха да се превръщат от архитекти на общественото мнение в слугинаж на господарите си, а независимите обществени институции — в рупори на спонсорите.“

Той пише истината. Струваше си заради това да се озове в затвора.

Елцин стана президент. Михаил Ходорковски получи петролната компания ЮКОС на търг срещу залог. Всички останали предприемчиви финансисти, подкрепящи Елцин, също получиха по нещо. За да изкупят новите си фирми, предприемчивите финансисти вземаха заеми от държавата, затова е прието да се смята, че олигарсите тогава се назначаваха от Кремъл. Но не това беше най-големият недъг. Главният трик на залоговите аукциони се състоеше в следното: бъдещите олигарси предварително се договаряха помежду си кой коя компания ще получи и, без да се конкурират, намаляваха цената.

Освен случая с ЮКОС. Кой знае защо не успяха да се договорят и за ЮКОС претендираха „Инкомбанк“ и Банка МЕНАТЕП. Търгът беше закрит, т.е. банките трябваше да дадат своето търгово предложение запечатано в плик, който се отваряше на търга и компанията получаваше онзи, чието предложение беше по-голямо. Казват, че от „Инкомбанк“ се обадили на служителката, която подготвяла предложението на Банка МЕНАТЕП, и ѝ обещали 100 хиляди долара, ако съобщи предлаганата от МЕНАТЕП сума. Казват, че момичето се оплакало на съсобственика на МЕНАТЕП Владимир Дубов и той ѝ обещал 50 хиляди долара, за да съобщи на конкурентите сумата, но като съкрати една нула.

Може би това е легенда, но разправят, че когато собственикът на МЕНАТЕП Ходорковски спечелил търга, собственикът на „Инкомбанк“ Виноградов запокитил в стената чашата си.

Сега, десет години по-късно, в рамките на информационната кампания в подкрепа на присъдата на Ходорковски, телекомпанията НТВ съобщи, че уж ЮКОС струвал 15 милиарда долара, а бил купен от Ходорковски за 159 милиона. Това не е истина. На търга МЕНАТЕП на Ходорковски получи 45% от компанията ЮКОС за 250 милиона долара. Освен това призна и изплати 3,5 милиарда долара на

компанията ЮКОС. Т.е. фактически купи по-малко от половината за почти 4 милиарда. Нито една световна петролна компания не изрази тогава желание да купи ЮКОС. В следващата глава ще се спрем и на други причини, които дават основание да се мисли, че дори на най-честния и открит търг компанията ЮКОС не би могла да струва 15 милиарда. Но не е там работата. Търгът е законен в условията на тогавашното беззаконие, но всъщност — несправедлив. Компанията можеше да бъде получена само при условие на лична вяност на господаря, а верността се доказваше с финансиране на нечестните избори. В едно от интервютата си Ходорковски признава, че през деветдесетте години бизнесът му е бил несправедлив и аморален, но законен, подчертава той. Просто по онова време в Русия липсваха твърде много закони. Съмнителна сделка се смяташе за законна, ако беше сключена с одобрението на властта, и незаконна, ако беше сключена през главата на властта.

Мислите ли, че нещо се е променило? Аз мисля, че не е. Ходорковски лежи в затвора може би защото този път не успя да докаже личната си преданост на сегашния президент Путин, както умееше да я доказва през 1991 година на премиера Силаев и през 1996 година — на президента Елцин. Съдът, медиите и общественото мнение както си бяха послушни на властите, така си и останаха послушни. През деветдесетте години те не станаха, както е прието да се казва, свободни, а напротив, бяха допълнително отровени с отровата на лъжата.

И Ходорковски е един от онези, които забъркаха отровното биле.

[1] Государственный комитет по чрезвычайному положению — ГКЧП. — Бел.прев. ↑

ГЛАВА 4

МАНИЯ ЗА ЕФЕКТИВНОСТ

— Михаил Борисович! Да знаете какво става тук! Половин чаша мозък изтече! — крещеше нечий глас в телефонната слушалка.

Беше ранната утрин на 26 юни 1998 година. На този ден Михаил Ходорковски навършваше 35 години.

— О, много добре помня този ден — казва Ина Ходорковска, с която седим в „Бук-кафе“. Тя отпива от чая и се мръщи — дали защото чаят е горещ, или защото спомените са твърде неприятни. — Ние с Настя (момченцата-близнаци още не са родени) станяхме рано сутринта, готвехме се да връчим подаръка на татко, щом излезе от стаята.

— Какъв беше подаръкът? — питам.

Ина не помни. Казва, че винаги е било трудно да му се избира подарък за рождения ден, защото той не обичал вещите. Бил равнодушен към тях. Интересувал се само от някакви електронни изобретения, които могат да се качат на компютъра, но Ина тогава не разбираше от електроника и едва сега започнала да разбира, когато мъжът ѝ е в затвора и трябва да се занимава с нещо, за да не полудее.

Изглежда, Михаил Ходорковски винаги е бил равнодушен към вещите. Сътрудниците от ЮКОС разказват например как няколко пъти се опитали да задължат служителите да идват на работа със сако и вратовръзка, но всеки път опитите им оставали само добри намерения, защото какъвто попът, такова и селото — шефът на компанията ЮКОС се разхождал по коридорите в дънки и пуловер и казвал, че сакото и вратовръзката са непрактични за хората от нефтения бизнес, защото няма да идеш на сондата със сако и вратовръзка.

За равнодушието на Ходорковски към вещите се разказва и още една легенда. Някъде около двехилядната година Ходорковски трябвало да отиде на прием при английската кралица Елизабет и за случая трябвало да облече фрак. Изглеждало му нещо като маскарад.

— А не може ли без фрак? — попитал Ходорковски специалиста по протокола.

— Не може, Михаил Борисович.

Ходорковски се примирил с дворцовия етикет и си купил фрак, а щом се върнал в хотела от приема, с облекчение го съблякъл и го натикал в кошчето за боклук, мотивирайки се с това, че повече никога няма да му потрябва подобна неудобна вещ. И заминал за Москва. А след седмица фракът, внимателно изваден от хотелската прислуга от кошчето за боклук, изчистен и изгладен, бил доставен на Михаил Ходорковски от Лондон вкъщи като ценна пратка. При следващото пътуване Ходорковски нарочно взел фрака, отседнал в същия хотел и пак хвърлил дрехата в кошчето за боклук. А камериерката пак го извадила оттам и почистеният и изгладен фрак отново се върнал като пратка по местожителството на злощастния си стопанин, който не разбирал, че при заминаване фракът се слага в куфара, а не в кошчето. Не зная каква е по-нататъшната съдба на този злополучен фрак.

— Дори и към колите ли е равнодушен? — питам Ина с недоверие, защото познавам само един-единствен човек на тази земя, равнодушен към колите, и това съм аз.

— Абсолютно равнодушен — Ина свива рамене. — Аз не съм равнодушна, а той през почивните дни насила сядаше на волана, за да не забрави да кара. Защото човек трябва да умее и да кара. Не зная за какво му беше това.

— А пък приятели ми разказваха, че Ходорковски препускал с жълта Ламборджини по Николина гора, остъргвайки дъното по неравната местност.

— Глупости, никога не сме имали никаква Ламборджини. Имахме Жигули, ужасна кола, веднъж отказаха спирачките и ние се забихме в една преспа, добре че имаше преспа. После иммахме Волво, след това БМВ и последната е бронирана БМВ — тя пък е направо кошмарна, защото е ужасно тежка. Веднъж пътували с нея и закъснявали за някаква пресконференция. Валяло и колата заседнала в яма, пълна с вода. Вратите заклинили, колата потънала до стъклата, те се намокрили до пояс, докато излязат, но все пак успели за пресконференцията, а после вадиха колата с трактор. Не можахме и да я продадем, кой ще я вземе.

Ина се усмихва с ъгълчетата на устните си и млъква. Изглежда това са твърде делнични и твърде щастливи спомени за жената на затворник:

— Той обича само луксозни бележници и автоматични писалки. Това наистина го обича.

Да предположим, че рано сутринта на 26 юни 1998 година Ина и Настя опаковат в красива хартия и връзват с панделка луксозен бележник и луксозна писалка, поне бележници и писалки могат да се подаряват колкото си искаш. През това време Михаил Ходорковски не си и помисля да излезе при жена си и дъщеря си, за да приема поздравления и подаръци, а крачи из кабинета си, притискайки до ухото си телефонната слушалка. Гласът в слушалката крещи:

— Михаил Борисович! Само да знаете какво става тук! — звъни вицепрезидентът на ЮКОС Леонид Симановски.

— Леонид Яковлевич, чакай, не викай, обясни какво се е случило.

— Само да знаете какво става!

Леонид Симановски звъни, за да каже, че в Нефтеюганск с няколко изстрела от автоматичен пистолет е убит кметът на града Владимир Петухов. Деветдесетхилядният град е излязъл на улиците, хората искат разследване, но предварително са убедени, че ЮКОС е убил Петухов, и искат да бъде лишена от лиценз местната телекомпания „Интелком“, която по онова време Ходорковски все още не е купил, а само искал да купи. В града имало истински бунт.

Ходорковски се облякъл и излязъл от стаята. Казал нещо несвързано на жена си и дъщеря си, качил се в колата и заминал. Ина и Настя така и останали да чакат с подаръците — едната държала бележник, а другата — писалка.

Ина казва:

— Аз не разбрах какво се беше случило. Разбрах само, че е станало някакво нещастие с някакъв човек. Защото, ако Миша имаше проблеми с компанията, никога не го показваше пред нас. Вкъщи неговите проблеми си проличаваха само ако се случи нещо с хората.

Сега, когато Ходорковски вече е осъден, осъден е и Лебедев, осъден е за убийства и началникът на отдела по вътрешна сигурност, заместник-началникът на службата за сигурност на ЮКОС Алексей Пичугин, а емигриралият в Израел партньор на Ходорковски Леонид

Невзлин е обвинен в поръчителство на убийства, заместник генералният прокурор Колесников прави страшна физиономия и повдига ново обвинение срещу Пичугин и Невзлин — за убийството на нефтеюганския кмет Петухов. И изразява надежда, че сега вече Израел ще предаде Невзлин, но Израел не го предава и дори Съединените щати му дават виза. А когато Невзлин пристига в Америка, тамошните власти не го арестуват и не го предават на Русия, заради което заместник генералният прокурор прави още по-страшна физиономия и вече крещи: „Престъпник! Убиец!“, забравяйки, че само съдът може да нарече някого престъпник.

Логиката на заместник генералния прокурор е ясна: Владимир Петухов стана кмет на Нефтеюганск с подкрепата на ЮКОС и първоначално отношенията на кмета с градообразуващата компания ЮКОС уж не бяха лоши, но през май 1998 година кметът изведнъж започна да твърди, че ЮКОС не плаща всички данъци в градския бюджет. А на 15 юни той дори обяви гладна стачка с искане да бъде анулиран резултатът от търга по продажбата на петролната компания ЮКОС на Банка МЕНАТЕП, да се отстранят от заеманите длъжности ръководителите на данъчните инспекции на града и окръга, да се образуват наказателни дела за неплащане на данъци от петролната компания ЮКОС — с една дума, кметът Петухов развали отношенията си с ЮКОС. На 22 юни, след разговор с ръководителя на Хантсмансийския автономен окръг Филипенко, кметът прекрати гладната стачка. А на 26 юни бе убит на път за работа с изстрели от автоматично оръжие.

За заместник генералния прокурор Колесников е очевидно, че кметът на Нефтеюганск Петухов е пречел на компанията ЮКОС да укрива данъци и поради това е бил убит от Алексей Пичугин по заповед на Леонид Невзлин, както са би ли убити и други хора, за чиято гибел — съдът го е доказал — са виновни Пичугин и Невзлин. Всичко му е ясно като бял ден на заместник генералния прокурор Колесников.

Но на нас не ни е ясно. Може ли да чуем и друга версия? Може ли да чуем версията на защитата? Не може? Защо? Кой знае защо, процесът по делото на Пичугин беше закрит — не си представям какви ли държавни тайни могат да изникнат при разследване на дело за убийство. Вероятно процесът, на който ще обвинят Пичугин и Невзлин

в убийство на нефтеюганския кмет Петухов, също ще е закрит и ние пак няма да чуем никаква друга версия, различна от тази на обвинението А друга версия има.

Възможно е, например, кметът на Нефтеюганск Петухов да е получавал от ЮКОС пари в градския бюджет, но да не е давал тези пари за заплати на лекарите и учителите, а с тях да е възлагал някакви строежи в града на приятелски строителни фирми, обещавайки им и по-нататък да ги финансира от градския бюджет.

Можем да предположим това, защото на 28 май 1998 година компанията ЮКОС дава 25 милиона рубли за бюджетни заплати в Нефтеюганск. Тези пари наистина не са били преведени в градския бюджет, а са били докарани със самолет и са разпределени непосредствено по бюджетните предприятия, за да изплатят те заплатите на сътрудниците си. На трети юни в Нефтеюганск пристига президентът на петролната компания ЮКОС Михаил Ходорковски.

— Администрацията на града имаше достатъчно пари да изплати напълно и навреме заплатите в бюджетната сфера. Общата сума на дълговете по заплатите е 18 милиона рубли, а за пет месеца компанията е внесла в градския бюджет над 120 милиона рубли. Администрацията на града измества приоритетите, задържа заплатите, но финансира подготовката за зимата, авиокомпанията, асфалтобетонния завод — необходими обекти, но несравними с текущата заплата, още повече преди отпуските. Затова настояваме да бъдат изплатени парите направо на бюджетните организации, прескачайки администрацията на града.

Тогава в Нефтеюганск, както и преди в случая с „Апатит“, както и много пъти след това, изглежда Ходорковски е бил убеден, че щом държавните чиновници изразходват неефективно данъците на ЮКОС, тези данъци могат да се плащат не чрез държавата, а да се разпределят направо по бюджетните предприятия. С други думи, Ходорковски игнорира бюджетната и регионалната политика, самият той играе ролята на държавата, мотивирайки се с това, че тя е корумпирана, а той, Ходорковски, е по-ефективен от държавата.

След като раздава парите в бюджетната сфера, компанията ЮКОС се обръща към Генералната прокуратура с молба да провери как кметът Петухов използва в Нефтеюганск бюджетните средства, но

това става по-късно, след като Ходорковски пристига от Москва и фактически измества кмета за няколко часа, заемайки неговото място.

Можем ли да предположим, че кметът на Нефтеюганск Петухов вече е обещал на приятелски строителни фирми да финансира от бюджета строителството например на асфалтобетонов завод и фирмите вече са започнали работа. Но в този момент парите в бюджета свършили, защото Ходорковски спрял да ги превежда в същия този бюджет, а започнал лично да изплаща заплатите на учители и лекари, като ги приспадал от непреведените данъци? Можем ли да предположим, че приятелските строителни фирми настойчиво си искали обещаните от кмета пари, но пари в бюджета нямало, защото Ходорковски ги раздал пряко за бюджетни заплати? Можем ли да предположим, че на кмета толкова са му били необходими тези пари, че даже започнал гладна стачка? И можем ли да предположим, че приятелските на кмета строителни фирми са се страхували от иницирираната от ЮКОС прокурорска проверка? И кой в такъв случай е убил кмета на Нефтеюганск?

Има и друга версия. Разхождайки се с мен по територията на лица „Коралово“, Марина Филиповна Ходорковски казва:

— Толкова се страхувах винаги, когато Миша заминаваше за Нефтеюганск. Нали гонеше оттам чеченските бандити. А това е страшно — да гониш чеченски бандити.

Нека не намесваме национализма. Нека кажем, че когато Ходорковски получава ЮКОС, почти половината петрол, добиван в Нефтеюганск, отива в ръцете на бандитите, независимо от тяхната националност, и се продава нелегално. Сега, когато в пресата започна пиар кампания срещу Ходорковски, журналистът Марк Дейч публикува свое разследване, в което убедително показва как нефтеюганският петрол се е присвоявал от някой си Ходжахмед Нухаев по прякор Хожа. И във филма на НТВ „Терористичен акт с предплата“ се разказва как откраднатият петрол е отивал за финансиране на чеченската съпротива. Във филма „Терористичен акт с предплата“ журналистът Марк Дейч само веднъж споменава, сякаш между другото, че престъпната схема е действала още преди ЮКОС да стане частна компания...

Почакайте! Ще ви поясня: журналистът Марк Дейч, разследващ как юганският петрол се е продавал нелегално чрез Ходжахмед Нухаев

и как спечелените пари отивали за финансиране на тероризма, твърди във филма „Терористичен акт с предплата“, че престъпната схема е действала, когато компанията ЮКОС все още не е била частна. Разбирате ли? Сиреч, когато компанията ЮКОС все още не е принадлежала на Михаил Ходорковски. Сиреч преди 1995 година. А когато Ходорковски идва, всъщност спира тази престъпна схема, прочиствайки собствения си бизнес от бандитите. Изразявайте се ясно, Марк Дейч.

В такъв случай можем ли да предположим, че кметът на Нефтеюганск Петухов, виждайки, че Ходорковски прочиства бизнеса си от бандитите, е решил да прочисти от тях и града? Можем. Защото кметът на Нефтеюганск затваря стария пазар, който, казват, бил под покровителството на бандитска групировка от Чечня. А новият нефтеюгански пазар, казват, принадлежал на жената на кмета Петухов.

Та кой тогава е убил кмета?

Възможно е посочените от нас версии за строителните фирми и за бандитите да са били проверени от заместник генералния прокурор Колесников. Възможно е заместник генералният прокурор да е имал сериозни причини да отхвърли тези версии, но ние не ги знаем. Възможно е прокуратурата да е имала сериозни основания да мисли, че Петухов е загинал не защото Ходорковски е насочил паричните потоци, заобикаляйки кмета, а защото все пак Невзлин е поръчал да убият Петухов, а Пичугин го е убил. А Ходорковски е знаел всичко това и се е съгласил, въпреки че убийството е породило бунт в предприятията му, но ние не знаем основанията на прокуратурата да мисли така. Всъщност ние нищо не знаем. Нали процесът е закрит.

Когато Михаил Ходорковски става собственик на компанията ЮКОС, отначало това изобщо не означава, че компанията наистина му принадлежи, подчинява му се или поне му носи печалба. Компанията е била губеща, себестойността на добивания от ЮКОС петрол е била 12–14 долара за барел, но нали петролът трябва да се изпомпа, да се платят данъци, пък било то и оптимизирани. Излиза, че при тогавашната цена на петрола (8 долара за барел) компанията работела на загуба. По-изгодно би било за ЮКОС изобщо да не добива петрол, но тогава нямало да има работа за целия град Нефтеюганск и целия град Стрежевой, за половината от град Томск и половината от град

Самара и те щели да се разбунтуват. Половин година компанията ЮКОС не плащала заплати на работниците, задълженията по кредитите достигали 3 милиарда долара. ЮКОС работела само в девет региона на страната, добивайки 40 милиона тона петрол годишно, и добивът спадал.

Десет години по-късно, когато беше обявена деветгодишната присъда на Ходорковски, в програмата „На дуел!“ на телевизионния канал НТВ Борис Немцов се опита да се застъпи за Ходорковски — не бива, видите ли, да се държи в затвора един талантлив мениджър, изградил най-добрата в Русия петролна компания. А опонентът на Немцов телевизионният водещ Михаил Леонтиев възразяваше:

— Кой е талантлив мениджър? Какъв талант е нужен, за да сложиш помпа на петролния кладенец? Да помпаш петрол и да получаваш пари! Какъв талант? Помпа и нищо повече!

Тогава Борис Немцов не намери какво да отговори. А ние ще намерим. Извинете, моля! Към 2003 година себестойността на един барел петрол, добиван от компанията ЮКОС, е намалена на 1,57 долара, т.е. осем пъти. Кой направи това, ако не Михаил Ходорковски? Заплатата си работниците получават редовно — 7 хиляди рубли месечно в европейската част на Русия и 30 хиляди рубли — в Сибир. Компанията работеше в петдесет руски региона, т.е. за десет години се беше разширила пет пъти. Компанията добива 86 милиона тона петрол годишно, т.е. двойно повече, и добивът продължаваше да нараства. Компанията плаща данъци в размер на 5,3 милиарда долара годишно и е втори данъкоплатец в страната след „Газпром“. Малко ли е това? Тогава добавете още, че компанията е строяла жилища, спортни зали и училища в северните градове, а Михаил Ходорковски лично е давал пари за обзавеждане на училищата с библиотеки и компютри с включен интернет. Това по никакъв начин не може да се нарече „просто да сложиш помпа на кладенеца“. Това се нарича талантлив мениджър, изградил най-добрата в страната петролна компания. Разбира се, че има и късмет — цените на петрола тръгват нагоре, макар това да става през 2000 година, когато компанията и бездруго вече е излязла от кризата.

А самият Михаил Ходорковски, помнейки за онзи парижки ресторантьор с Ролс-Ройса, който от време на време работел като сервитьор в собствените си ресторанти, за да е вътре в бизнеса, решил

също да поработи в своята петролна компания — да тръгне по служебната стълбица от обикновен работник. Отначало нефтодобивниците се отнасяли презрително към новия собственик и го наричали московски banker. Но когато наоколо са сибирски блата и студът е минус 40 градуса, а сондата е нажежена до червено и в лицата пръска вряла чернилка, и майсторът яростно псува собствения си генерален директор, който работи при него като несръчен калфа, съгласете се, че между мъжете се поражда някакво доверие.

След като работи на сондата, Ходорковски се разпорежда, първо, работниците да бъдат облечени в подходящо облекло и обути в подходящи обувки. А московският мениджър, комуто било възложено да се занимава със спец облеклото, възприел задачата като повод да открадне, защото грехота е да не откраднеш малко при тия големи доставки, в които не може да се отчете всяка шапка, ръкавици или копче. И бил уволнен. И друг един мениджър, занимаващ се със спецоблеклото, също бил уволнен. Едва третият съобразил, че не бива да краде, а трябва да облече работниците.

Второ, като поговорил със сондьорите, Ходорковски разбрал, че те не са заинтересувани да сондират, докато бликне нефт, а просто да сондират колкото се може по-дълго. Това било отживелица на съветската планова икономика: на сондьорите се плащало за отчетени метри, а не за добити барели. Затова имало много кладенци, но в тях петролът бил малко. Не е достатъчно да се сложи помпа на кладенеца, трябва да се осигури и добър дебит на петрола, за да има какво да се помпа.

Тогава Михаил Ходорковски наел американските специалисти Джо Мак и Дон Уолкът. Сега Григорий Явлински казва, че не толкова Ходорковски е изградил компанията, колкото Мак и Уолкът. Самият Ходорковски също ми пише от затвора: „Честно трябва да призная — този екип (изградил компанията — В. П.): наши, американци, французи, канадци — дойдоха, защото ми повярваха, но компанията изградиха те.“

Като начало Мак и Уолкът започнали да затварят излишните кладенци и оставили общо половината. Защото всяка помпа струва пари, но не всяка носи пари. Има съвременни хитроумни технологии за хоризонтално сондиране, но трябва да се знае къде да се сондира, за което се съставят компютърни модели на находищата и се следи

постоянно всеки кладенец, следи се поведението на петролното езеро и това подземно езеро се направлява, като се напмпва в сондите вода, но трябва да се знае къде това да се направи. Нефтодобивът е сложно и високотехнологично производство, което се изучава години наред в най-добрите университети в света. И трябва да си разумен мениджър, за да съумееш да превъзмogneш високомерието си и да поканиш на работа в компанията си хора, по-компетентни от теб. А тези компетентни хора обикновено са непослушни, не блестят с публична популярност и не са дипломати по природа.

Нефтодобивниците посрещнали на нож закриването на петролните кладенци, защото това означавало намаляване на работни места. Мнозина юкоски инженери наричали реформите на Уолкът и Мак „макизъм“ и открито или тайно ги саботирали. Ходорковски извикал в Москва един от най-добрите си инженери на съвещание и пред всички доказал, че добивът на петрол в кладенците на този инженер е спаднал не защото са прилагани технологиите на Джо Мак, а защото са прилагани неправилно. И го уволнил. Нарочно го уволнил публично, за да имат страх останалите. Това била показна разправа, подобна на тази, която след десет години ще извърши прокуратурата спрямо Ходорковски, за да се страхуват останалите богаташи. Същата разправа, само дето уволненият инженер не бил арестуван. Ходорковски бил жесток. От него се страхували до припадък. Особено когато понижавал глас и минавал почти на шепот — това било признак за най-силна ярост.

Веднъж седмично Ходорковски канел на дружески обеда своите топмениджъри. Предполагало се, че в непринудена обстановка ръководителите на компанията ще обменят впечатления за извършената работа. Но в компанията наричали тези обеда „язвени“ и никой от ръководителите на юкоските подразделения не помни какви ястия са сервирали на трапезата. Всички очаквали да бъдат нахокани и това непременно се случвало.

— Я ми кажи... — Ходорковски се обръщал към някого от топмениджърите си в райкомовски стил на „ти“, по име и презиме. — Какъв проблем си имал онзи ден?

При тези думи той изваждал от една папчица предварително подготвени документи, схеми и графики, които обичал и наричал презентации. А споменатият ръководител на подразделение навеждал

глава и си мислел: „Край! Загинах!“. Естествено, нито един ръководител на подразделение не можел да знае какъв проблем е имало на някой от малките обекти на обширното му стопанство, но присъстващите оставали с впечатление, че Ходорковски знае и следи всичко в компанията като всевиждащо око. Всъщност това било илюзия. Просто за всеки „язвен“ обед помощниците нарочно намирали за Ходорковски някакъв неприятен казус, случил се на хиляди километри и дори вече решен от някакъв местен чиновник, но всяка седмица всеки ръководител на подразделение на ЮКОС знаел, че по време на „язвения“ обед шефът може да захапе и него, и затова се стараел да предвиди всяка дреболия. Но от друга страна, получавали добри заплати.

Постепенно добиваният от ЮКОС петрол престанал да отива в ръцете на бандитите. В преработвателните заводи на ЮКОС постепенно били ликвидирани т.нар. схеми на ишлеме. Това никак не било лесно.

Проблемът е в това, че технологически нефтопреработващият завод не може да се спре — първо, това е опасно, а ако спре, после е трудно да бъде пуснат отново. И когато в края на всеки месец добивът падал и директорите на преработващите заводи изпадали в паника, разбирайки, че предприятието им има суровина само за още три дни, се появявали клиенти — свободни нефтотърговци, които предлагали петрол за преработка. Откъде идва петролът никой не питал — дали честно е купен на свободния пазар, дали е взет от бандитите, които в средата на деветдесетте години бяха наводнили отрасъла със свои фирми посредници, а може й те да са били бандити и да са имали посреднически фирми.

Предлаганият петрол бил спасение за директора, защото заводът нямало да спре. За работниците също бил спасение, защото щели да си получат заплатите. За местните власти — също, защото работниците нямало да излязат на протести и да искат хляб. Тези търговци се смятали за спасители. Освен това плащали на директорите кеш — милион долара в куфарче например за не съвсем законната сделка. И на работниците плащали кеш. Предполага се, че не са забравяли и местната власт.

Вярно е, че подобно спасение струвало скъпо. Особено за собствениците на ЮКОС — заводите на ЮКОС фактически работели

в ущърб на компанията, преработвайки кой знае какъв петрол, може би дори краден от самия ЮКОС. За преработката на петрола търговците обикновено плащали по-ниско от себестойността. А след преработката взимали от завода само нефтопродуктите, търсени на пазара — газ и бензин. Мазута, битума, газьола и всичко останало, което се получава след преработката, оставяли на завода като заплащане за свършената работа. Да се съхранява мазут и битум било скъпо, да се продаде — практически невъзможно, защото в близките околности никой не търсел такива количества мазут, а да се превозва на големи разстояния било нерентабилно. Затова заводите бракували мазута и го изхвърляли, отравяйки земята, или го вкарвали в петролопровода, което понижавало качеството на транспортирания петрол. И едното, и другото е незаконно.

Сега, когато всички телевизионни канали водят кампания срещу Ходорковски, нещата изглеждат така, сякаш ЮКОС, докато е бил държавен, си е плащал редовно данъците, а когато го купил Михаил Ходорковски, престанал да плаща, използвайки посреднически фирми и данъчни преференции. Това не е истина.

В края на деветдесетте години никоя компания — без значение дали е частна или държавна, не можеше да си плаща данъците изцяло, без да фалира. Данъците в пълен размер бяха повече от 100% от оборота. Затова се появиха посреднически фирми, които купуваха от компаниите петрол по трансферни, т.е. занижени цени. Само в Нефтеюганск имаше двайсет посреднически фирми и половината от тях принадлежаха на Отари Квантришвили, шеф на Солнцевската мафиотска групировка, който през 1994 година беше убит в Москва на излизане от Краснопресненските бани. При това наемният убиец не просто беше хвърлил винтовката на мястото на престъплението, но счупил приклада в знак на уважение към току-що убития от него велик разбойник. Тези посреднически фирми бяха регистрирани в офшорни зони, бяха освободени от данъци, а освен това и регионалните власти също имаха право да освобождават компаниите от плащане на данъци, ако те вложат пари в региона за нещо социално значимо.

Да предположим, че дадена петролна компания добива горивото за 100 долара, трябва да го продаде за 100 долара и да плати 100 долара данъци, което означава, че тя незабавно се разорява и със

сигурност остава без каквито и да било средства за развитие. Вместо това петролната компания продава горивото за 80 долара на посредническа фирма, плаща 80 долара данъци, а посредническата фирма, регистрирана в офшорна зона, не плаща данъци и продава по 100 долара петрола, купен за 80. Спестените по такъв начин от данъци 20 долара се поделят между петролната и посредническата фирма. Така, грубо казано, изглеждат схемите за оптимизиране на данъци. Всички компании без изключение използваха тогава тези схеми и много от тях го правят и до ден днешен, иначе бизнесът би спрял. И поради факта, че става дума не за сто, а за милиарди долари, именно отклонените от данъци 20% са огромните печалби в петролния отрасъл.

Задачата на Михаил Ходорковски беше не да измисля и да задейства тези схеми за оптимизиране, а да направи така, че отклонените (законно отклонени) от данъците пари да не разграбват от посредници — собственици на офшорни фирми, а да останат вътре в компанията и да се използват за развитието ѝ. Грубо казано, Михаил Ходорковски трябваше да се освободи от прекупвачите на петрол в Нефтеюганск, които бяха убили Отар Квантришвили, и да ги замени със свои прекупвачи, които да влагат парите в развитието на компанията.

Казват, че през 1998 година Ходорковски дори отишъл на съвещание в Министерството по данъците и таксите и показал на тогавашния началник на данъчната служба Букаев как именно и колко пари отклонява от данъци. По-късно той самият разказваше за съвещанието:

— Ние му показахме (на Букаев), че не крием парите си по джобовете, а ги влагаме в модернизация на нефтопреработващите заводи, че модернизацията на заводите става за три-пет години и са нужни милиони долари, но заводите трябва да се модернизират, защото по качество на бензина изоставаме от Европа поне с 20 години.

В тази история отново проличава убеждението на Ходорковски, че явно е по-ефективен от държавата и затова той трябва да подмени държавата.

Но прокуратурата смята другояче. Прокуратурата, а сега вече и съдът смятат, че изграждайки ЮКОС, Михаил Ходорковски не е използвал съществуващите вече схеми за укриване на данъци, за да

развива компанията, а самият той ги е изобретявал. И всеки, който е пречел на Ходорковски, е бивал убит, както кметът на Нефтеюганск Петухов, или пък са правени покушения, както е било с шефа на компанията „Ист петролеум“ Евгений Рибин — прекупвач, от чиито услуги Ходорковски се отказва и който подава иск срещу него за разваляне на договора в размер на 100 милиона долара.

Вече е доказано от съда и предъвкано по всички телевизионни канали, че Евгений Рибин и компанията му „Ист петролеум“ представлявали за ЮКОС — както казва и самият господин Рибин — сто милионни проблеми. И тогава партньорът на Ходорковски Леонид Невзлин уж заповядал на заместник ръководителя на службата за сигурност на ЮКОС Алексей Пичугин да убие Евгений Рибин, като освен това заповядал да бъде убит и сътрудникът на ЮКОС Колесов, както и бившата сътрудничка Костина, които също с нещо са пречели.

От съда е доказано, че за да убие тримата, Алексей Пичугин наел своя кум Сергей Горин, а той наел серийния убиец Коровников. Той нападнал Колесов, но не го убил, взривил вратата на апартамента на Костина, когато нея я нямало вкъщи, а също взривил колата на Рибин, но той не бил вътре. Един от охранителите на Рибин загинал, другият бил тежко ранен — останал без крака.

От съда е доказано, че тъй като и трите покушения са били неуспешни, Пичугин отказал да плати на кума си Горин, но той настоявал да му се плати, дори искал да се срещне лично с Михаил Ходорковски, но не успял. Тогава Горин се срещнал с бащата на Ходорковски Борис Моисеевич и разговарял с него час и половина.

От съда е доказано, че заради това нахалство Алексей Пичугин убил кума си Сергей Горин и жена му Ольга. Наистина телата не били намерени, били открити само капки кръв и мозък на пода. И тези капки бяха показвани по всички телевизионни канали от сина на Ольга Горина — момче, което журналистите, без да се притесняват, помолиха да ги разведе из къщата, където била убита майка му. Наистина момчето не е видяло как убиват майка му, а само е чуло викове и изстрели.

Всичко това е доказано от съда, но ние не знаем как е доказано. Процесът беше закрит. И ето ме сега седя в хола на офиса на лицей-интернат „Коралово“ и питам Борис Моисеевич Ходорковски:

— За какво си приказвахте с убиеца Горин, когато по-късно Пичугин убива?

— Какви ги говориш! — ръцете на стареца треперят. — Всичко, което върви по телевизията, е гнусна лъжа. Никакъв убиец не е идвал при мен. За нищо не съм разговарял с него. Само помисли — тук има деца и изведнъж идва убиец да си бъбри с мен и ми казва, че е убиец. Какво би направил на мое място? Какви ги говориш! Та тук има деца! Аз веднага, без много приказки, бих извикал Пичугин, а Пичугин би го хванал и би го предал в прокуратурата.

Съдът предполага, че Борис Моисеевич лъже, за да предпази сина си, че все пак е имало разговор между него и убиеца Горин. Съдът се позовава на свидетелските показания на серийния убиец Коровников, който твърди, че бил докарал Горин в „Коралово“ и го чакал час и половина в колата. Излиза, че съдът вярва на серийния убиец и не вярва на гордия старец, който цял живот честно е работил като инженер в завод, а сега възпитава безпризорни деца.

А аз седя и си мисля: как е станало така, че на Алексей Пичугин, бивш офицер от ФСС, е било заповядано да убие трима души — Рибин, Колесов и Костина, а той, вместо да наеме професионален снайперист, наема своя кум? И как е станало така, че в резултат на операцията Рибин, Колесов и Костина са живи, а загива само кумът на Пичугин?

И защо Рибин, собственик на компанията „Ист петролеум“, от чиито посреднически услуги Ходорковски се отказва, изграждайки ЮКОС, е освободил охраната си в деня на покушението? Заради отказа на Ходорковски Рибин му е предявил иск за сто милиона, страхувал се е от отмъщение, наел е охрана, но в деня на покушението наминал при племенницата си, освободил охраната и бодигардовете били взривени. Що за съвпадения?

Седя и си мисля защо Колесов казва, че са го нападнали не заради ЮКОС, а заради това, че продал на някакви хора гаража си, макар да знаел, че гаражът подлежи на събаряне, И защо Ольга Костина, специалист по връзки с обществеността, и Светлана Врагова, театрален деец, след като излязоха с обвинения срещу Пичугин, Невзлин и Ходорковски по всички телевизионни канали, изведнъж получиха възможност да създадат държавна правозащитна организация „Съпротива“, финансирана от едри предприемачи, и дали това не е по поръчка на Кремъл? И защо съпругът на Ольга Костина Константин на 25 май 2005 година (случайно съвпадение с деня на

произнасяне на присъдата на Ходорковски) стана заместник-председател на Централния изпълнителен комитет на партията „Единна Русия“ и сега се разпорежда с пиаровския бюджет на партията? Защо?

Нямам отговор. Нали процесът е закрит. Всъщност защо му е трябвало на Ходорковски да убива кмета на Нефтеюганск Петухов или бизнесмена Рибин? Достатъчно е било да откаже да им даде пари, за да се появят веднага десетки техни смъртни врагове, освен Ходорковски. Всъщност може дори да се предположи, че ако Ходорковски и други едри предприемачи биха отказали да дадат пари на президента и на управляващата партия, веднага биха се появили милиони техни смъртни врагове. Просто с манията си за ефективност Ходорковски се беше оказал по-силен от градските власти в Нефтеюганск. А федералната власт се оказа по-силна от Ходорковски, колкото и да е той по своему ефективен.

ГЛАВА 5

ЩЕ СЕ ПРЕБОРИМ!

В началото на двехилядната година Михаил Ходорковски изгради компанията ЮКОС, но не съвсем според замисъла си. Преди това трябваше да премине през кризата на 1998 година — през икономическата криза в страната и през своята лична, вътрешна човешка криза.

Когато започнах да събирам материал за тази книга, попитах адвокат Антон Дрел дали Михаил Ходорковски ще се съгласи да отговаря на въпросите ми от затвора. Дрел тогава всеки ден посещаваше подзащитния си и каза, че Ходорковски четял написаното от мен и то му харесвало. Освен това Ходорковски казал — Дрел твърди, че запомнил думите му дословно, — че криволиците (именно така се изразил) в неговата съдба били свързани с личната му вътрешна преоценка на ценностите след август 1998.

— Наясно ли сте за какво става дума? — попитах адвоката в московския клуб „Билингва“, където пихме чай броени седмици преди „Билингва“ да изгори.

— Представа нямам — Антон сви рамене. — Напишете му официално, чрез затворническата администрация, и го попитайте.

И ето пиша писмо до затвора:

„Михаил Борисович, има нещо, което не разбирам — защо търсите корена на сегашните събития, на случилото се с Вас, с Вашата компания и нашата страна в 1998 година? Ако тогава сте разбрали, че не бива да се вярва на властите, защо повярвахте на президента Путин през пролетта на 2003 година?“

И ето че чакам отговор от затвора. А докато чакам, се опитвам сам да намеря отговора. Бих разбрал, ако Ходорковски търсеше причината за ареста си и разрушаването на компанията в 1996 година. Самият той пише в статията си „Левият завой“:

„През 1996 година Кремъл вече знаеше, че е невъзможно по демократичен път да продължи дяснолибералният Елцинов режим — в условията на състезание и равенство пред закона на всички кандидати за власт Зюганов беше непобедим. После стана ясно, че и приемствеността на властта през 2000 година не може да се осигури без сериозно отстъпление от демокрацията. И така се появи Владимир Путин с вече започналата втора чеченска война и по сценария на политтехнолозите под лозунга «Стабилност във властта — стабилност в страната».

... новото поколение кремълски кукловоди просто реши, че за оцеляването на режима е необходим гигантски блъф... Именно този блъф стана основно съдържание на проекта «Путин–2000» — авторитарен проект, който бе пряко и логично продължение и следствие на проекта «Елцин–1996».“

Това вече е ясно. Ясно е, щом самият Ходорковски казвам, че през 1996 година срещу петрол е помогнал на авторитарния Елцинов режим да се задържи, а през 2000 година, за да се задържи режимът, е бил принуден да стане още по-авторитарен. А през 2003 година Ходорковски се скара с този авторитарен режим и се озова в затвора. Ако Ходорковски виждаше корена на нещастията си в 1996 или в 2000 година, би било разбираемо. Но не е ясно защо го търси в 1998 година.

Ще се опитаме да изясним нещата. През 1997 година започна азиатската борсова криза. Котировките падаха, цените на петрола също, кризата отекна и в Русия — нямаше пари и нямаше откъде да дойдат. Но Борис Немцов си спомня:

— Нямаше нищо страшно, беше най-хубавата година в най-новата история на Русия. Реформаторите бяха на власт. Чубайс беше

министър на финансите, аз бях министър на горивата и енергетиката. Инфлацията беше 10%. Ние действахме разумно. Ако политиката на правителството беше последователна, в Русия лесно можеха да се тушират последиците от азиатската борсова криза. А августовският срив се получи поради еkleктичната политика. Не изоставай, Панюшкин.

За да разговарям с Немцов за 1998 година, отидох в подмосковския санаториум „Лужки“, където той беше на почивка. А почивката му изглеждаше така: облича анцуг и маратонки и с бърза спортна крачка ме помъква да навиваме километри около санаториума по живописна горска пътека.

— Ей, съветнико! — дразня така Немцов, защото той е съветник на украинския президент Ющенко. — Дали да не поседнем в кафенето? Аз направо ще издъхна, ако продължа така с теб!

— Хайде, хайде! Трябва да изминем дванайсет километра!

Всички истории за Ходорковски и Немцов също започват с това как двамата, когато искали да поговорят — тръгвали да се разхождат пеша.

Спадането на цените на петрола през 1997 година естествено не можело да радва Михаил Ходорковски, който изгражда петролна компания, но той казвал: „Ще се преборим!“ Ина Ходорковска си спомня, че колкото по-зле вървели нещата, толкова по-често мъжът ѝ казвал: „Ще се преборим!“ и толкова по-смайващи идеи му идвали наум. Ина казва, че в редките почивни дни, когато той си бил у дома, предлагал на жена си и дъщеря си да поиграят на някаква настолна игра, каквито Ина много харесвала. Играел с тях, докато Ина и Настя се увличали от играта, а после се оттеглял настрани с лаптопа, гледал усмихнат как те играят и обмислял поредната смайваща — ако се съди по външния му вид — идея.

С Ина седим в „Бук-кафе“. Аз питам:

— Вървеше ли му в играта?

— Винаги! Дори в деня, когато го арестуваха, през цялото време си мислех защо изведнъж късметът му изневери, та той е Мистър Фортуна. Вървеше му невероятно и може би затова не обичаше да играе. Само веднъж — бяхме на почивка — влязохме в едно казино, той заложи, спечели, каза, че не му е интересно, взе си печалбата и си тръгна.

Михаил Ходорковски решил да се бори с ниските цени на петрола не като се сниши, разпродава непрофилните активи и намалява заплатата на работниците, а като добави към четирите милиарда дълг на ЮКОС още половин милиард от банка „Лионски кредит“ и купи Източната нефтена компания, без която ЮКОС по-трудно би върнал четирите милиарда дълг, отколкото заедно с нея да върне четири и половина. Впрочем все пак намалил заплатата на работниците. Заминал лично за Нефтеюганск, час и половина разговарял с нефтодобивниците и те не го разкъсали на парчета, а дори успял да ги убеди, че е по-изгодно засега да се съгласят с намаляване на заплатите с една трета, но по-късно, когато компанията излезе от кризата, да получат по-големи заплати и да станат акционери. Те му повярвали и той не ги излъгал.

По друго време и по друг повод bankerът Михаил Фридман ми каза, че не е въпрос на някакво изкуство, ако компанията ти расте на фона на икономическия подем, когато всички растат. Според Фридман изкуство е, ако компанията расте по време на всеобща криза или поне губи по-малко, отколкото губят конкурентите. Доколкото мога да съдя, точно на това изкуство служи Михаил Ходорковски през 1997 и началото на 1998 година.

В същото положение по онова време — ако се вярва на Немцов, се намирал и Анатолий Чубайс на поста министър на финансите. Държавата на всяка цена трябвало да намери пари, за да плаща заплати на бюджетните служители, да издържа армията, за здравеопазването и образованието и тя решила да изиграе една игра, известна вече от 1994 година, от финансовите пирамиди МММ, „Хермес-финанс“, „Хапъор-инвест“. Държавата решава да изгради своя финансова пирамида, като пусне Държавни ценни книжа (ДЦК), носещи й невероятни доходи в рубли. Разликата е само в това, че МММ събираше пари от населението, а държавата, емитирайки ДЦК с висок лихвен процент, събираше парите от bankerите и портфолиата на западните инвеститори.

Бързам след Немцов по горската пътечка и така ме свива далакът, че ми се иска да вярвам — ДЦК първоначално са били част от честен план за оздравяване на икономиката и изчакване да се повишат цените на петрола, а не просто най-голямата финансова пирамида. Но те функционираха именно като финансова пирамида. Bankерите и

инвеститорите влагаха в ДЦК пари и бързо получаваха големи проценти за сметка на нови инвеститори, които купуваха ценни книжа и също очакваха бързо високи проценти. Пирамидата се разрастваше. Естествено, bankerите и инвеститорите бяха наясно, че тя скоро може да рухне, но бяха готови да рискуват заради високите проценти, надявайки се, че ще успеят да пласират своите ценни книжа и да върнат парите си, преди пирамидата да се е сринала.

Банка МЕНАТЕП също държала значителни средства в ДЦК. Мисля, че оглавяващите банката „предприемчиви финансисти, имащи достъп до закрыта информация“, са се надявали, че реформаторите, които бяха на власт, ще ги предупредят навреме и щом пирамидата започне да се руши, те, bankerите, ще успеят да спасят вложените в ДЦК пари, а загубите ще останат за западните инвеститори.

Впрочем, имаше два начина да се демонтира пирамидата ДЦК меко и относително безболезнено. Първо, можеше да се девалвира рублата, т.е. да се позволи на рублата постепенно да поевтинява спрямо долара. Тогава доходността на ДЦК в рубли би била висока, както беше обещано. Но рублата постоянно би поевтинявала, а и западните инвеститори, вложили спекулативни капитали в Русия, не биха получили кой знае колко в долари. Излизаше, че западните инвеститори с хитрост са били подмамани да дадат на Русия нископроцентен заем, за да може да си оздрави икономиката. В случай на бавна девалвация руските банки също биха дали пари на държавата срещу неголяма лихва, но банките нямаха нищо против, защото големите банки, които държаха пари в ДЦК, имаха и собствени петролни компании, а слабата рубла беше изгодна за износителите на петрол. В началото на 1998 година няколко пъти bankerи и индустриалци се срещаха с правителството, за да го молят да започне бавно да девалвира рублата. Но, защитавайки западните инвеститори, срещу девалвацията на рублата се обяви Международният валутен фонд (МВФ). Международният валутен фонд предлагаше на руското правителство да не девалвира рублата и да не ограбва западните инвеститори, срещу което обеща да даде заем, докато цените на петрола отново не се покачат, за да може Русия да се разплати по всички свои дългове, както става сега, когато петролът достигна 60 долара за барел. Преговорите с Международния валутен фонд водеше Анатолий Чубайс, правителството задържахше рублата, а МВФ все не

отпускаше обещания заем — защо ли тогава бяха пазарлъците. А пирамидата ДЦК растеше ли, растеше.

Трябва да е ясно, че в тази голяма политическа и икономическа игра не играеш само ти, а хиляди хора играят своята игра, сякаш на безкрайна шахматна дъска се сражават безброй разноцветни фигури. Ходорковски изграждаше ЮКОС, а Лужков например изграждаше Москва. Интересите им можеха да съвпадат или да бъдат противоположни. Комунистическият парламент заплашваше президента Елцин с импийчмънт. Президентът Елцин заплашваше парламента да издигне за поста премиер такава кандидатура, че парламента да я отхвърли три пъти и да бъде разпуснат. Березовски — ако се вярва на Немцов, искал да приватизира „Газпром“, а Немцов казва, че му попречил. Гусински искал да приватизира „Связинвест“ — държавната компания, собственик на цялата фиксирана телефония в страната, които тогава се ценяха повече, защото все още нямаше мобилен телефон в джоба на всеки ученик. Березовски също май искал да приватизира „Связинвест“ — пълна бъркотия. А Сорос отишъл при Немцов и попитал:

— Честен търг ли ще правите за „Связинвест“ или както винаги?

— Честен — отговорил Немцов.

Немцов най-после се смили над мен и сви от живописната горска пътечка към санаториума „Лужки“, където сядаме в кафенето и той казва:

— Тогава с Чубайс решихме да проведем честен търг за „Связинвест“ — образцово-показателен, безпрецедентен. Разбираш ли, Панюшкин, ако в страната няма добри закони, действат най-простите и най-откритите. И ние предлагаме открит търг за „Связинвест“ със стартова цена милиард и половина долара, без никакви пликове. Отидох тогава при Чубайс и му казах: „Разбираш ли, Чубайс, че всички ще ни плюят — Гусински, Березовски, комунистите — всички! Разбираш ли, че ние трябва да сме чисти? Ти чист ли си, Чубайс?“ А Чубайс ми отговаря: „За идиот ли ме мислиш? Естествено, че разбирам! Ако не бях чист, щях ли да се набъркам в тая работа?“ А няколко дни след като започнахме да подготвяме търга за „Связинвест“, влизам при Чубайс, а той червен като домати, ми казва: „Съвсем забравих. В «Мост-банк» (на Гусински) имам сметка от 100 хиляди долара, хонорар за книгата за приватизацията, която трябваше

да напишем, но така и не написахме.“ Аз му казвам: „Чубайс, ти си идиот! Свършено е с нас, мамка му! Мен ме радва това, че ти, Чубайс, си честен човек, защото си министър на финансите и можеш да бъдеш обвинен само за това, че си присвоил 100 хиляди долара за книга, която те е домързяло да напишеш. Но все едно, с нас е свършено!“ По това дело на „писателите“ нас ни оплюваха всички: Березовски, Гусински, комунистите. Накрая дядото (Немцов има предвид президента Елцин) ми каза: „Уморих се да ви защитавам двамата с Чубайс.“ Чубайс беше уволнен като министър на финансите, мен ме уволниха като министър на горивата и енергетиката. Останахме само като вицепремиери т.е. можехме да се пъчим колкото си искаме, но реално нищо не можехме да направим. А Черномирдин реално се почувства приемник.

Седя с Немцов в кафенето на санаториума „Лужки“ и съм му толкова благодарен, че вече не ме мъкне по горските пътеки, та чак ми се иска да му вярвам. Много ми се иска да му вярвам, че тогава, през 1997 година, сме били на крачка от построяването на демократична и свободна държава и всичко рухнало само заради това, че Анатолий Чубайс случайно бил забравил някакви си 100 хиляди долара на сметка в „Мост-банк“ — сума, която при днешното ниво на корупция никой от приближените до властта дори не би сметнал за пари.

Не зная как се случи така, че премиер стана Сергей Кириенко. Казват, че Елцин искал да отслаби позициите на Черномирдин, който вече се бил почувствал негов приемник. Казват и обратното — че кремълските кукловоди, както ги нарича Ходорковски, са искали да запазят Черномирдин за приемник и нарочно са поставили Кириенко, за да снемат от Черномирдин отговорността за рухването на пирамидата ДЦК. Казват, че Березовски, използвайки влиянието си върху президента, искал да издигне за премиер Иван Рибкин и успял да убеди Елцин да уволни Черномирдин, но Чубайс го изпреварил, поел инициативата и предложил за премиер Кириенко. Свят да ти се завие от тая бъркотия! Ненавиждам подобни слепи политоложки гадания. Казват още, че Елцин нарочно предложил за премиер Немцовото протеже Кириенко, за да отхвърли Думата три пъти кандидатурата му и да се разпусне, да се насрочат нови избори, но комунистите се уплашили от саморазпускане. Казват още, че Кириенко

разбирал, че ще го назначават, за да стоварят върху него отговорността за неизбежната криза, но той не я смятал за неизбежна.

Немцов продължава:

— Когато назначиха Кириенко за премиер, отидохме да се разходим в Архангелское (горкият Кириенко, представям си как Немцов го е подгонвал да обикаля неговите дванайсет километра — В. П.) и той ми каза: „С какво ли да започна, с нещо впечатляващо.“ А аз му отвърщам: „Започни с девалвация на рублата!“

В статията си „Кризата на либерализма в Русия“ Ходорковски пише:

„За какво са мислели либералните топмениджъри в страната, когато говореха, че кризата от 1998 година няма алтернатива?! Алтернатива имаше — девалвация на рублата. При това през февруари и дори през юни можехме да минем с девалвация от 5 до 10–12 рубли за един долар. Аз и мнозина мои колеги искахме именно такъв вариант за предотвратяване на надвисналата финансова криза. Но макар да разполагахме по онова време със сериозни лостове за влияние, ние не отстояхме гледната си точка и затова трябва да споделим моралната отговорност за кризата с тогавашната власт — безотговорна и некомпетентна.“

Той пише за февруари и юни, защото през февруари и юни 1998 година най-едрите банкери и индустриалци на Русия два пъти се срещаха с правителството, за да молят за девалвация. Не зная защо Сергей Кириенко не ги послуша. Може би защото всеки ден по паветата на Гърбавия мост край Белия дом удряха с каските си стачкуващите миньори, а Кириенко е бил сигурен — и ми го е казал, — че Борис Березовски е наел миньорите да стачкуват и че щом рублата започне да поевтинява и да изядва миньорските заплати, те ще нададат вой в ефира на принадлежащия на Березовски телевизионен канал ОРТ. Немцов ми казва също, че в началото на лятото в Русия идвали да се съвещават във връзка с очертаващата се криза финансисти от Международния валутен фонд и Министерството на

финансите на САЩ, но Кириенко не ги приел, мотивирайки се с недостатъчната представителност на делегацията. Не зная защо не ги е приел.

На 17 август 1998 година аз бях в отпуск със семейството си на остров Корфу, а привечер у дома някой позвънил на вратата. Майка ми отворила. На прага стоял моят приятел кинооператорът Андрей Макаров, когото майка ми беше виждала един-два пъти и си го спомняла смътно. Почти непознатият млад мъж казал на майка ми:

— Здравейте, вашият син има ли пари? Рубли? Донесете ги веднага!

Майка ми като хипнотизирана отишла в стаята ми, извадила колкото рубли имало в бюрото ми и безропотно ги дала на почти непознатия човек. И той си тръгнал, като казал:

— Аха! Скоро ще се върна.

Всички обменни бюра в града били вече затворени, защото рублата падала, направо се сривала и само в киностудията „Мосфилм“ по някакво чудо бюрото още работело. Операторът Андрей Макаров обменил всичките ми рубли в долари в последното отворено в Москва бюро. Върнал се към полунощ и връчил на нищо неразбиращата ми майка 1000 долара — всичките ми тогавашни спестявания, които на другия ден биха се превърнали в 300 долара, защото само за едно денонощие рублата падна три пъти — от 6 до 18 рубли за долар — и продължаваше да пада.

Пирамидата рухна с гръм и трясък, държавата нямаше с какво да плаща ДЦК, банките загубиха вложените в ДЦК пари. Хората хукнаха в банките да теглят влоговете си, но банките нямаха пари да плащат и за един ден изгърмяха. Предприятията също не можеха да получат парите си от банковите сметки и много от тях бяха принудени да се закрият, да уволняват част от персонала или да намаляват заплатите.

Вестник „Комерсант“, където работех тогава, излезе на първа страница със заглавието „Ще се преборим!“, а като се върнах от отпуска, заварих следната ситуация: една трета от сътрудниците на редакцията бяха уволнени, а на останалите бяха намалени заплатите четири пъти. За късмет аз се оказах сред онези, на които им беше намалена заплатата. Борихме се почти година и половина и в края на краищата успяхме, но тогава, през есента на 1998 година, призивът „Ще се преборим!“ засилваше адреналина, но не беше увереност.

Въпреки пословицата, че наред брод конете не се сменят, правителството на Кириенко беше сменено. Дори най-верните привърженици на либералите-реформатори, предприемачите и високоплатените професионалисти виждаха как либералното правителство успя да тласне страната в криза, но не виждаха как ще успее да я извади. Тогава либералите за дълго, ако не и завинаги, загубиха своите привърженици.

За изпълняващ длъжността министър-председател беше назначен отново Виктор Черномирдин, но действията му бяха панически и само задълбочиха кризата. Ако тогава президентът не беше намерил кого да предложи за премиер, с когото парламентът да се съгласи, по закон парламентът трябваше да бъде разпуснат и към икономическата криза щеше да се прибави и политическа. Тогава Григорий Явлински предложи себе си за премиер, а съпартийците си от „Яблоко“ — за министри. Това беше смела постъпка, защото в народната памет кризисен премиер е онзи, който е управлявал страната, когато е нямало какво да се яде. Предприеманите от кризисния премиер мерки не се забелязват веднага и към момента, когато животът започва да се нормализира, кризисният премиер бива уволнен, както беше уволнен Егор Гайдар, а плодовете от труда му ги жъне следващият. Когато Григорий Явлински се самопредложи за кризисен премиер, депутатите от Държавната дума се смееха в лицето му: „Я го виж какво му се приискало! Власт!“

За премиер беше назначен Евгений Примаков, произлязъл от спецслужбите, между другото, известен с това, че може би единствен от целия властови елит живееше не в дворец, а в скромна вила, т.е. не беше корумпиран. Повечето министри в правителството на Примаков бяха комунисти и се получи нещо много наподобяващо схемата, предлагана от Михаил Ходорковски в писмото „Да излезем от задънената улица!“, президент Елцин като гарант на свободата и комунистическо правителство като гарант на справедливостта.

Президентът Елцин обаче беше болен, тежко болен. Всички по света бяха убедени, че следващият президент ще бъде Примаков. А това вече твърде много наподобяваше завръщането на съветския строй, когато на власт бяха спецслужбите и комунистите. Още повече заприлича на завръщане на съветския строй, когато на път за Америка Евгений Примаков разбрал, че американците бомбардират Югославия,

наредил самолетът да се развърне над Атлантическия океан, отменил визитата си и се скарал с американците. Също като в Съветския съюз — на власт са комунистите и спецслужбите, а на всичкото отгоре и студена война с Америка.

„Кремълските кукловоди“, както се изразява Ходорковски, вероятно визирайки Борис Березовски, са твърде ограничени в стесненото поле за политически маневри. Те вече няма какво да противопоставят на толкова близкия до властта тандем на спецслужбите с комунистите. Освен да ги скарат помежду им — да помогнат на спецслужбите да получат властта, но без комунистите.

И ето ви Владимир Путин. Нищо не му липсва да е и премиер, и президент! Година и половина след кризата благодарение на телевизията на Березовски и телевизията на Гусински за броени месеци рейтингът на Путин нараства от 5 до 60%. И благодарение на втората чеченска война, която отначало изглежда победоносна, рейтингът също се вдига. И благодарение на терористичните актове — също. И дори либералите се включват в одобрителното джафкане — нека Путин да бъде руският Пиночет, да прокара с твърда ръка либералните реформи, а после ще ни върне свободата и ще ни установи справедливост. А народът само това и чака — твърда ръка.

И трябва да се разбере, че тази голяма политическа игра не се води от един човек, а хиляди играят увлекателно всеки своята игра, сякаш на безкрайна шахматна дъска се сражават безброй разноцветни фигури. А шахматната дъска сме ние, хората. Те, политическите играчи, изгарят нашите пари в своите финансови кризи, взривяват нашите домове в битките помежду си, воюват един срещу друг на нашата земя и печелят популярност в нашите мозъци.

През есента на 1998 година в компанията ЮКОС от сутрин до вечер се провежда едно безкрайно оперативно съвещание и дори обедните почивки се превръщат в „язвени“ обеда. Разказват, че Михаил Ходорковски се занимавал с такива дреболии, за които един ръководител на компания дори не би трябвало да знае. От типа например на: скъсало се стоманеното въже на някаква сонда край Нефтеюганск, откъде при криза да се вземе стоманено въже и откъде в условията на криза да се вземат пари за въже и дали може днес да се вземе въжето, а да се плати утре.

Банка МЕНАТЕП е разорена. Не помагат никакви връзки в правителството. Ходорковски и да е бил предупреден за рухването на пирамидата ДЦК, е било вече твърде късно, за да успее да се отърве от ДЦК и да спаси парите. На акциите на ЮКОС, ипотекирани в чуждестранни банки срещу кредит за закупуването на Източната нефтена компания, е наложен запор. Чувствайки слабостта на Ходорковски, миноритарните акционери завеждат срещу него няколко дела наведнъж. Правителството увеличава данъците за петрола.

Ходорковски прави срещи в правителството и в данъчната служба и разяснява, че в условията на криза не бива да се измислят нови данъци за петрола, а точно обратното — да се намали данъчното бреме и тогава петролната сфера първа ще изплува от кризата и ще издърпа цялата страна. Той взема решение постепенно да изплати всички суми на всички вложители в разорената Банка МЕНАТЕП и го прави. Той се съди с миноритарните акционери. Той май наистина вярва в неговото си „Ще се преборим!“.

Една моя приятелка остроумно отбеляза веднъж, че патриотите и държавниците, кой знае защо, купуват недвижимости в чужбина и не раждат децата си в Русия, а демократите, които вечно крещат, че сме в криза и идва краят на света, купуват недвижимости в Русия и тук раждат децата си. По-малките деца на Ходорковски близнаците Глеб и Иля са били заченати точно в това кризисно лято на 1998 година. А е глупаво да се мисли, че при един 35-годишен човек това може да стане случайно. А в годината след кризата, когато до успеха е още далеч, Ходорковски строи къща в селището Ябълкова градина, използвайки падането на цените. А две години по-късно, когато едва стъпват на краката си, адвокат Антон Дрел идва при Ходорковски да се наема на работа. Като негов личен адвокат го пита дали има недвижими имоти в чужбина и се изяснява, че няма никакви.

Най-после получавам писмо от Ходорковски от затвора. Той пише:

„Кризата беше за мен поука, че държавата ме измами, както и всички нас. Това се разбира от само себе си и не беше важно за мен. 1998 беше година на осъзнаването, че има не само закони, но и етика, че и в най-тежката

ситуация част от хората си остават хора и такива са много. Че бизнесът не е игра, не е шах, а хората, за които отговаряш, техните семейства, пенсиите им. Всяка грешка, всяко «не помислих» може да коства страдания на някого.

Отговорността просто ме притисна. При това, ако хората ругаеха, плюеха или викаха, би ми било по-леко. Имаше го и това, но малко, а повечето просто страдаха и се надяваха, предварително прощавайки, ако ги излъжеш, както са ги лъгали всички и винаги.

Не зная дали успех да ви обясня защо 1998 година стана преломна за мен и в какъв смисъл. Реших, че човек не само трябва да си връща дълговете, но и да направи нещо за хората да живеят по-добре, за да изчезне онази покорна увереност, че непременно ще бъдеш излъган. Не зная как да го обясня. С една дума, производството престана да бъде моя единствена цел. Тогава (не веднага, а може би след година-две) разбрах, че трябва да напусна бизнеса.

Да свърша обещаното пред хората и да се махна, защото в бизнеса трябва да си готов да бъдеш жесток и безкомпромисен, а моята черупка се пропука. И аз постепенно се изместих към обществена дейност, занимавах се с промени на условията в бизнеса, със закони, с етични правила.“

Държа листа и препрочитам: „... моята черупка се пропука.“ Я виж ти!

ГЛАВА 6

ЗЕЛЕНОТО ПИСМО

С Ина Ходорковска седим в „Бук-кафе“ и аз я питам дали мъжът ѝ е разказвал за работата си.

— Може би се е хвалел с успехите си?

— Не, но личеше, когато му хрумва някаква добра идея. — Ина заравя пръсти в светлите си коси и ги размърдва, нагледно показвайки как мислите щъкали в главата на Ходорковски. — Някак си се забелязваше.

— А хленчеше ли, ако нещо не се получаваше? Аз например обичам да похленча и жена ми да ме поглези като майка.

— Не, никога. Той дори на свижданията в затвора се усмихва, за него винаги всичко е наред.

— А за Кенет Дарт разказвал ли ви е?

— Това през коя година беше? През 1999 ли? — Ина се усмихва. — През 1999 раждах.

— Цяла година ли раждахте?

— Ами, фактически да. Аз имам отрицателен резултат, а момченцата са с положителен, и те са две, нали разбирате... — разказва Ина, сякаш аз наистина разбирам. — Всички доктори ми казваха, че няма да мога да ги износя и се наложи да замина за Швейцария и да живея там почти през цялата бременност.

— Харесва ли ви Швейцария?

— Не! За живеене — не! — Ина маха с ръце, като че ли я атакува рояк пчели. — Да отидеш да се разходиш за две седмици — може, но да се живее е невъзможно. Първо, много е скучно...

— Тук пък ви е едно весело...

— Второ — усмивката на Ина догонва мрачната ми шега, — там имах една съседка — старица, която през цялото време пишеше доноси до полицията, че съм незаконна емигрантка. Знаете ли, на петия път наистина започвах да се чувствах като незаконна емигрантка. После пък се родиха децата, вдигали ѝ шум...

— А през това време Ходорковски значи си е седял в Москва и е строил къщата?

— Къщата я строяха работниците. Когато след година се върнах, тя беше вече готова, но вътре половината не беше така, както аз исках. Ама се нанесохме и заживяхме.

През 2003 година, когато арестуваха Ходорковски, във вестниците публикуваха снимка на къщата му. По-късно се оказа обаче, че не била къщата на Ходорковски, дори не била и къща от селището Ябълкова градина. Просто нечий дворец на Рубльовското шосе. А къщата на Ходорковски не е много голяма, скандинавски тип, невисока, от дървени трупи и тухли. Сега селището Ябълкова градина е празно и тъмно. Никой не живее в къщата на Невзлин, никой не живее в къщата на Брудно, никой не живее в къщата на Дубов. В къщата на Лебедев живее жена му. В къщата на Ходорковски живее Ина с децата. Само две къщи вечер са осветени. Питам Ина:

— Как се живее в тая тъмница?

— Свикнахме. — Ина вдига поглед към мен, струва ми се, за да оценя решимостта ѝ да не напуска тази къща и в нея да дочака завръщането на стопанина. — Отначало ни беше страх, но после свикнахме. Човек с всичко свиква. Нали и той свикна със затвора.

През 1999 година на Михаил Ходорковски наистина не му е до строителството на къщата. Тогава се опитват да му отнемат компанията — почти изградената и почти извадената от кризата петролна компания ЮКОС. Опитва се някой си Кенет Дарт, гражданин на Белиз^[1], бивш гражданин на Съединените щати, милиардер, най-големият в Щатите производител на пластмасови чашки за ресторантите за бързо хранене. Казват, че бащата на Кенет Дарт бил измислил тези леки пресовани пластмасови чашки, в които кафето не пари пръстите.

А Кенет Дарт наследил компанията на баща си, но не се задоволил с производството на пластмасови чашки. Заел се с грийнмейл — напълно законен и, трябва да отбележим — твърде изобретателен шантаж за присвояване на чужди компании или за получаване на значителни откупи, ако собственикът не иска компанията му да бъде отнета.

Блекмейл, черно писмо — така се нарича шантаж на английски. Грийнмейл, зелено писмо, е онова, с което се занимава Кенет Дарт,

както и героят на Ричард Гиър във филма „Хубава жена“. Тази работа е законна, но на младата проститутка, която играе Джулия Робъртс, ѝ се струва безчовечна, пък и самият Ричард Гиър изпитва угризения на съвестта, които го тласкат нощем да свири на рояла в хотелския бар.

Грубо казано, смисълът на грийнмейла приблизително е следният: търси се компания, чийто собственик възнамерява да я реконструира или модернизира, или пък да я разшири. С други думи, трябва да се намери такава компания, чийто собственик се кани всеки момент да направи нещо с нея, за което е необходимо съгласието на акционерите. Намира се такава компания и се купува контролният пакет акции. Може дори да не се купува контролният пакет, а само толкова акции, колкото са необходими, за да се свика общо събрание на акционерите — 10% например.

И когато собственикът започне да модернизира или разширява компанията си, трябва по всякакъв начин да му се пречи. Ако например собственикът свиква събрание на акционерите и предлага следващата година да не се изплащат дивиденди, а спечелените пари да се вложат в развитие на компанията, трябва да се гласува „против“ и да се убеждават останалите миноритарни акционери, че развитието на компанията е безсмислена прищявка и веднага да се подава иск в съда, че най-големият акционер ограбва дребните. А делото ще се проточи и това ще спре замислената модернизация и ако тя вече е започнала и в нея са вложени пари, собственикът ще губи, защото парите му ще са мъртъв капитал.

Трябва да се инициират и събрания на акционерите, времето да се протака, и отново, и отново да се поставя на дневен ред въпросът за ненужността на модернизацията. Или пък в дневния ред трябва да се поставят въпроси, които нямат нищо общо с модернизацията, и отново да се протака и да се парализира работата. И всичко това, за да се появи възможността в един прекрасен ден да се каже на собственика: „Ще престана да ти слагам пръти в колелата, ако купиш моите 10% акции по цена, три пъти по-висока от пазарната.“ А нека напомним, че собственикът вече е вложил милиони в модернизацията и се надява да спечели милиарди, изпреварвайки конкурентите. Но нека напомним, че модернизацията е спряна, че тече съдебно дело и собственикът губи време и пари и изостава от конкурентите, и наистина по-изгодно му е

вече да купи тези нещастни 10% акции, пък макар и три пъти по-скъпо от истинската цена.

Когато грийнмейлът процъфтява в Съединените щати, американските законодатели го облагат с 90% данък, но не го забраняват. Конгресмените решават, че шантажистите са нещо като вълците — санитарни на гората. Собственикът на атакуваната компания ще плати на шантажиста сумата само ако замислената от него модернизация наистина доведе до ръст на компанията и увеличаване на печалбата. Но ако модернизацията е прищявка или глупав експеримент, или повод да не се плащат дивиденди на акционерите, собственикът, срещайки се с шантажиста, ще се откаже от модернизацията и няма да влага нищо в ненужното развитие, а скромните акционери ще получат своя дял. Но ако модернизацията наистина донесе печалба на компанията и собственикът си е направил сметката и сумата се е оказала толкова голяма, че заради нея има смисъл да се плати на шантажиста, значи след няколко години печалбата ще се върне стократно на акционерите, шантажистът ще си получи своя дял, а от него пък държавата ще си получи своите 90%.

Когато бил приет този мъдър закон, Кенет Дарт се отказал от американско гражданство. Първоначално си купил остров насред океана и решил да си направи собствена страна, наречена Дартландия. Но после се отказал от идеята си и сега живее на бронирана яхта, плаваща из световния океан като истинска акула на капитализма. Интересно дали има роял на яхтата си?

В началото на деветдесетте години, когато целият свят мислеше, че няма начин Бразилия да погаси външния си дълг в обозримо бъдеще, Кенет Дарт започна да изкупува дълга на Бразилия. Купува 6%. За 375 милиона долара той купува бразилски долари на сума 1,4 милиарда, защото тогава бразилските дългове се продават на безценица. Скоро след това кредиторите на Бразилия — дали под натиска на антиглобалистите, дали с политически цели или просто от добро сърце, решават да реструктурират бразилския дълг, т.е. да опростят на Бразилия по-голямата част от външния ѝ дълг.

По закон обаче за реструктурирането трябва да гласуват всички кредитори на Бразилия. Но кредиторът Кенет Дарт, който е собственик на 6% от бразилските полици, отказва да опрости дълга на Бразилия. Горката Бразилия! Всяка година по външния дълг ѝ се трупат едва ли

не по-големи суми, отколкото тя дължи на Кенет Дарт. Започват съдилища и преговори, всякакви хитрости и компромати в пресата. Говори се, че в Бразилия дори взривяват офиса на Дарт. Но се налага все пак Бразилия да плати на Дарт, за да могат всички останали кредитори да опростят дълга ѝ. Разбира се, имало е и пазарлъци. Вместо 1,4 милиарда Дарт получава 980 милиона, печалбата му е 605 милиона — почти два пъти повече, отколкото е похарчил, за да купи част от бразилския дълг.

Ако се прегледат вестниците, ще открием, че през 1991 година Дарт купува акциите на „Федеръл Хоум Лоун Мортидж“ за 300 милиона долара и получава печалба от 333%. А през 1995 година Дарт влага 269 милиона долара в „Саломон Инк.“ и печалбата му е 186%.

Още през 1995 година Кенет Дарт започва да изкупува малки пакети акции от руските петролни компании. „Ноябрскнефтегаз“, „Юганскнефтегаз“, „Томскнефтегаз“ — всеки път компанията „Дарт Мениджмънт“ чрез дъщерните си фирми като „Ацирота“ например купува малко повече от десет процента от акциите, за да може според руските закони да придобие правото да свиква общо събрание на акционерите.

Десет години по-късно, отнемайки ЮКОС на Ходорковски, държавата ще действа не както Дарт срещу Ходорковски, а по-скоро както Ходорковски срещу Дарт, но отгоре на всичко и грубо, използвайки на всяка крачка тъпа, но непреодолима сила, разорявайки пътьом акционерите на компанията, дори и страната. А през 1999 година Дарт играеше. Трябва да му се признае, че играеше срещу Ходорковски изобретателно и дори красиво. Най-вероятно го правеше изключително заради личната си печалба, но не без полза за акционерите на ЮКОС и за страната. И дори не без полза за самия Ходорковски.

Две години Дарт не предприема нищо. Но през 1997 година руският фондов пазар започва да се разраства и Михаил Ходорковски започва да изгражда ЮКОС, принуждавайки своите акционери да обменят акциите на влизащите в ЮКОС компании за единна акция на ЮКОС. Тогава чрез московския си представител Дарт за първи път се обръща към Ходорковски с предложение да откупи от него акциите на „Томскнефт“. Говори се, че Ходорковски предлагал на Дарт да му

продаде акциите на „Томскнефт“ с 500% над пазарната цена, но Дарт отказал, предполагайки, че може да получи и повече от Ходорковски.

С една дума, не се спазариха за цената. Тогава в пресата започва кампания. Обвиняват Ходорковски, че консолидирал ЮКОС с желязна ръка, без да щади миноритарните акционери, които се разорявали, защото ги притискал да обменят акциите от своите предприятия за единна акция на ЮКОС по курс, диктуван от самия него. Освен това го обвиняват, че през февруари 1998 година например на задочно събрание на акционерите (т.е. разбрали се по телефона) ръководството на ЮКОС решило да тегли голям кредит и така за няколко години да не изплаща дивиденди на миноритарните акционери, без да ги попита дали искат да се лишат от печалби сега в името на някакви бъдещи хипотетични доходи. Ходорковски поначало губи в тази пиар война с Дарт. Всички, включително либералите и реформаторите от правителството, съчувстваха на Дарт. Може би Ходорковски губеше, защото беше наследил пиар службата на ЮКОС от предишното ръководство, а тя самата беше недоволна от нововъведенията в компанията. Едва през 1998 година Ходорковски намира време да уволни пиар службата. А сега, през 2005 година, бившите пиари, уволнени заради загубената вестникарска война с Дарт, свидетелстват срещу Ходорковски по телевизионните канали и така си отмъщават, както си отмъщава на ранения лъв някое обидено преди пале.

От друга страна, през 2005 година молих мнозина от миноритарните акционери на ЮКОС да ми разкажат как, изграждайки компанията, Ходорковски ги е обидил, но всички отказаха. Тъкмо бях се зарадвал, че все пак има хора, които отказват да свидетелстват срещу победения враг, когато бившите миноритарни акционери мотивираха отказа си с това, че не виждали смисъл и не разбирали защо сега трябвало да разкажат истината. От средата на деветдесетте години те са свикнали да използват журналистите само в борбата за печалби, като формират общественото мнение. И аз не бях в състояние да ги убедя, че истината трябва да се казва, за да живеем в нормална страна.

През август 1998 година ни връхлетя кризата. Вероятно след кризата Дарт лесно би могъл да заграби ЮКОС. Но няколко месеца Дарт не предприема нищо. Дали цените на петрола са били твърде ниски и не си е струвало да се захваща с това. Дали не е успял просто

да реагира толкова бързо на кризата. Или пък не е вярвал, че Русия може да преодолее кризата, а Ходорковски да стабилизира компанията си. А може би Дарт е имал някакви свои представи за благородство, които го възпират да атакува компанията, когато генералният ѝ директор денонощно работи в офиса си, разплитайки проблеми от типа къде да намери стоманено въже за забутаната нейде в блатата край Нефтеюганск сонда. Може би Кенет Дарт не бие падналия, тогава учете се от него, всички вие, дейци на науката и културата, подписали отвореното писмо срещу Ходорковски, когато той вече беше осъден на девет години затвор. Дарт уж е капиталистическа акула, а от благородство разбира повече от някои дейци на науката и културата.

Втората си акция срещу ЮКОС Дарт предприема през есента на 1998 година, когато ЮКОС е на път да излезе от кризата. Пак повтарям, атаката, макар и цинична, е красива. Компанията „Биркенхолц“, съюзила се с Дарт и принадлежаща на ръководителите на току-що купената от Ходорковски Източна нефтена компания, подава иск в Московския арбитражен съд срещу Източната нефтена компания да ѝ изплати 21 милиона долара, полагащи се на „Биркенхолц“ по договора за закупуване на акции от Ачинския нефтопреработвателен завод. Юристите на ЮКОС се втурват да спасяват 21 милиона долара, но тези пари се оказват само примамка, на която Ходорковски се хваща.

По онова време в Русия бизнес се правеше много просто. Руските предприемачи и руските юристи нямаха навици за многоходови комбинации и едва сега се научиха да ценят тяхната прелест. А научавайки се, вече я ценят повече от всичко и виждат целия смисъл на бизнеса и цялото удоволствие от него не в създаването на материални ценности, а в сътворяването на красиви комбинации.

Юристите на ЮКОС хвърлят усилията си за спасяването на 21 милиона долара от Ачинския нефтопреработвателен завод и успяват да ги спасят, и вече почти празнуват победата си. Но увлечени от спасяването на парите, юристите не оспорват навреме запора върху акциите на ЮКОС. А всъщност е важно върху каква именно собственост на ЮКОС е наложил заповед Арбитражният съд, докато трае процесът и за покриване на иска по молба на юристите от

компанията „Биркенхолц“. Важно е, защото съдът е наложил запор именно върху акциите.

Първо, компанията „Биркенхолц“ няма право да съветва арбитражните съдии върху каква точно собственост на ЮКОС да налага запор, но „Биркенхолц“ съветваше и юристите на ЮКОС не можаха ефективно да протестират срещу това. Второ, логично би било да се наложи запор върху петрола в хранилищата на Източната нефтена компания, защото по-лесно е суровият петрол да се превърне в пари, ако Арбитражният съд изясни, че все пак ЮКОС дължи пари на компанията „Биркенхолц“. Трето, би могло да се наложи запор върху акциите на Ачинския нефтопреработвателен завод, щом в иска става дума за този завод. Но компанията „Биркенхолц“ помоли съда да наложи запор върху акциите на ЮКОС от компанията „Томскнефт“, която беше част от Източната нефтена компания, към която беше предявен искът. Може би не беше най-доброто решение, но съдът не възрази, и юристите на ЮКОС не възразиха, предусещайки победата, и Ходорковски не възрази, вероятно доволен от факта, че е наложен запор върху подобните на тежък товар акции, а не върху суровия петрол в хранилищата, което означава, че докато трае съдът, бизнесът може да продължава.

Щом налагат запор обаче върху акциите на „Томскнефт“, Кенет Дарт тутакси забравя за 20-те милиона от Ачинския завод, оставяйки съюзниците си от компанията „Биркенхолц“ да загубят делото. Но в същото време принадлежащата на Дарт компания „Ацирота“, която няма никакво отношение към Ачинския завод, свиква събрание на акционерите на „Томскнефт“.

„Ацирота“ притежаваше 13% от акциите на „Томскнефт“ и имаше право да свиква събрания на акционерите — „Ацирота“ не можеше да направи нищо друго, преди да бъде наложен запор върху принадлежащите на ЮКОС акции от „Томскнефт“. Но щом запорът беше наложен, най-големи акционери на „Томскнефт“ станаха Кенет Дарт чрез компанията си „Ацирота“ (13% от акциите) и държавата (34% от акциите).

На Кенет Дарт му оставаше само да се договори с държавата, за да лиши Ходорковски от контрол над компанията „Томскнефт“. А на Кенет Дарт му беше лесно да се договори с държавата: вицегубернатор на Томска област по това време е някой си Гурам Авалишвили, бивш

член на Съвета на директорите на Източната нефтена компания, когото Ходорковски беше уволнил, след като купил компанията и сложил свои хора в ръководството. Така че държавата в лицето на Гурам Авалишвили и Кенет Дарт в лицето на компанията „Ацирота“ се оказаха съюзници.

Дневният ред на събранието на акционерите на „Томскнефт“ беше следният:

— избиране на нов Съвет на директорите;

— промени в устава на „Томскнефт“ (предлаганите промени значително отслабиха позициите на собственика на контролния пакет акции, т.е. на Ходорковски);

— разваляне на договора за въвеждане на външно управление от ЮКОС в компанията „Томскнефт“.

С други думи, дребният акционер, собственик на 13% от акциите, беше на път да отнеме от Ходорковски купената неотдавна компания „Томскнефт“, а Ходорковски не можеше да направи нищо, защото върху акциите му в „Томскнефт“ беше наложен заповор като обезпечение на незначителния иск от 21 милиона долара.

А Ходорковски би могъл да се поинтересува и да види, че 10-процентният пакет акции не само в „Томскнефт“, но и например в „Юганск“ принадлежи на Кенет Дарт. Целият измислен от Ходорковски план за консолидиране на ЮКОС рухва заради един американски хитрец, който живее на бронирана яхта нейде сред световния океан.

ЮКОС започва бясна пиар кампания срещу Кенет Дарт. Журналистите от деловите издания всеки ден получават от ЮКОС информация за това как Кенет Дарт ограбил собствения си брат, наследявайки с измама цялата компания на баща им. Пишеха, че с бронираната си яхта Кенет Дарт таранил кораби в световния океан. Пишеха, че Кенет Дарт се страхувал от жените и имал интимни отношения с жена си само два пъти, щом като имал две деца, а сега я бил изоставил. Пишеха, че Кенет Дарт е спекулант, който разорява компании и цели държави.

Много неприятни и мръсни подробности се пишяха за Кенет Дарт, но те ни най-малко не изясняваха главния въпрос: дали, консолидирайки ЮКОС, Ходорковски наистина пренебрегва интересите на миноритарните акционери? Дали наистина за

миноритарните акционери не е изгодно да обменят акциите на своите компании за единна акция на ЮКОС по натрапвания от Ходорковски курс? Дали е прав миноритарният акционер Кенет Дарт, като не желае да се подчинява на собственика на контролния пакет акции Ходорковски и се опитва да ограничи властта на Ходорковски в компанията?

Руските вестници пишеха, че властите в Съединените американски щати ненавиждали бившия си гражданин Кенет Дарт и жадували да го хванат в някакви финансови машинации. Може би наистина е било така. Но когато започна конфликтът на Дарт с Ходорковски, властите в Съединените щати наложиха заповед върху имуществото на ЮКОС в САЩ, арестуваха един танкер в едно от пристанищата с мотива, че Дарт може и да е мошеник, но действа в рамките на закона, а Ходорковски може и да е герой, но нарушава правата на миноритарните акционери в компанията си, а законът забранява това. Говореше се, че Съединените щати отказали на Ходорковски американска виза. Но това бяха само слухове, може би измислени от пиарите на Дарт.

От своя страна, Кенет Дарт също започна бясна пиар кампания срещу ЮКОС. Томските държавни чиновници едва ли не всеки ден деряха гърла по местната и дори по централната телевизия, че петролът трябва да принадлежи на народа и нека ЮКОС върне томския петрол на хората от Томск. Доста кал се хвърляше върху ЮКОС и лично върху Ходорковски. Липсваше и отговор на главния въпрос: какво ще спечелят хората от Томск, ако „Томскнефт“ се управлява не от Михаил Ходорковски, а от Кенет Дарт или от Гурам Авалишвили? Никой не си правеше труда да пресметне и разясни на хората дали ако „Томскнефт“ стане част от ЮКОС, ще плаща повече данъци в бюджета, отколкото ако не бъде част от ЮКОС. Само крещяха по телевизията за народа и за природните богатства. А благодарение на журналистите народът така и не се научи да пресмята изгодите си и продължаваше да вярва на гадостите и лозунгите. Така и досега си вярва.

През януари 1999 година сътрудниците на Кенет Дарт в Томск издириха всички, дори най-дребни акционери на „Томскнефт“, и ги призоваха в Москва на събрание, където Ходорковски трябваше да

бъде лишен от контрол над компанията. Тези акционери били обикновени хора, случайно решили да вложат акциите си не в МММ, а в „Томскнефт“. Техните акции бяха толкова малко, че дивидентите не им стигаха, за да отидат до Москва. Затова сътрудниците на Дарт наеха за тях самолет да ги закара в Москва като стадо, за да вдигат лозунги от типа, че петролът трябва да принадлежи на народа. Събранието на акционерите трябваше да се състои в Москва, в Дома на културата на улица „Шчипок“.

Сътрудниците на Ходорковски обаче едва ли не само ден преди събранието на акционерите успели да вдигнат запора от юкоските акции в „Томскнефт“. Те така повели делото, че решението на съда за заповед върху акциите на „Томскнефт“ било налице, но фактически заповед върху акциите нямало. Един Господ знае колко усилия е струвала на ЮКОС тази мудност на съдия-изпълнителите. На събранието станало ясно, че контролния пакет акции владее не държавата и компанията „Ацирота“, а все пак ЮКОС. Привържениците на Дарт крещели, че ЮКОС незаконно бил свалил запора върху акциите, че бил подкупил и оказал натиск върху съда.

Те напуснали свиканото от самите тях събрание и се преместили в съседния Дом на културата. Оказало се, че в Москва едновременно се провеждат две събрания на акционерите на „Томскнефт“ и всяко се смятало за единствено легитимно.

Привържениците на Ходорковски приели изгоден за него устав и избрали удобен за него Съвет на директорите. Привържениците на Дарт заседавали объркано и шумно. В Дома на културата, където се преместили, неочаквано се повредила канализацията благодарение на старанията на приятелски настроен към ЮКОС водопроводчик и силно засмърдяло на фекалии. (Както сега пък в затвора обявяват карантина, за да не пускат адвокатите при Ходорковски.) От време на време някакви студенти нахълтвали в Дома на културата и питали дали ще има дискотека. Студентите или не са знаели, че дискотеката е била обявена от пиар службата на ЮКОС, или специално са били наети от пиар службата на ЮКОС да нахълтват в залата. (Както сега се наемат студенти, за да се събират пред сградата на съда и да искат наказание за Ходорковски.) По време на алтернативното събрание постоянно вземал думата един индус, който говорел лошо руски. Трудно подбирайки думите, той предлагал на събранието да престане да се

занимава с избор на ръководство и с промени в устава, а да обърне внимание на някаква си спортна школа или на волейболна площадка. Никой не разбирал какво бръщолеви индусът, опитвали се да го спрат, но той ставал и отново, и отново дрънкар за волейболната площадка. Този индус също бил нает от пиар службата на ЮКОС и той с всички сили се мъчел да провали събранието на акционерите привърженици на Дарт.

Журналистите се превивали от смях. В края на краищата, когато събранието на акционерите на Дарт все пак успяло да избере Съвет на директорите и компанията „Томскнефт“ се оказала едновременно с два Съвета на директорите, никой вече не се отнасял сериозно към ръководството, подкрепящо Дарт. Всички се смеели или плюели.

Пиша на Ходорковски в затвора:

„Михаил Борисович, нима ЮКОС не е действал със същия черен пиар срещу Кенет Дарт, с какъвто сега властите действат срещу вас и ЮКОС? Нима не е така? Нима вие не сте използвали зависими от вас съдии срещу Кенет Дарт, така както сега властта използва зависими от нея съдии срещу вас? Как сега бихте постъпили с Дарт — това искам да разбера.“

Проведоха се още много подобни анекдотични събрания като това на ул. „Шчипок“. Излязоха още много очернящи Дарт статии по вестниците. Прибързаните решения на съда в полза на ЮКОС също бяха в изобилие. В Русия смятаха Кенет Дарт за клоун. На Запад смятаха Михаил Ходорковски за тиранин, който потиска миноритарните акционери. На Запад ЮКОС изглеждаше като шайка руски петролни бандити.

После изведнъж всичко спря. Неочаквано Ходорковски се договори с Дарт, плати му, изкупи от него акциите на ЮКОС на значително по-висока от тогавашната пазарна цена, продължи да изгражда ЮКОС и никому нищо не обясни. Това беше неочакван обрат на събитията. Може би наистина, както казва Ходорковски, „моята черупка се пропука“? Може би пукнатината се разширяваше?

Ходорковски ми пише от затвора:

„Никой не е воювал с Дарт с помощта на пиар. Ние само се отбранявахме. Какво му пука на него от нашия пиар? Той си живее на яхтата на Карибите...

(Чета и се подсмивам: така ли? Нали за яхтата на Карибите знаете от собствените си пиари, Михаил Борисович?)

... С него воювахме в съдилищата по целия свят. Рядко се случва да кажа — нямахме друг избор. Всяка наша отстъпка, докато той не си счупи главата в съдилищата по света, би довела не до споразумение, а до увеличаване на исканията.

Това е негова специалност — легален шантаж, той така е изиграл десетки компании и дори цели държави.

Разбира се, и ние, защото не вярвахме на съдилищата, по руска традиция се застраховахме чрез руското законодателно беззаконие. Така, както направиха сега и с ЮКОС. Заради което Русия плати с репутацията си. И всичко това беше напразно.“

Чета и мисля: дали Ходорковски не лежи в затвора, защото дълго не е разбирал колко необходимо за всички нас е независимото правосъдие? Дали не лежи, за да го разберем всички ние? Не той пръв започва да корумпира съдиите в Русия, но и той е корумпирал, плюл е в кладенеца и сега корумпираните съдии го съдят. Той пише:

„... И всичко беше напразно. Наложих се да поправам грешките и започнах с договора с Дарт. Споразумяхме се за наше взаимно удовлетворение, защото се съгласихме, че сделката е честна, и повече не сме се атакували един друг.

Ако това беше станало сега, при сегашните ми разбирания за западното правосъдие, веднага бих предложил на Дарт международен арбитраж.

Ако той би се отказал (както прави обикновено), ЮКОС нямаше да накърни репутацията си, а ако се беше съгласил — решението щеше да е честно.“

Държа в ръцете си писмото и си мисля: ако бях на мястото на президента, започвайки делото срещу ЮКОС, веднага бих предложил на Ходорковски международен арбитраж. Ако Ходорковски беше отказал, Русия нямаше да накърни репутацията си, ако се беше съгласил, решението щеше да е честно. Но президентът не може да направи това: той така разбира суверенитета, че не може да допусне международни съдии да гледат как властта в страната му се отнася с гражданите. А до 1998 година Михаил Ходорковски по същия начин разбираше правото на собственост. А аз, като гражданин и собственик, бих искал всеки път чужди съдии да следят как властта се отнася към мен.

Говори се, че през 1999 година, след излизането от кризата и след приключването на войната с Кенет Дарт, в ЮКОС се провело секретно заседание. Говори се, че Ходорковски предлагал на най-тесния кръг свои съратници и акционери да направят компанията открита, прозрачна, отчитаща се по западните счетоводни норми и предлагаща за свободна продажба акциите си на борсата. Може това да не е било заседание, а просто да са се разхождали по пътеките на селището Ябълкова градина, нали всички били съседи. Говори се, че някои от акционерите казвали: „Какви ги приказваш, Миша, по-добре да не правим открита и прозрачна компания.“ Но Ходорковски настоял. А сега ми пише от затвора:

„Повярвах, че правилата на играта могат да се променят не изобщо някога, а сега. Интересно е, че от това цената на компанията нарасна.“

Питам Ина Ходорковска как живее в замрялото селище Ябълкова градина. Ина отговаря:

— Свикнах.

На две крачки е Жуковка. На две крачки няма нито едно свободно място на паркинга пред шопинг-мола „Жуковка-плаза“. Заети са всички места и в трите селски ресторанта, като непрекъснат поток се точат по Рубльовското шосе коли, а всяка от тях струва колкото хонорара на Чубайс за ненаписаната негова книга за приватизацията.

А Ябълкова градина тъне в мрак. Само в две къщи вечер светват прозорците. В къщата на Лебедев и в къщата на Ходорковски, който повярвал, че правилата на играта могат да се променят не изобщо и някога, а сега, веднага.

[1] Белиз — бивш Британски Хондурас. — Бел.прев. ↑

ГЛАВА 7

ОТВОРЕНА РУСИЯ

„Мамо, не се катери по дърветата — казал Ходорковски. — Ужасно е да гледаш как майка ти се качва на някое дърво, а после цял ден да мислиш дали е успяла да слезе.“

Разхождаме се с Марина Филиповна Ходорковска по територията на лицея-интернат „Коралово“ и тя ми разказва, че по време на следствието, когато докарвали Ходорковски на разпит, младите сътрудници на ЮКОС се катерели по дърветата пред сградата на прокуратурата и докато извеждали Ходорковски от затворническата кола, викали в негова подкрепа. По време на едно от свижданията в затвора Марина Филиповна му казала: „Утре аз също ще се покатеря на някое дърво.“ „Мамо, не се катери по дърветата“, помолил я Ходорковски.

— А мама — казва Марина Филиповна — засега все още, слава Богу, може да се покатери, а и да слезе от дървото може сама. След като покриха тези къщички, работниците ми казват: „Вие, разбира се, няма да се качвате да оглеждате?“, а аз им отвърщам: „Разбира се, че ще се кача“.

Марина Филиповна ми показва къщичките, в които живеят децата. Линолеум на пода, обикновена мебел, стая за по двама души, баня в края на коридора — не е дворец, ако не се сравнява с държавните детски домове. Но всяко дете има бюро, а над всяко бюро контакт за включване в интернет. Такива контакти има и в общата стая, където децата подготвят домашните си, и във всички стаи в училището. Всяко дете има собствена „територия“ в интернет. Защото към 2000 година Михаил Ходорковски беше мръднал и беше решил да даде съвременно образование на всички деца в Русия.

„На всички деца?“ — питаме ние възторжено. Не, естествено, не на всички. Ходорковски разбирал, че няма да му стигнат парите за добро образование на всички деца от Калининград до Владивосток. Естествено, ставало дума само за онези, които имат късмет и умеят да

се възползват от шанса си. Създаденият от Ходорковски благотворителен фонд „Отворена Русия“ би могъл да инсталира интернет и модулни библиотеки, както и да обучава учители да работят с компютър само в 2–3% от руските училища. Би могъл да дава образование само на 2–3% от децата, но според Ходорковски това би било достатъчно, за да израсне в Русия свободно образовано поколение.

В една от публичните си лекции тогава Ходорковски казва: „Ние смятаме, че е трудно да се промени манталитетът на възрастните. Но ако работата с младежта се окаже успешна, след 15–20 години те, родените в нова Русия, ще определят политиката и тогава нашата страна ще бъде нормална. Тогава капитализацията на нашите компании няма да е по-малка, отколкото на Запад и пенсиите няма да са по-малки. Всичко у нас ще бъде нормално.“

Марина Филиповна Ходорковска ми показва училището. Във фойето има изложба. В стъклените витрини са изложени макети на сондажни кули, снимки на децата от екскурзията им в Нефтеюганск. Има и едно трогателно стъклено шише с черна течност, на което е написано: „Нефт“. Марина Филиповна казва:

— Не е толкова важно домът за деца да е добър. Е, като е добър, какво? Децата от домовете никога не влизат в институтите. А нашите всички влизат. Докато пък учат, стипендиите не им стигат. И Миша им помагаше. Децата получаваха образование и ги чакаше работа в ЮКОС, ако сами не си намираха нещо друго. А сега Миша е в затвора, а тях какво ги очаква?

Отнемайки компанията на Ходорковски, държавата не пое ангажмента на частната компания към сираците, живеещи в интерната „Коралово“, чиито родители са загинали в горещите точки, сражавайки се за държавата. Завеждащият интерната, бащата на Ходорковски Борис Моисеевич, казва:

— С Миша решихме, че докато има пари, ще я караме някак си. Докато имам риза на гърба си, ще издържам тези деца, а когато остана без риза, тогава...

Марина Филиповна ме развежда из училището: басейн, спортна зала, медицински кабинет, кабинет по физиотерапия, по лечебна физкултура. Стоматологичен кабинет, където от време на време идва лекар от Москва и лекува зъбите на децата. Специална „солена“ стая,

където седят, дишат и възстановяват белите си дробове деца, пристигнали от региони с неблагоприятни екологични условия. За детски дом, разбира се, е твърде луксозно. Нашите държавници правилно са пресметнали, че на децата не им трябва „солени“ стаи и интернет. И висше образование не им трябва, трябва да останат неуки, да пият водка, да гласуват за когото им каже телевизорът и да не задават въпроси как всъщност действат в страната политиката и икономиката.

Чета разпечатка на една от публичните лекции на Ходорковски от началото на 2000 година. Ходорковски казва тогава:

„Икономическото развитие на Русия зависи от интелектуалния ѝ потенциал. Суровинните отрасли в страната ни имат ограничен потенциал за нарастване. Не защото имаме малко запаси, запасите са много, минералните ресурси са огромни, петрол — колкото искаш, газ — още повече, но това никому не е нужно. Колкото и да се потим да продадем повече петрол, отколкото сега, няма на кого. Съвременният свят е свят на информационните технологии. Това е свят, където се продават и купуват продуктите на интелектуалния труд.

Сред нашето население 2,5–4 милиона души са активната движеща сила на обществото — това са учени и предприемачи, с други думи, интелектуалният елит. Това са хора, които у нас и на Запад печелят по над 100 хиляди долара годишно. Всеки от тези хора създава интелектуални ценности за не по-малко от 350 хиляди долара годишно. Обръщам внимание на следното: брутният вътрешен продукт, който могат да дават тези хора, е по-голям от целия брутен вътрешен продукт, който можем да получим от всички отрасли на икономиката, взети заедно. И това наистина е така.

Задачата е да се възпроизвеждат висококвалифицирани хора. Какво е необходимо за това?

Първо, образование и култивиране на идеологията на предприемчивостта. Просто образование никому не е

нужно. Просто разумни хора има колкото щещ. Ценен е само онзи човек, който може да настрои ума си в служба на индустрията, в служба на обществото. Ето такъв човек струва пари.“

Стоп! Рубльовското шосе. Жуковка. Ресторант край пътя. Ресторантът е пълен главно с хора, които печелят по над 100 хиляди долара годишно. По пътя също пътуват най-вече такива хора. Само че те не са нито учени, нито предприемачи. И малцина от тях подкрепиха Михаил Ходорковски, когато влезе в затвора.

В този ресторант се срещаме с адвокат Антон Дрел и той ми разказва как неотдавна разговарял с Ходорковски в затвора:

— Казах му, че народът не го обича, защото вероятно никой не вярва, че може да се забогатее честно толкова бързо. Вие как мислите?

Свивам рамене. Обещавам да помисля. Та ето какво намислих. Смятам точно обратното, че хората са твърде снизходителни към Ходорковски, твърде състрадателни. В онази лекция Ходорковски преброява достойните и включва в списъка на заслужаващите подкрепа 4 милиона души, малко повече от 2% от населението. А според социологическите данни го подкрепят 7%, т.е. над десет милиона души. Мнозинството от тях не печелят и никога няма да печелят по 100 хиляди долара годишно. Не могат да „настроят ума си в служба на индустрията и обществото“. Не „струват пари“. Не са ценни според Ходорковски. Но именно те стоят пред сградата на съда с плакати „Ходорковски го Home!“ и именно те за разлика от елита в ресторантите на Рубльовско-Успенското шосе отговарят на социологическите допитвания, че съдът над Ходорковски е бил несправедлив. Те са десет милиона. От тях може да се образува голям град.

В онази своя публична лекция Ходорковски казва за елита:

„Трябва да се даде възможност на тези хора ефективно да работят в Русия. Желанието им (на елита — В. П.) да живеят в Русия е принципна тема. По цял свят се издирват хора, които с лекота могат да изкарват по 100 хиляди долара годишно. Всички фирми по цял свят

издирват такива хора. И националността няма значение: руснак, индус, китаец. Безразлично е. За да искат такива хора да живеят в Русия, е нужна демокрация. Те искат да се чувстват независими и защитени.“

Аз пък мисля, че заради 100-те хиляди долара годишно тези хора са готови да жертват демокрацията и дори своята защитеност.

По-нататък Ходорковски казва:

„Смятам, че създавайки усещане за неувереност и незащитеност у младежта и предприемачите, нашата правозащитни система нанася огромни щети на страната. Държавната идеология, господстваща в правозащитната ни система, води до това, че хората напускат страната. Лесно можете да пресметнете колко всъщност може да спечели един такъв човек през целия си живот. И колко би могла да спечели страната, ако този човек работеше тук. Та, ако двацет и петгодишен човек напусне страната, защото го е нагрубил някой катаджия или го е проснал по очи на земята някой данъчен полицаи, страната губи 3 милиона долара. Само за един миг. Изхвърля ги. Всяка година 100 хиляди такива хора напускат Русия.“

Елитът напуска страната, а на митинг пред Соловецкия камък^[1] против присъдата над Ходорковски, против съдебния произвол, за демокрация и справедливост излизат онези, които няма къде да заминат, на които никой нито в Америка, нито в Европа не им предлага по 100 хиляди долара годишно. Хората, които не струват пари. Просто хора. Смятам, че замисляйки своята „Отворена Русия“, Ходорковски ги е забравил, а те са му простили и ходят на митинги в негова подкрепа.

Сега, когато от компанията ЮКОС останаха най-вече дългове, журналистката Ирина Ясина, оглавяваща няколко проекта в благотворителната организация „Отворена Русия“, основана от Ходорковски, казва:

— Отначало той нямаше никакви особени хуманитарни съображения. Той просто преброи парите. Направи си правилни изводи и от кризата, и от историята с Дарт, когато го дъвчеха в западната преса.

Ясина продължава:

— Той просто реши, че е изгодно да направи открита и прозрачна компания. Направи го и капитализацията на компанията започна да нараства. А в края на 2000 година просто реши, че е изгодно и обществото да стане отворено като компанията.

В същата онази лекция от началото на 2000 година четем:

„Когато разговарям с мои връстници или малко по-възрастни хора, синоним за правилно често е думата «държавнически». «Държавническа позиция», «държавнически подход», «интересите на държавата». А всъщност по тази логика причините са объркани със следствието. Държавата е била създадена от хората, за да служи на интересите на хората. И когато ние с вас казваме, че трябва да служим на интересите на държавата, се получава, че трябва да служим на някакъв идол, който сме създали самите ние.

Всъщност всичко е обратно. Човек трябва да служи първо на себе си, на своето семейство, и второ, на обществото. А държавата трябва да служи на човека. И за да станат тези ценности естествени за младежта, трябва да се свърши много работа и именно с тази работа се занимаваме ние в «Отворена Русия».“

Рубльовското шосе. Жуковка. Покрай нас профучават колите на хората, които служат преди всичко на себе си. Едва ли отиват на митинг против съдебния произвол. Едва ли не се страхуват от държавата, която сами са създали. Предайте, Антоне, на Ходорковски, че човек става независим не защото са му създадени условия за това, а въпреки липсата на условия за независимост.

Искрено вярвам, че на даден етап създадената от Ходорковски обществена организация „Отворена Русия“ е излязла изпод неговия

контрол. Нещо повече — мисля, че „Отворена Русия“ е повлияла върху Ходорковски повече, отколкото той е повлиял върху „Отворена Русия“ или посредством нея — върху страната. Лично аз съм участвал само в един от всички проекти, финансирани от „Отворена Русия“ — от време на време преподавах в школата по журналистика „Интернюз“. Една от е ръководителките на тази школа, наблюдател в радио „Свобода“, Анна Качкаева разказва, че сътрудничеството на школата „Интернюз“ с Ходорковски било започнало с това, че от „Интернюз“ отказали да вземат пари от Ходорковски. Т.е. става дума за доста разпространения начин да просиш пари — пишеш заявка за спонсорство, но самият ти поставяш условия на онзи, който те спонсорира.

— Вие всъщност искате ли пари или не искате? — недоумявал Ходорковски.

— Ние обучаваме журналисти от регионалните медии, имаме добри връзки с регионалните телевизионни канали и рано или късно на ЮКОС ще му потрябват тези връзки за някакви корпоративни цели.

Качкаева казва, че тогава Ходорковски се заклел да не използва „Интернюз“ за корпоративни цели на ЮКОС. Дал пари на школата, а след две години на събрание на „Отворена Русия“ казал на Качкаева:

— Е, и какво, за изминалите две години да сме ви използвали за своите користни интереси?

— Нито веднъж. Браво — признала Качкаева.

Разговаряме в кухнята на офиса на школата „Интернюз“. Прием кафе в пластмасови чашки. На стената е окачен портрет на Ходорковски. В счетоводството вечната данъчна проверка търси нарушения. Когато Ходорковски бил на свобода, нямало негов портрет, нямало и данъчни проверки. На 26 юни 2005 година Качкаева ходила при родителите на Ходорковски да празнува рождения ден на сина им, който е в затвора. Докато Ходорковски бил на свобода, тя не ходела при тях, за разлика от елита, който печели по 100 хиляди долара годишно — той ходел преди ареста, а сега престанал.

В школата „Интернюз“ се обучават журналисти от регионалните медии. От местните телевизионни компании, които поради своя нисък професионализъм не могат да се конкурират с централните, изпращат в Москва млади репортери. По-рано тук ги обучавали с парите на Ходорковски, а сега с грантове ги учат да вземат интервю, поставят

гласа и дикцията им, учат ги да монтират материала. Телевизионната водеща Максимовска им разказва как трябва да сглобяват новинарската емисия. Главният редактор на радио „Ехото на Москва“ Венедиктов ги наставлява, че работата на главния редактор не е да препредава на журналистите разпоредбите на собственика и на властите, а да ги предпазва от тези разпоредби. Политологът Сатаров им разказва как установеният ред и вертикалът на властта пречат да се изразява свободно целият спектър от мнения в обществото и следователно лишават властта от легитимност. Телевизионният водещ Познер прекъсва една студентка, която вика:

— Мразя Запада... (Пак ли сме заобиколени от врагове? Пак ли ги спираме със силата на оръжието като Ходорковски, когато е бил комсомолец, т.е. глупак според собственото му признание — виж гл. 2 — В. П.)

— Почакайте, драга — казва Познер. — Защо мразите Запада? Били ли сте на Запад?

— Не съм била. Но те бомбардират Ирак и изобщо си пъхат носа там, където не им е работа по целия свят.

— А знаете ли, драга, че в Британия и в Америка е имали демонстрации с милиони участници срещу войната в Ирак, такива, каквито нито веднъж не е имало в Русия срещу войната в Чечня? Знаете ли, че Джон Кери се кандидатира за президент с искането за прекратяване на войната в Ирак и почти половината страна го подкрепи, докато Владимир Путин, обратното, подкрепи Джордж Буш?

Ей такива весели са занятията там. А аз чета кратка лекция по техника на репортажа. В класа ми има около петнайсетина души. Нито те, нито аз получаваме и никога няма да получаваме по 100 хиляди долара годишно. Дори половината не получаваме. И, струва ми се, съвсем не правим онова, което е замислял Ходорковски, създавайки „Отворена Русия“. Преди лекцията ги питам кой откъде е, как се казват, защо работят като журналисти и има ли на света истина.

Ето какво казва една девойка от малко градче. Тя работи като журналистка, защото ѝ харесвало да я показват по телевизията. А телевизионният канал принадлежал на местния металургичен комбинат. А истина нямало, истината била толкова субективно нещо, че например директорът на металургичния комбинат, който е

собственик на техния телевизионен канал, харесвал хокея и затова в спортните новини не се споменавали други видове спорт, освен хокей.

— Дори футболът не съществува при нас — смее се момичето.
— А вие ме питате дали има истина.

А ето едно момче от друг малък град. Работи като журналист, защото е много любопитен. Техният малък телевизионен канал е сключил договор с местната власт за „информационен съпровод“, т.е. кметството плаща на телевизионния канал, за да отразява дейността на кмета на града — за каква истина може да става дума при такива условия?

В класа ми има петнайсет души и на никого не му прави впечатление, че тяхната професия е да лъжат.

— Добре, аз пък ще ви говоря за журналистиката така, сякаш истината съществува. Става ли?

Вземам един флумастер, а те ме слушат. Внимателни са, може би защото са чували името ми, а може би защото им е интересно да чуят един луд, който мисли, че има истина и тя дори може да бъде намерена. Аз казвам:

— Да речем, станало е някакво събитие и ние трябва да разкажем за него. Откъде да започнем? Какво първо трябва да се направи?

— Да се отиде на място и да се снима! — викат те. — Да се вземе интервю от очевидци. А как да подадем новината? Как все пак да я подадем?

Аз казвам:

— Първо трябва да се помисли. Какво значи да се помисли?

Мълчание. За седемдесет години съветска власт, за петнайсет години т.нар. демокрация хората у нас не само се отучиха да мислят, но дори не знаят най-простото речниково определение за тази дума.

Аз казвам:

— Да мислиш, значи да си задаваш въпроси.

Слушателите ми са шокирани, не са очаквали толкова простичка и очевидна формулировка. А аз им обяснявам, че като правило времето на репортера е твърде малко, за да може всеки път да си подбере нови въпроси за мислене. И затова въпросите, които трябва да зададе репортерът, за да напише или заснеме репортаж, са предварително определени. Те са само четиринайсет. Какви са, питам.

Всяка година студентите, дошли за първи път в школата, сами формулират все повече стандартни въпроси. Преди две години те не можеха да формулират нито един. Сега предварително знаят поне пет стандартни въпроса с буквата W от западните учебници по журналистика:

1. Who? — Кой?
2. What? — Какво?
3. When? — Кога?
4. Where? — Къде?
5. Why? — Защо?

Останалите девет въпроса обикновено продължавам да им подсказвам (формулировките на въпросите са на Александър Кабанов, към когото — използвам случая — да изразя дълбоко уважение и благодарност):

6. По какъв начин?
7. С каква цел?
8. На кого е изгодно?
9. На кого е неизгодно?
10. С какво е изгодно?
11. С какво е неизгодно?
12. Кой са враговете?
13. Кой са съюзниците?
14. Какво ще стане? (Е, и какво?)

В класа преминава лек шепот. Студентите ми явно са развълнувани от това как безсмислени събития от всекидневието могат да се превърнат в увлекателно пътешествие към истината, наподобяващо „влакчето на Инди“.

— Супер! Яко е! Но това иска много работа! А кой би пуснал в ефир отговор на въпроса „На кого е изгодно“?

— Същевременно — добавям — професията на репортера се отличава от професията на писателя по това, че отговорите на четиринайсетте въпроса трябва да извлечете не от собствената си глава (която, между другото, по-често се използва от репортера за ядене, пиене и да понася удари с тояга), а от участниците в събитията. Сюжетът ще стане само ако в събитието има конфликт. А във всеки конфликт има минимум две или три страни и трябва да бъдат разпитани всички.

Студентите се смеят. Аз продължавам:

— Хайде като упражнение да разнищим някое станало наскоро събитие. Например...

— Например, вкараха Ходорковски в затвора — вдига ръка момичето, на което не му разрешават да излъчва никакви други спортни новини, освен за хокея.

Окей! Започваме да разсъждаваме заедно със студентите.

1. Кого са вкарали в затвора?

Михаил Ходорковски. Без никакви оценки. Просто различни версии, включително и хипотетични, за това кой е той. Гражданин на Русия. Съпруг, баща, син. Богаташ. Може би талантлив мениджър. Или може би — крадец и убиец. Обществен деец. Може би — заговорник.

2. Какво е станало с него?

Настигнало го е възмездието. Или пък му отнемат компанията. Или му пречат да узурпира властта. Или му пречат да разклати властта на узурпатора.

Мислете, младежи, мислете!

3. Кога?

На 25 октомври 2003 година. Или пък пътят към затвора започна през пролетта на 2003 и продължава досега и ще продължава, докато Ходорковски не бъде освободен или убит.

4. Къде?

На летището в Новосибирск. Или в прокуратурата в Москва. Или в Басманния районен съд. Или в Кремъл.

5. Защо?

Защото е нарушил закона. Или защото е станал твърде значим. Или защото е финансирал опозицията. Или защото се е скарал с президента. Или защото се е опитал да се бори с корупцията.

6. По какъв начин?

В съответствие със закона, казват прокуратурата и съдът. В нарушение на закона, казват адвокатите.

7. С каква цел? За да не избяга, казват прокуратурата и съдът. За да му оказват натиск, казват адвокатите.

8–9. На кого и защо е изгодно това?

На Кремъл, защото богатите предприемачи се уплашиха и застанаха „мирно“. На Игор Сечин, защото отломките на ЮКОС отидоха в компанията „Роснефт“, а тя се ръководи от Игор Сечин. На

Роман Абрамович, защото Роман Абрамович получи 3 милиарда долара по време на сделката ЮКОС-„Сибнефт“ и още не ги е върнал.

10–11. На кого и защо е неизгодно това?

На Роман Абрамович, защото ако сделката ЮКОС-„Сибнефт“ беше станала, Абрамович щеше да е съсобственик на една от четирите най-големи петролни компании в света. На предприемачите, защото в Русия се влоши инвестиционният климат. На правозащитниците, защото се закриха редица правозащитни проекти. На школата „Интернюз“, защото „Отворена Русия“ вече не я финансира. На опозицията, защото е вкаран в затвора един от главните ѝ спонсори.

— А нима на народа не му е изгодно? — пита една студентка.

— Какво общо има народът? — учудвам се аз. — Вие сериозно ли си мислите, че държавата наистина е отнела ЮКОС от Ходорковски и го е дала на нас? Или пък го е взела за себе си?

12. Кои са враговете?

Най-малкото — половината от администрацията на президента, може би включително и самият президент. Всички държавни телевизионни канали.

13. Кои са съюзниците?

Тук се получава нещо странно. Адвокатите на Ходорковски разказват, че в подкрепа на клиента им се обадили, например, лидерът на блока „Родина“ Дмитрий Рогозин и лидерът на Националболшевишката партия Едуард Лимонов. А Явлински не се обадил. А Немцов пък се обадил след година и половина. Лидерът на комунистите Зюганов започнал вече донякъде да подкрепя Ходорковски след публикацията на статията му „Левият завой“.

14. Какво ще стане?

Не зная. Държавата казва, че Ходорковски ще лежи минимум осем години и ще му бъдат повдигнати нови обвинения и това никак няма да се отрази на живота в страната. Ходорковски пък казва, че след около три години (т.е. някъде към следващите президентски избори) Върховният съд ще го реабилитира. Адвокатите казват, че щом общественото мнение забрави за него, Ходорковски може да бъде убит в затвора.

— В крайна сметка той виновен ли е или не? — не издържат студентите.

— Неправилно задавате на мен този въпрос, деца. Задайте го на Глеб Павловски или на Михаил Леонтиев, или на Андрей Караулов, или на Пьотр Толстой. Единствено те знаят верните отговори. А ние мислим, питаме, съмняваме се, опитваме се да разберем истината. Опитваме се да научим нашия читател или зрител да мисли, да пита, да се съмнява. А, той, кучият му син, не ще да се научи.

Знаете ли какво правят моите най-добри студенти, след като завършат школата по журналистика и се завърнат в своите малки градчета в малките телевизионни канали, принадлежащи на металургични крале, кметове, губернатори и друг елит, получаващ повече от 100 хиляди долара годишно? Те напускат работата си. Отровени от нашето обучение, те не могат да работят, защото им разрешават да отговарят само на три от четиринайсетте въпроса, а от двете страни, участнички в конфликта, им разрешават да питат само едната.

Нещо повече — мисля, че много други програми на „Отворена Русия“, първоначално предназначени за формиране на елит, доведоха до обратното — до нежелание на участниците в тях да се превърнат в също такъв елит.

„Отворена Русия“ има например един проект, наречен „Нова цивилизация“. Става дума за летни детски лагери. Децата живеят на палатки, в спартански условия и играят, представяйки си, че лагерът им е държава. Там те се разделят на бизнесмени, безработни и държавни служители, след което започват да събират данъци, да се наемат едно друго на работа, да изграждат бизнес, да искат социални помощи и пенсии, да правят избори, да се кандидатира за различни длъжности. В края на смяната децата започват да разбират как работи държавата и връщайки се вкъщи, с блеснали очи разказват всичко това на родителите си.

В такъв детски лагер е била и дъщерята на Ходорковски Настя. И в единственото си интервю за в. „Московские новости“ Настя разказва, че иска да учи в най-обикновено училище, където никое от другарчетата ѝ да не забелязва, че тя е дъщеря на милиардер. Ирина Ясина също разказва как изпратила дъщеря си в летен лагер по програмата „Нова цивилизация“ и как след това момичето помолило

майка си да я прехвърли от елитно московско училище в обикновено, защото в елитното преподавали глупости и на учениците това им харесвало.

Освен това „Отворена Русия“ има школи за публична политика в много региони на страната. В тях учат младежи, които имат желание да станат политици, но очевидно, без желание да станат елит. Защото, след като вникнат в политиката, не могат да не разберат, че нашенският елит се кове в редиците на движението „Наши“, а не в школите на изпадналия в немилост Ходорковски.

Освен това има проект „Помогни със съвет“. Нещо като в книжката „Тимур и неговата команда“. Това значи, че в много региони доброволци седят на телефона и изслушват хората, нуждаещи се от помощ. Например звъни тежко болна жена, на която от чужбина са ѝ донесли скъпо лекарство, но инструкцията за употребата му е на чужд език. Доброволците от проекта „Помогни със съвет“ запознават болната жена със студентка от местния филологически факултет и тя незабавно превежда инструкцията на руски език. Защо го прави? Как това би могло да ѝ помогне да влезе в елита и да печели по 100 хиляди долара годишно?

Освен това „Отворена Русия“ има и проект „Обществена присъда“. Ходорковски лично го измислил, когато арестували Пичугин и Лебедев. Смисълът на проекта е да се помага на хората в съдилищата — да се осигуряват адвокати, да се защитават правата им. С проекта „Обществена присъда“ стана една смешна история. По мениджърски навик, за да намери ръководител за този проект, Ходорковски наел посредническа кантора. Посредниците отивали при правозащитниците, започвайки от най-известните като Людмила Алексеева например, и казвали: „Една голяма компания иска да създаде правозащитна организация. Не можем да ви кажем коя е, вие засега ни напишете една автобиография, попълнете въпросника, елате на събеседване“. И какво правели правозащитниците? Стремели ли са се да работят за голямата компания, която искала да създаде правозащитна организация? Нищо подобно. Те отказвали. Обаждали се един на друг и питали: „И при вас ли идваха от КГБ?“ Михаил Ходорковски, който винаги охотно вземал на работа в ЮКОС бивши офицери от КГБ и ги смятал добри организатори, изведнъж разбрал, че има хора, които се срамуват, че работят за КГБ. Но няма КГБ у нас не е

елит? Нима не е чест да работиш за КГБ? Не! Не искат! Страхуват се! Гнусят се!

А един от ръководителите на „Отворена Русия“ (бивш от Главно разузнавателно управление), отговорник за „Нова цивилизация“, депутатът Анатолий Ермолин, не напусна демонстративно партията „Единна Русия“, когато отмениха губернаторските избори. Защо? Нали е от елита! Не! Напусна! Горд бил!

А самият Михаил Ходорковски нима не пише от затвора в писмото си „Собственост и свобода“:

„Те (елитът — В.П.) искат да ме осъдят на колкото може повече години, защото ги е страх, че ще им отмъщавам. Тези простодушни хора (елитът — В.П.) се опитват да съдят за всички по себе си. Успокойте се, нямам намерение да ставам граф Монте Кристо (както и председател на домсъвета). Да дишаш пролетния въздух, да играеш с децата си, които ще учат в обикновено московско училище, да си четеш умни книги е къде по-важно, правилно и приятно, отколкото да делиш собственост и да уреждаш сметки със собственото си минало.“

Така пише той. Може и да съм наивен, но на мен, като човек, който не е от елита, ми е приятно да мисля, че след кризата и Дарт, замислил с прагматични и чисто икономически мотиви своята „Отворена Русия“, Ходорковски за четири години е стигнал до простичката мисъл: в свободна, отворена, демократична, или както самият той се изразява — нормална държава, на човек не му трябва да е част от елита. Дори е малко срамно да си част от елита в свободна и отворена страна. Или поне не е особено приятно.

Друг е въпросът, че елитът е като мафията. Трудно се влиза в кръга, но е възможно. Не можеш обаче да излезеш. Нали вече си целувал пръстена.

[1] Соловецкият камък — огромен камък-мемориал в центъра на Москва в памет на жертвите на репресиите, поставен на мястото на паметника на Дзержински. — Бел.прев. ↑

ГЛАВА 8

СМЯТА СЕ ЗА БЯГСТВО

Начина да говориш, който аз наричам публична лекция, самият Ходорковски винаги е наричал презентация. Тя се различава от лекцията по това, че се прожектират диапозитиви, а те трябва да са нагледни и да съдържат конкретни и безспорни цифри, диаграми и графики...

Хората, които са работили с Ходорковски и са решавали с него производствени въпроси, казват, че в обикновен разговор той имал навика да пропуска логични звена в разсъжденията си, така че понякога трудно се разбираше какво иска да каже. Казват, че това било присъщо на два типа хора — гениите и лъжците. Дали в началото на 2000 година Ходорковски престана да е гений или престана да е лъжец, но всяка своя публична изява той превръщаше в презентация, а поредицата предварително подготвени диапозитиви му помагаше да накара слушателите да следят мисълта му.

Той специално се научи да говори в жанра на презентацията, както учат в западните бизнес школи. Промени езиковия си стил, както го сменят хората, преселили се в чужда страна. Може би наистина да е разчитал, че със смяната на стила ще се промени и страната, в която живее? Може пък наистина да е мислил, че новият му езиков стил е на път да стане държавен в Русия? Не зная, но по същия начин по време на „оранжевата“ революция в Киев шофьорите изведнъж станаха прекалено учтиви, започнаха да си отстъпват един на друг на пътя и спираха пред пешеходците на „зебрата“ — вероятно надявайки се, че щом днес престанат да се държат просташки, утре ще станат цивилизована и европейска страна.

През деветдесетте години, когато компанията ЮКОС беше затворена и печалбата ѝ се дължеше на предприемчивостта и на достъпа до правителствени тайни (не сме го забранили), колкото по-мъгляво се изразяваше ръководителят на компанията, толкова по-добре беше за нея. Хората от властовия елит говореха и продължават да

говорят на птичи език. Иди, че се сети, ако не си от елита, че преразпределението на собствеността следва да се нарича „приватизация“, че войната е „контратерористична операция“, а диктатурата следва да се нарича „суверенна демокрация“. За нищо на света няма да се сетиш. А щом не се сещаш, значи не си от елита.

След 2000 година, когато владението на птичия език не спаси от кризата постсъветския елит, Ходорковски реши да направи компанията си открита. Пари за развитието ѝ възнамеряваше да получава на фондовия пазар от продажбата на акции. Тогава му се наложи по западен маниер да заговори разбираемо. Наложиха му се да се научи да говори така, че инвеститорът, който влага парите си в ЮКОС, да разбира как именно компанията смята да умножи тези пари.

В края на деветдесетте години Ходорковски нае пиар компанията „Барсън & Марстелър“, за да научи ЮКОС как да стане открита и прозрачна компания, а Ходорковски — как да заговори разбираемо. След това прекъсна договора с „Барсън & Марстелър“ и нае нови щатни пиари. Дали бяха новите пиари или пък екипът на „Барсън & Марстелър“, но трябва да се признае, че бяха поработили добре. Поне на външен вид Ходорковски от деветдесетте и Ходорковски след две хилядната година бяха две различни личности. Ходорковски от деветдесетте е възпълен, с подпухнало лице, повече мълчи, очилата му са с тежки рамки, с мустаци е, а косата му опира върху яката на лошо ушитото сако. Това е източен или ако щете — съветски тип мъж: солиден, затворен и небрежен.

Ходорковски след две хилядната година е друг. По това време целият руски елит се стреми да стане част от западния: ходи на ски, купува яхти, шие си костюми на Севил Роу, но и прави комични грешки като например, отивайки на курорт, взима и леките момичета в самолета си или пък за една нощ в хотела изпива всички запаси на „Шато Петрюс“. Но Ходорковски се различава от останалите. Той е строен и спретнат, късо подстриган, няма мустаци, очилата му са без рамки, облича се демократично, освен в случаите, когато протоколът изисква костюм и вратовръзка, той е отворен, готов е да разговаря на всякакви теми. Жена му е симпатична — не е някаква съветска номенклатурна тетка, но не е и девойка-аксесоар, взета под наем от известна модна агенция. Той има малки деца. Пристига със семейството си в Париж и ги води в Лувъра. Ина Ходорковска казва, че

на мъжа ѝ не му било особено интересно в Лувъра, но нали все пак е завел децата.

За него главното е прозрачна — според западните стандарти — компания. Той, както никой друг, е подготвен да се откъсне от провинциалния руски елит и да влезе в световния. В Русия той чувства превъзходството си.

Ето как един от сътрудниците на ЮКОС разказва за проведена в сибирския град Т. кръгла маса с участието на губернатора В. К. и на депутати от Областното законодателно събрание — местният елит. Ходорковски атакува. Той прави презентация. Покажете, моля, диапозитива. На него ясно се вижда колко високоплатени работни места е създадала през изминалата година компанията ЮКОС в областта. Това е официална статистика. И депутатите трябва да признаят, че високоплатените работни места в областта са се увеличили. А ето данъците (покажете, моля, следващия диапозитив), внесени от ЮКОС в областния бюджет, между другото — най-много от всички останали компании. Но към данъците трябва да се прибави все пак и мазутът, доставен от ЮКОС по себестойност през зимата за отоплението на северните градове. Към данъците трябва да се прибавят и онези 120 милиона рубли, инвестирани от ЮКОС в социалната сфера. Ето ви съответният график.

Ходорковски насочва презентацията към това парламентаристите от областта да престанат публично да лъжат, че областта нямала никаква полза от ЮКОС. А чиновниците всъщност на птичия език на областния елит просто искат пари. И казват, че парите им трябва за социални програми и за отопление на северните градове.

— Ето, нали ви строим училища и отопляваме северните градове — отговаря Ходорковски, подкрепяйки думите си с диапозитив, сякаш не разбира птичия език.

Той демонстративно се преструва, че не иска да разбере как с парите от областния бюджет биха се разпореждали чиновниците, докато мазутът, доставян от ЮКОС по себестойност за отопление на северните градове, отива именно за това, дявол да го вземе. По никакъв начин мазутът от северните градове не може да се преразпредели по джобовете на чиновниците. Това вече би било явна кражба. А чиновниците се оказват неподготвени. Не владеят, горките, езика на западната бюрокрация. Нямаат си ответни презентации с

диапозитиви, за да покажат защо на жителите на северните градове им е по-изгодно да имат пари в областния бюджет за покупка на мазут, отколкото същият този мазут да се налива направо в котелните.

А губернаторът В. К. се подсмива. На него май започва да му харесва този петролен магнат от американски филм с неговото рационално виждане за бизнеса. А може би му харесва, че и самият той на тази кръгла маса се превръща сякаш в губернатор от американски филм.

— Е, добре — не издържа един от депутатите, свързан с производството на кабели. Не зная дали да ви превеждам думите му от птичи на човешки език. — Защо не инвестирате пари в икономиката на Т-ска област? Защо не правите поръчки в местните предприятия? Защо, например, не купувате нашите кабели?

— Покажете, моля, следващия диапозитив — усмихва се Ходорковски. — Ние тествахме продукцията на всички предприятия, произвеждащи кабели в Т-ска и в съседните области.

Дявол да го вземе! И за това е подготвен! От следващата графика се вижда, че нито един произведен в Т-ска област кабел не покрива стандартите на ЮКОС по нито един от основните показатели. Не е достатъчно здрав, не е достатъчно гъвкав на студа, а е и твърде скъп, дали пък защото в цената ѝ не е калкулирано и възнаграждението на чиновниците, които лобират работещите в региона големи компании да купуват местни кабели.

— Да продължавам ли? — пита Ходорковски.

Със сигурност Ходорковски разполага с още един диапозитив, който нагледно да показва каква част от цената на продукцията на предприятия от областта се заделя за местните чиновници, за да пробутват продукцията. Затова никой не настоява той да продължи. А Ходорковски казва:

— Посъветвайте вашите производители да подобрят качеството на кабелите и тогава ние с удоволствие ще купуваме от тях. За нас ще е по-лесно, отколкото да влачим кабели от другия край на страната.

Кръглата маса в град Т. приключва с дружеска вечеря при губернатора. Разказът за триумфалните презентации на Ходорковски също приключва, защото по-нататък ще стане дума за презентации, които ще вкарат Ходорковски в затвора.

От 1999 година добивът на петрол в Русия започва да расте. В компанията ЮКОС добивът нараства два пъти по-бързо, отколкото средно за отрасъла благодарение на съвременните технологии и американските инженери. Теоретично добивът би могъл да се увеличава Бог знае още колко и Бог знае още колко пари биха могли да се спечелят. Но това само теоретично.

Всъщност не можеш да добиваш повече петрол, отколкото можеш да продадеш. А за да го продадеш, трябва да го вкараш в петролопроводите. А те не са разтегателни: 48 611 км тръби, 336 помпени станции, 849 резервоара — това е. Разбира се, петрол може да се транспортира и по железниците, но само в малки обеми и излиза много скъпо.

Деветдесет и три процента от петролопроводите в Русия принадлежат на компанията „Транснефт“, тя пък принадлежи на държавата. Като политика от 1991 година Русия е демократична страна, но като икономика не е. Икономиката се гради на петрола. От 1995 година държавата не е монополист в тази област, до ден днешен обаче продължава да е монополист в сферата на транспортирането на горивото.

Фактически не само либералите през 1995 година назначаваха олигарсите, но и до ден днешен в Русия властта назначава петролните магнати, а може и да уволни някого от тях, ако се държи лошо. Може да даде квоти за пренос на петрол, а може и да ги отнеме. Остава ни само да се досещаме какво безкрайно поле за корупция се разкрива пред правителствените чиновници, когато става дума за разпределение на квотите за транспортиране на петрол. И точно тук се намесва птичий език на постановленията и циркулярите, с които се разпределят квотите.

През 2000 година най-големите петролни компании ЛУКойл, ЮКОС, „Сибнефт“ и ТНК временно дори забравиха за конкуренцията помежду си и се обърнаха към правителството с молба да разясни принципите на разпределение на квотите за пренос на петрол, за да станат те прости и прозрачни — колкото повече добиваш, толкова повече транспортираш. Но правителството не се съгласи с такива простота и прозрачност и възложи на специална комисия начело с Виктор Христенко да разпределя квотите, ръководейки се от „благо на народа“, от „държавническият подход“, от „грижа за ръст на

икономиката“, а ние не знаем как се превеждат тези термини от птичия език на елита на човешки.

Приблизително по същото време Ходорковски започва да посвещава публичните си презентации на Китай. Диапозитивите продължават да се сменят както и преди.

1. Икономиката на Китай се развива. От 1990 до 1999 година потреблението на петрол в Китай се е увеличило с 10%, а добивът — само с 2%.

2. Китай добива 160 млн. тона петрол годишно, а консумира 200 милиона тона. Китай е принуден да внася 40 млн. тона.

3. Към 2010 година Китай ще внася вече 90 млн. тона петрол годишно.

4. Доставчици на Китай са страните от Персийския залив. Петролът се доставя по море от многотонажни танкери.

5. Ако се построи тръбопровод от Ангарск до китайския град Дацин, може да се продава на Китай 20–30 милиона тона петрол годишно. Това са страхотни нови хоризонти!

Ходорковски обаче официално дори не претендира новият тръбопровод към Дацин да принадлежи на ЮКОС, добре съзнавайки, че държавата за нищо на света няма да изпусне монопола си върху преноса на петрол. Ходорковски публично недоумява защо компанията „Транснефт“ е против изграждането на тръбопровода до Дацин и настоява транспортирането на петрола да остане в ръцете на държавата. Ходорковски се прави, че не разбира птичия език на елита, на който протестите на „Транснефт“ означават: ако ви дадем част от тръбата, ще се наложи да ви дадем и част от властта.

Е, тогава нека тръбопроводът си остане ваш — казва Ходорковски. Хитрува, разбира се. Защото, ако тръбопроводът до Дацин беше изграден тогава и ако беше сключен държавен договор между Русия и Китай за годишни доставки от 20 милиона тона петрол, волю-неволю държавата щеше да пълни новия тръбопровод с петрола на ЮКОС, т.е. ЮКОС автоматично щеше да получи квота, която не би могла да му се отнеме, без да стане международен скандал с Китай. Фактически, ако тогава беше построен тръбопровод до Дацин, държавата би загубила контрол над ЮКОС, би загубила и монопола си над транспортирането на петрола. А понеже Ходорковски финансира опозицията в Русия, тя би получила неконтролирана от държавата

икономическа база. У нас не само юридически, но и икономически би се създаде многопартийна система, както е във Великобритания и в Америка.

Може би тази история с тръбопровода към Дацин е главното в цялата дейност на Ходорковски. Може би след няколко години, когато ще бъдат забравени и Ходорковски, и Путин, и Буш, за тръбопровода към Дацин ще се пишат книги и ще се заснемат филми като за последната сериозна интрига на завършващия петролен век. Но аз нямам достатъчно материал за това. Аз мога само да преценя опита на Ходорковски да построи тръбопровод към Дацин като опит за бягство от руския елит към световния. Но бягството му се провали — дали защото руският елит не го пусна, или защото световният не го прие.

Ако този тръбопровод беше построен, ЮКОС щеше да влезе в голямата геополитическа игра. Става дума за това, че колкото повече се разраства икономиката на Китай, толкова повече петрол ще ѝ трябва. И докато Китай получава петрола от Персийския залив, цените и обемите на доставките така или иначе могат да се контролират от Съединените американски щати. Те могат да се договорят с ОПЕК изкуствено да вдигнат цените на петрола, като започнат например война в Персийския залив. В края на краищата могат дори просто да прекратят доставките на петрол за Китай, та дори и с военни методи. По такъв начин могат да контролират и да забавят ръста на китайската икономика и при желание дори могат въобще да я задушат.

Но ако Китай би имал алтернативен източник на петрол, тогава Съединените щати би трябвало да се договарят с Русия за контрола над китайската икономика. А в самата Русия — не само с президента и правителството, но и с ръководителя на частната петролна компания ЮКОС. ЮКОС щеше да се сдобие с огромна власт, а обединявайки се със „Сибнефт“ и обменяйки акциите с някого от световните нефтени мениджъри, ЮКОС щеше да стане една от транснационалните корпорации, срещу които крещят по митингите си антиглобалистите, сякаш корпорациите, а не правителствата отдавна вече управляват света. ЮКОС-„Сибнефт“-„Шеврон-Тексако“ например. Или ЮКОС-„Сибнефт“-„Дъч“-„Шел“.

Дали Ходорковски е мислел тогава за подобно нещо? Дали са били толкова далечни плановете му? Не зная. Във всеки случай сега, когато телевизионният водещ Леонтиев твърди, че Ходорковски имал

намерение да прокара в Думата свои депутати, да смени президентската република с парламентарна и да получи властта в страната като премиер, имам един въпрос: защо само в страната? Може би Ходорковски е имал намерение да завземе властта над целия свят?

Във всеки случай нищо такова не стана. Държавата тогава се отказа да строи тръбопровод към Дацин и имаше намерение да строи към Находка. Може би защото не искаше да загуби монопола си върху транспортирането на петрола. Може би защото тръбопроводът към Находка беше два пъти по-дълъг и два пъти повече можеше да се открадне при строежа му. А може би под натиск от страна на Америка. Казват, че Джордж Буш-старши посетил Путин в резиденцията му Бочаров ручей и го посъветвал да изгражда източния тръбопровод не към Китай, а с излаз към морето. За да може в случай на необходимост да се спрат доставките на петрол за Китай откъм морето.

По това време презентациите на Ходорковски са посветени на сравнението между двата тръбопровода. Диапозитивите се сменят един след друг.

1. Дължината на тръбопровода Ангарск-Дацин е 1700 километра, от тях 500 са на територията на Китай и си ги изгражда Китай. А тръбопровода Ангарск-Находка с дължина 3880 километра ще се наложи да си строим сами.

2. Ясно е, че Китай ще купува целия петрол от тръбопровода Ангарск-Дацин — 30 млн. тона годишно. А от тръбопровода Ангарск-Находка ще се наложи петролът да се прехвърля на танкери. А откъде да се намерят танкери? И къде да се кара този петрол?

3. Транспортирайки 30 млн. тона петрол годишно, тръбопроводът Ангарск-Дацин ще се изплати за пет години. А тръбопроводът Ангарск-Находка за цели 15 години, и то при условие, че транспортира 50 млн. тона петрол годишно.

4. За да се изплати изцяло тръбопроводът Ангарск-Находка, трябва да се добиват 50 млн. тона петрол годишно в течение на 15 години. Това са 750 милиона тона. Ние нямаме толкова. Към днешния ден в цял Сибир разкритите запаси от петрол < й 260 млн. тона. Излиза, че проектът категорично е губещ.

Този път презентациите на Ходорковски не убеждават никого. По старинна руска бюрократична традиция цялата работа тихомълком беше потулена. Не бяха построени нито тръбопроводът към Дацин,

ните към Находка. Държавата не позволи на Ходорковски да разруши монопола върху транспортирането на петрола и като прибра отломките на компанията му, започна да изгражда тръбопровода към Дацин и сама влезе в голямата геополитическа игра.

Конспиролозите казват, че Съединените щати уж не се били застъпвали кой знае колко за Ходорковски, за да не получи Китай алтернативен източник на петрол. Казват, че по същия начин Съединените щати ще допринасят и за разрушаването на руската държава, ако тя тръгне да строи тръбопровод към Дацин.

Наистина, намирайки се вече в затвора, Ходорковски не вярва в цялата тази конспирология. Той казал на адвокат Антон Дрел, че заедно с Джордж Буш-старши е бил в управата на инвестиционния фонд „Карлайл“, хиляди пъти се е виждал с него и хиляди пъти Джордж Буш-старши би могъл да изрази несъгласието си с нефтопровода към Дацин. Нито веднъж не го е направил. Или може би Ходорковски просто не е разбрал птичия език на световния елит, на който Джордж Буш-старши е изказал несъгласието си?

Последния си опит да напусне редиците на новия руски елит Ходорковски предприема на 19 февруари 2003 година. На този ден президентът Путин кани в Кремъл изтъкнати индустриалци и предприемачи, за да си поговорят за корупцията.

Откривайки срещата, президентът казва, че с корупцията трябва да се води борба, но не с наказателни мерки, а създавайки такива правила, които би било по-лесно да се спазят, отколкото да се заобиколят. Не зная дали трябва да преведа тази фраза от птичия език на елита в смисъл, че трябва да се води борба с корупцията, но не трябва корупцията да се преборва? Не съм много силен по птичия език.

С кратка приветствена реч към присъстващите се обръща ръководителят на Руския съюз на индустриалците и предприемачите Аркадий Волски. А след него думата взема първият основен докладчик председателят на Съвета на директорите на „Северстал“ ОАД Алексей Мордашов. Вълнува се, разбира се, докладвайки пред президента. Моят колега, специалният кореспондент на вестник „Коммерсант“ Андрей Колесников, предава думите на господин Мордашов така:

— Все по-нарастваща роля започва да играе нарастването ролята на държавата и на нейните институции.

Наистина делово изказване! Наистина господин Мордашов правилно е разбрал задачата — да говори така, че нищо да не казва.

— В някои случаи — продължава докладчикът — могат да се наблюдават редица действия, които водят до разширяване функциите на държавата, а това на свой ред води до отслабване на нейната роля.

Също делово! Като нагледен пример господин Мордашов посочва перипетиите на свой приятел, който отдавна се опитвал да отвори магазин в Подмосковието, но все не можел заради бюрократични разтакавания.

В статията си Колесников язвително пита какви са тези приятели на стоманения магнат Мордашов, които не мога да отворят дори един магазин в Московска област, и защо в края на краищата магнатът Мордашов не помогне на приятеля си. Но на индустриалците и на предприемачите, събрани около масата на президента, сигурно им е олекнало, че корупцията в Подмосковието се отнася за дребния и средния бизнес и с нея, разбира се, трябва да се води борба. Ами нали се борим! И слава Богу!

Вторият докладчик е Ходорковски. Той не се вълнува. Той се страхува. Той е пребледнял, гласът му трепери, което личи и от видеозаписа от онази паметна среща. Сътрудници от ЮКОС казват, че в работата Ходорковски ценял независимите, горди и дори нагли мениджъри, но самият той по време на срещата с президента не успява да бъде независим и горд. Страхува се. Защото президентът е началство — няма значение какъв милиардер и обществен деец си станал.

Това е генетичен страх. Изминал е половината ти живот. Пред очите ти е рухнала великата страна, която си смятал за вечна. Преживял си два бунта — първия път си бил на страната на бунтарите, втория — на страната на правителството, но и двата пъти си победил. Изградил си най-голямата в страната частна компания и колко пъти са могли да те убият, докато си я градил. Тогава не си се страхувал, а сега, седейки в кремълската зала, се страхуваш. Надраснал си властовия елит, презираш него и птичия му език и не искаш да говориш на птичи език, а искаш да говориш човешки, и говориш. Но въпреки това се страхуваш. Това е генетичен страх. Родил си се роб. Мисли му!

На масата пред мен са подредени картинките от презентацията на Ходорковски, същите като онези, които са били на масата пред президента Путин на 19 февруари 2003 година. Презентацията се нарича „Корупцията в Русия — спирачка за икономическото развитие“. Корупцията у нас, съдейки по тези листчета, е не само в Подмосковието и засяга не само дребния и средния бизнес, а е с мащабите на национална катастрофа. Прехвърлям листчетата.

1. Според допитването на фонд „Обществено мнение“ 27% от руснаците смятат корупцията за най-опасния проблем в страната.

2. 51% от руснаците знаят думата „корупция“, 39% си я чували, 28% лично са се сблъскали с корупция, по данни на същия този фонд „Обществено мнение“.

3. 49% от руснаците смятат, че повечето длъжностни лица са подвластни на корупцията и най-много корумпирани има в милицията, в митниците, в правозащитните органи, в съдилищата, в КАТ, във висшите федерални органи на властта. Това също са данни от допитване на фонд „Обществено мнение“.

Все едно да кажеш на президента: „Половината от народа смята за корумпирани вас и вашите сътрудници“. Схеми, диаграми. Ходорковски ги пояснява, а президентът слуша.

4. 32% от руснаците смятат, че ръководството на страната иска, но не може да се бори с корупцията. 29% смятат, че може, но не иска. 21% — че не иска и не може.

Все едно да кажеш на президента на страната, че една трета от гражданите, дори и да не смятат лично него крадец, са убедени в безсилието му срещу заобикалящите го крадци.

5. Мащабите на корупцията в Русия по данни на четири независими изследвания са повече от 30 милиарда долара годишно.

Това е една трета от държавния бюджет. Все едно да кажеш на президента, че под носа му всяка година се краде едни трета от страната.

6. 72% от руснаците не се обръщат към съда, защото там се налага да се плащат твърде много подкупи. 78% от руснаците не се обръщат към съда, защото там няма справедливост. Така е според допитване на фонд „ИнДем“.

7. Дори децата в Русия са готови за корупция. В институтите, където подготвят нископлатени държавни служители, се влиза много

по-трудно, отколкото там, където се подготвят високоплатени специалисти. Випусник от Института по нефта започва със заплата 500 долара, а за едно място в този институт се състезават двама кандидати. Випусник на Данъчната академия започва със заплата 160 долара месечно, а за едно място там се състезават петима. Випусник на Държавния университет по управление получава 200 долара месечно, а за едно място има 10 кандидати. Защо ли децата се стремят да получат професии, за които се плаща малко? Или пък децата си правят някаква друга сметка?

Тази последна забележка на Ходорковски явно ядосва президента — лицето му сякаш се изостря и в очите му се появява онова особено стоманено изражение, на което според мен специално обучават сътрудниците на спецслужбите. Президентът казва:

— Дайте да не прилагаме тази презумпция за виновност към нашите абитуриенти.

Но това не е всичко. Ходорковски продължава да говори. С много тих глас, едва се чува. Сътрудниците от ЮКОС твърдят, че Ходорковски говори много тихо, когато е бесен, когато е яростен. Но може би гласът му е тих и от страх. Той казва:

— Корупцията у нас трябва да стане срамно явление. Да вземем например как „Роснефт“ купи „Северен нефт“. Всички смятат, че в тази сделка е имало, така да се каже, допълнителен мотив...

Залата онемява. Всички разбират за какво става дума. Макар и с полунамеци, но Ходорковски хвърля право в лицето на президента страшно обвинение. Става дума за това, че малко преди тази среща държавната компания „Роснефт“ купи дребната петролна компания „Северен нефт“ значително по-скъпо. Т.е. държавата купува частна компания по съзнателно завишена цена. Ако през 90-те години корупцията се състоеше в това, че държавата разпродаде компаниите си твърде евтино, след 2000 година не е ли в това, че държавата купува твърде скъпо частни фирми? Ето това казва Ходорковски. Все едно да кажеш на президента: „Вие и вашият екип сте най-големите корупционери.“ Впрочем, Ходорковски поправя:

— Да, корупцията в страната се разширява и вие можете да кажете, че всичко започва от нас — Ходорковски обгръща с поглед седящите около масата — от нас започва. Е... някога е започнало, но все някога трябва и да свърши.

Все едно да кажеш на президента: „Ние всички тук присъстващи сме главните корупционери в страната.“ А половината от хората около масата са назначени точно от президента. Негови хора.

Стоманеното изражение в погледа на президента става още по-силно. Той казва, че „Роснефт“ е купила „Северен нефт“, защото нали все пак държавата трябва да увеличава запасите си от петрол.

— А някои компании, като ЮКОС например, имат собствени свръхзапаси. — След въпроса: „Как са ги получили?“ президентът прави пауза и това си е пряка заплаха. — Нали ЮКОС също имаше проблеми с данъците. Да, вие ги решавате, но нали от нещо са възникнали.

Това е пряка заплаха. Скоро след тази среща в Кремъл Ходорковски събира ръководителите на подразделенията на ЮКОС и им казва, че компанията я очакват трудни времена, че тя ще бъде атакувана. Атаката ще е съкрушителна. Ходорковски моли всички, които не са готови да понесат тази съкрушителна атака, незабавно да напуснат компанията, докато не са започнали трудните времена, за да не станат после предатели. Почти никой не напуска. Някои стават предатели.

На едно от всекидневните събрания на „Отворена Русия“ Ходорковски разказва за срещата в Кремъл на Ирина Ясина. Ирина Ясина, която била с Ходорковски на „вие“ и го наричала Михаил Борисович, сега си спомня, че тогава му била казала:

— Миша, тебе ще те затворят.

Ходорковски поклатил глава:

— Няма да ме затворят. Нали те не са врагове на страната си.

ГЛАВА 9

ЗАЛОЖНИКЪТ

Според официалния сайт на Ходорковски в интернет khodorkovsky.ru причината за ареста на нашия герой е презентацията за корупцията в Кремъл. На сайта има постоянен банер „Защо го затвориха?“ и чукнеш ли там, се отваря презентацията за корупцията. Презентацията обаче Ходорковски прави през февруари 2003 година, а в затвора го вкараха в края на октомври. Половин година след това. В тази половин година се случиха още куп важни за компанията ЮКОС събития.

Горе-долу две седмици след срещата в Кремъл Роман Абрамович предлага на Ходорковски да обединят компаниите ЮКОС и „Сибнефт“. Тази сделка е твърде привлекателна, макар и рискована. Специалистите твърдят, че двете компании си пасват като детайли от пъзел. По-изгодно е добиваната от „Сибнефт“ суровина да се преработва в заводите на ЮКОС и обратното. За тази сделка Ходорковски казва на един от сътрудниците си: „Представи си, че искаш да заведеш любимото момиче на ресторант, но в ресторанта е пълно с хулигани и можеш да отнесеш някой бой. Как да постъпиш? — Ходорковски прави пауза. — Отиваш с момичето в ресторанта.“ Със сигурност тогава на Ходорковски не му е дошла наум пословицата „Боиш ли се от Путин — не ходи в клозета“, измислена от някой интернетски зевзек, когато президентът Путин се заклани от екрана „да дави терористите в клозета“.

Изглежда Ходорковски най-вече е бил заинтересуван да запази в тайна подготвяната сделка. И наистина успява. Вестниците разбират за нея ден преди официалната пресконференция по този повод. За журналистите обединяването на ЮКОС и „Сибнефт“ се оказва неочаквано. Не зная дали е било неочаквано и за Кремъл.

— Вие ли се занимавахте със сделката като адвокат? — питам Антон Дрел.

— Не, аз просто помогнах да се намерят юристи, които да подготвят сделката. Ходорковски не искаше да я дава на юристите на ЮКОС, страхуваше се от изтичане на информация.

— Разбрахте ли каква е била целта му? Да направи голяма компания и да я продаде ли? На държавата? Или на чужденци?

— Ходорковски искаше да направи първата руска транснационална компания — казва Антон Дрел. — Той искаше да обмени значителна част от акциите с акции например на „Ексън Мобил“, в резултат на което щеше да се образува огромна транснационална компания „Ексън Мобил“-ЮКОС-„Сибнефт“. В нея Ходорковски и Абрамович (т.е. Русия) щяха да имат около 30% — най-големия пакет за западна компания, може да се каже, контролния. В резултат такова огромно транснационално обединение щяха да го владеят руснаци. Не зная защо пиарът на ЮКОС никога не е разказвал за това.

Ако казаното от адвокат Антон Дрел е вярно, значи не бива да се вярва на телевизионния водещ Леонтиев и да се мисли, че Ходорковски е искал да завземе властта в страната. По-скоро е искал да се освободи от зависимостта от руските власти.

Антон Дрел казва:

— Той не искаше да се занимава с политика, ако не се смята за политика всяко кихане.

Ирина Ясина казва:

— Той не искаше да се занимава с политика. Просто в тоталитарна държава всяка обществена дейност се смята за политическа. Ние, например, искахме да се занимаваме с възпитание на гражданско чувство в училищата, защото родителите не могат да научат децата си да бъдат свободни граждани, щом самите те никога не са били свободни. Но ни забраниха да преподаваме в училищата свобода и гражданственост. Това било политика. Разрешиха ни само да купуваме компютри за училищата и да инсталираме интернет.

На 17 юни съсобственикът на ЮКОС Леонид Невзлин става ректор на Руския държавен хуманитарен университет. Научният съвет го избира с условие, че ЮКОС ще вложи значителни средства в университета. Сега ми се струва, че усилията на акционерите на ЮКОС в началото на 2003 година могат да се подредят в една обща картина: те атакуват корупцията, измъкват изпод контрола на

държавата най-голямата петролна компания, финансират опозицията, възпитават ново поколение свободни граждани, развиват хуманитарната наука, т.е. правят такива неща, сякаш имат някакъв бизнес план за цяла Русия. Още малко и Русия ще се измъкне изпод личния контрол на президента Путин и ще стане изцяло западна страна. В известен смисъл това наистина е заговор, насочен към смяна на обществения строй. И е глупаво да се мисли, че Кремъл не забелязва заговора.

На 19 юни 2003 година е арестуван ръководителят на службата за сигурност на ЮКОС Алексей Пичугин, като арестът се извършва така, сякаш ще арестуват цяла бандитска шайка. Двайсет и седем „барети“ щурмуват офиса на Пичугин, макар че биха могли просто да покажат заповед за арест и да влязат през вратата. Претърсват кабинета, взимат касата, Пичугин моли да бъде извикан адвокат при обиска, но това не става. Следствието и съдът по делото на Пичугин бяха закрити. Адвокатите му съобщиха само, че по време на следствието му биели някакви психотропни препарати, за да го накарат да говори, и го докарали до умопомрачение.

На 2 юли е арестуван Платон Лебедев.

— Платон въобще няма нищо общо — казва адвокат Антон Дрел.
— Платон въобще няма каквото и да било отношение към това дело. Той просто е заложник.

А Ходорковски ми пише от затвора:

„Повярвах, че правилата на играта могат да се променят не някога, а сега. Повярвах на Касянов, на Путин. Сигурно е трудно да се разбере и още повече да се повярва, но аз съм, така да се каже, пряк човек — правя онова, което казвам, и казвам онова, което правя, и от чисто психологическа гледна точка очаквам същото и от другите.

Всичко разбирам, но подсъзнателно все пак смятам, че хората не могат да говорят едно, а да вършат противоположното. С разума си разбирам, че има възможност за интрига, а после пак вярвам и това си е. Леонид (Невзлин — В. П.) винаги ме е поправял, но този път и той сгреши.

Наистина винаги съм вярвал в това, което говоря. Когато казвах на Президента (правописът е запазен, Ходорковски пише «президент» с голяма буква — В. П.), че може и трябва да сложи край на корупцията, когато предлагам и исках да бъде приет антикорупционен закон «За тръбата», да се внесат поправки в данъчното законодателство и да се приемат правила за корпоративната етика, си мислех, че всичко това влиза в действие. Това, което направихме ние, никой не го е отменял! Дори внедряваме международна отчетност. Просто бяха включени други механизми — принципът на «бейзболната бухалка». Справихме се с дребните крадци, но се натъкнахме на разбойници. Можех да го предвидя, можех, но когато разбрах, вече беше късно и трябваше или да коленича, или да отида в затвора. Може би щях да коленича, ако не беше Платон — изкушението беше силно — но не можех да го изоставя (Платон — В.П.).“

От писмото следва, че ако Платон Лебедев не беше арестуван, Ходорковски нямаше да се озове в затвора, а щеше да се предаде, макар и да не знаем как се предават хората в такива случаи и какви са анексиите и контрибуциите при подобни случаи.

— Вие сигурно дори и не сте чували за Платон Лебедев, преди да го арестуват? — пита Антон Дрел.

Наистина, за Платон Лебедев бях чувал само веднъж. През 1998 или 1999 година на един журналистически купон разказвах как репортерът от „Льо Тан“ Силван Бесон пристигнал в Москва да разследва откъде идват парите на ЮКОС в Швейцария. Опитал се да разговаря с Платон Лебедев, но той се държал грубо и му казал да не си пъха носа в тази работа и дори го попитал дали не се страхува, че утре на улицата може да го прегазят кола. Смяхме се, че Бесон не разбрал веднага, че това е чиста заплаха. Тогава, без много да умуваме, решихме, че, разбира се, Лебедев е бандит, защото всички там от големия бизнес са бандити. Между другото, заплахата на Лебедев не беше изпълнена, Бесон спокойно публикува разследването си и никаква кола не го прегазят.

Бившата сътрудничка на Лебедев — Ирина, емигрирала в Лондон след неговия арест, представя инцидента със Силван Бесон малко по-иначе. Нали си спомняте, че Ирина вече се появи мимоходом в нашия разказ преди четири глави? Разговарям с нея в лондонски хотел до Кенсингтънския парк. Пристигнах на тази среща по-рано, разхождах се из парка и отдалеч видях Ирина да влиза в хотела. Не я познавах, но веднага си помислих, че тази красива млада жена е рускиня. Единствена от всички наоколо тя не беше небрежно облечена. По-рано в Европа руснаците се отличаваха в тълпата, защото бяха лошо облечени, а сега — защото са твърде добре облечени. Ирина казва:

— Платон не можеше да понася, когато някой дълго не го разбираше. Когато аз не го разбирах, го молех да ми обясни нещата и той нито веднъж не ми е повишил тон. Но ако някой се правеше, че не разбира, Платон крещеше и ужасно ругаеше.

Ирина описва Платон Лебедев съвсем не такъв, какъвто го описва Силван Бесон. Тя казва, че работата ѝ с него била щастие.

— Започнах работа при Платон през 1997 година по време на петролната криза. Бяха взети кредити за закупуването на Източната нефтена компания, а пари нямаше. Работехме по дванайсет часа на ден. А когато оставахме до много късно, Платон ме караше вкъщи. Повярвайте ми, беше много тежко време. Освен това се срина сървърът на юкоското счетоводство, нали знаете, като се счупи харддискът в компютъра. Наложих се да възстановяваме и счетоводството. Беше много трудно, но имаше хъс. Струваше ни се, че няма проблем, който да не можем да решим. Още от февруари 1998-а беше ясно, че ще се стигне до срив, но моята грижа бяха преките ми задължения и не мислех за макроикономическите проблеми. Не зная защо, всички бяхме уверени, че стигне ли се до срив, ще можем да решим и този проблем. Имахме чувството, че наистина сме герои.

Ирина разказва, че след като са прекарвали заедно по дванайсет часа на работа, сътрудниците на Платон Лебедев дори почивали заедно, канели се да отидат заедно и в отпуск, макар че през 1997 и 1998 година въобще нямало отпуски.

Но пък ходели у Лебедев на шишчета. За един такъв ден Ирина разказва като едва ли не за най-щастливия в живота ѝ. Това било през ранната пролет на 1998 година. Във всеки случай, още имало сняг. На

вилата на Платон Лебедев били поканени пет-шест млади финансисти от ЮКОС и секретарката на Лебедев им се обаждала специално, за да каже кой какви продукти да донесе от Москва. Обаждала се по списък, лично парафиран от шефа на МЕНАТЕП милионера Платон Лебедев: „Зелен лук, червен лук — 2 кг, пресен лаваш^[1] — 10 бройки.“ Единствено Ира била без кола и Лебедев дошъл да я посрещне на метро „Крилатское“.

— Сам ли караше? — питам.

— Той винаги караше сам. Когато ръководителите на ЮКОС започнаха да се движат с шофьор и охрана и службата за сигурност настояваше да има охрана, Платон каза: „Вървете на майната си, момчета. Аз обичам да карам. Както досега съм карал, така и ще карам.“ Не зная дали въобще е имал охрана. Познавам началника на охраната на Невзлин и на Дубов, а кой е бил началник на охраната на Платон, понятие си нямам.

Ира разказва как пътували по Рубльовското шосе. Лебедев весело ругаел по повод задръстванията и едновременно разяснявал на девойката (Ира тогава била на 24 години), че неговата кола „Линкълн Навигатор“ била най-добрата в света и че в нея има такова специално приспособление, което давало възможност да се катери по планините под ъгъл 24 градуса.

— Да не би да се е катерил по планините с линкълна?

— Не зная. — Ира се смее. — Във всеки случай знаеше, че колата му има такова приспособление.

После те се отбили на пазара в Жуковка до ресторанта „Царски лов“ и Лебедев казал, че се гордее с познанството си с една бабичка, която продавала най-хубавите кисели краставички и най-хубавите мариновани гъби. После избирали месо за шишчетата. Лебедев казал: „Вас, младите, не бива да ви пускаме да избирате месо, защото нищо не разбирате.“ И напазарувал цяла камара шишчета.

После пристигнали на вилата и веднага се заели да подреждат мезетата на огромната маса: маринован чесън, див чесън, кисели краставички и мариновани гъби.

— Не си мислете обаче, че това беше някакъв пир по време на чума. Бяхме в криза и компанията беше на ръба на банкрута, но ние наистина със сигурност знаехме, че сме способни да решим всеки проблем.

— Имаше ли прислуга? — питам.

— Каква прислуга? Всичко сами си правехме.

Появила се водка в запотени бутилки. Младите се разшумели. Лебедев облякъл яке и казал: „Вас, младите, не бива да ми пускаме до мангала“ и излязъл на двора. След няколко минути гостите видели, че Лебедев си говори до мангала със съсобственика на ЮКОС Владимир Дубов, който наминал по съседски.

— Там живееха като в общежитие — усмихва се Ира. — Всеки ден се виждаха на работа, а после — в селището. Ужас. Излизаш сутрин — гледаш Ходорковски тича. Прибираш се вечер — Ходорковски се разхожда. Направо да откачиш.

Веселбата веднага стихнала. Младите финансисти смятали Дубов за началство, за разлика от Лебедев, и се притеснявали да вдигат шум в негово присъствие. „Хайде да погледаме видео“ — предложил някой. След четвърт час, когато Лебедев и Дубов влезли, държейки с две ръце като ветрило шишовете, младите благоприлично седели на дивана и гледали видео.

През 1998 година по време на кризата, когато и банката банкрутирала, именно Платон Лебедев отговарял за разплащането с всички акционери и клиенти. И се разплатил. През първите години на новия век, когато се изяснило, че за ЮКОС е по-изгодно да добива петрол по вахтовия метод, отколкото да храни задполярните градове, Платон Лебедев измислил как да накара работниците да сменят местожителството си: всеки, който се съгласил да се премести, получил акции от ЮКОС. На работниците били раздадени около 10%. Теоретично, когато продаваш бързо толкова акции, би следвало капитализацията на компанията да се намалява. Но се случило точно обратното — акциите започнали да поскъпват, и то благодарение на Платон Лебедев.

— Платон Леонидович — казва Ира — наистина е гениален мениджър. Той може да организира хората за какво ли не. Той може да направи така, че хората да работят като роби. А може да направи и така, че хората да си почиват и да се веселят като луди. Тогава го боготворях като професионалист и изпитвах към него благоговение. А когато се събирахме на шишчета, с него беше леко и весело.

„Виж какво, Володя — казал Лебедев на Дубов — намини, моля те, по-късно, нали виждаш — заради теб младите са се строили и са

готови да козируват.“ „Да, добре. — Дубов неохотно оставил шишчетата на чинията. — Ще отида да ви донеса строганина^[2].“

Щом Дубов излязъл, веселието продължило. След шишчетата мъжете влезли в банята.^[3] След банята излезли на двора да играят футбол. След футбола синът на Лебедев поред качвал гостите на сноуборд, а Лебедев следял момчето непременно да катурва всеки в преспите. „Лельо Ира, на колко сте години?“ — попитало момчето, когато дошъл редът на Ирина. „На двасет и четири.“ — „Вие сте много млада. Може ли да ви наричам просто Ира и не на «вие», а на «ти»?“ — „Може“. — „Ира, ти много ми харесваш и няма да те бутам в снега.“

В това време един от младите финансисти (всъщност главният счетоводител на ЮКОС), като видял, че всички са натъркаляни в преспите и останал само Платон Лебедев, се засилил и се опитал да го бутне в снега. Но той ловко се извърнал и с някаква професионална борческа хватка (Ира казва, че много красиво) хвърлил в снега главния си счетоводител. Докато той летял във въздуха, му паднали очилата, а след схватката Лебедев, без да иска, ги настъпил. „Аз съм с минус пет — смеел се главният счетоводител, търкаляйки се в снега. — Сега цяла вечер вие ще ме водите за ръка и ще ме храните.“

Питам Ира:

— Колко продължи това щастливо време?

Тя казва:

— До 2001 година. Тогавя разчистихме компанията от всякакви боклуци, от всякакви бандитски лепки. Тя стана почти западна компания — прозрачна и скучна. Животът се подреди, но борческият дух изчезна. Аз напуснах Платон и няколко години изобщо не се виждахме. И ужасно съжалявам за това. Май че от всички нас единствен Платон успя да запази духа си докрай, до самия арест.

Адвокат Антон Дрел разказва, че от прокуратурата за първи път потърсили по телефона Платон Лебедев през януари 2003 година. Обаждането било миролюбиво. Следователят се извинил за безпокойството, уверил Лебедев, че няма и не може да има към него никакви претенции, просто прокуратурата разследвала дело за принадлежащата на Борис Березовски компания ЛогоВАЗ. През

деветдесетте години оглавяваната от Лебедев банка МЕНАТЕП била дала на ЛогоВАЗ кредит, та не би ли се съгласил Платон Леонидович да разкаже някои неща за този кредит.

— Може ли да дойдем при вас да разговаряме? — попитал следователят.

— Заповядайте — отговорил Лебедев. — Наистина не помня за кредита на ЛогоВАЗ. Може и да сме давали. На кого ли не давахме кредити тогава. Елате, ще ви разкажа каквото помня.

Затворил телефона, обадил се на адвокат Антон Дрел и го помолил да присъства на този дружески разговор със следователя. Разговорът наистина бил съвсем дружески. Дрел казва, че следователят питал разни глупости. От типа например дали Платон Леонидович си спомня кой е идвал от името на Березовски да моли за кредит? Не помни. А дали Платон Леонидович се познава лично с Березовски? Познава се. След като около четирийсет минути му задавал въпроси, следователят казал:

— Може ли да не правя протокол от разпита сега, а да го напиша, като отида на работа и да ви го изпратя да го подпишете?

— Може — казал Лебедев.

С това епизодът приключил. Пет месеца от прокуратурата не изпращали протокола. Лебедев дори забравил за него. Но в средата на юни (приблизително по същото време, когато бил арестуван Пичугин и, изглежда, започнали да разнищват делото ЮКОС от различни страни) следователят ненадейно се обадил:

— Платон Леонидович, все пак се налага да подпишете протокола. Може би ще дойдете да го подпишете при нас?

На другия ден Лебедев и Дрел отишли в прокуратурата, подписали протокола, а следователят, сякаш между другото, помолил Лебедев да се отбие при следователя Каримов.

Сега вече от затвора Платон Лебедев пише жалби до следователя Каримов, започвайки ги с думите: „До ръководителя на организираната антиконституционна престъпна групировка Каримов“ и подписвайки се: „Имам честта: Платон Лебедев.“ Но тогава Лебедев нямал нищо против да си поговори с Каримов. Каримов изненадващо казал:

— Имаме сведения, че криете служителката, която е дала кредита на ЛогоВАЗ.

— Аз да я крия?! — понечил да ревне Лебедев както обикновено, но се сдържал. — Добре, след като цялата прокуратура не може да намери едно момиче, което се крие от следствието и не се явява на разпити, аз ще ви помогна да го намерите.

И наистина го намерил. След няколко дни се изяснило, че момичето, което оформило кредита на ЛогоВАЗ от МЕНАТЕП, отдавна е напуснало банката и работи в „Сбербанк“.

— А какво — продължил Каримов — е ставало с полиците по време на кризата?

— А какво отношение има това към делото? — настръхнал Антон Дрел.

— Има.

Антон Дрел казва, че след тези думи Платон Лебедев прочел на служителите от прокуратурата изключително интересна лекция за кризата и финансите, за това как и защо след кризата са се появили полиците. Антон казва:

— Струва ми, че го арестуваха точно заради тази лекция. Следователите помислиха, че Лебедев е готов да говори и може да им обясни много неща, които самите те не разбират. Те май мислят, че щом някой с охота се заема да им обяснява нещо, значи е проговорил, пропял е. Но Лебедев не беше проговорил. На него просто му е интересно да разказва за финансите, той е добър финансист.

От средата на юни започнали от време на време да привикват Платон Лебедев в прокуратурата и да го разпитват като свидетел — без нито една призовка, без какъвто и да било документ, задължаващ гражданина да се яви на разпит. Обаждали се от прокуратурата и Лебедев отивал. За последно се обадили в края на юни и го помолили да се яви на 2 юли в 10.00 часа. Без призовка. Лебедев се съгласил да отиде в прокуратурата на 2 юли в 10.00, без да е задължен.

На 1 юли, преди насрочения от прокуратурата ден, Лебедев получил сърдечна криза. Откарали го с „Бърза помощ“ в най-близката болница „Вишневски“.

На 2 юли в 10 часа адвокат Антон Дрел пристигнал в прокуратурата да каже, че клиентът му е болен, че след около два дни ще се изясни скоро ли ще го изпишат и тогава могат да му се обадят и да се договорят кога Лебедев да се яви на разпит.

— Следователят ми крещеше — казва Антон, — представяте ли си? Крещеше и ми говореше на „ти“: „Къде е твоят Лебедев? Той плюе на нас, твоят Лебедев! Разграбихте страната! Къде го криете?“ Опитвах се да обясня, че дори не зная в коя болница са го откарали, че през деня ще изясня всичко и ще съобщя кога ще го изпишат. Но следователят не ме доизслуша. Просто написа призовка на Лебедев за следващия ден, 3 юли. Това беше първата призовка. Надявах се да поговоря с Платон и да го убедя да се яви на разпит.

Същата вечер, т.е. на 2 юли, Платон Лебедев е арестуван в болничната стая с мотива, че се крие от следствието.

После, вече в съда, Платон Лебедев ще каже, че до посочения в призовката час за разпита са оставали още дванайсет часа и за какъв дявол прокуратурата си измисля, че той не се бил явявал на разпитите. После, вече в съда, Платон Лебедев ще каже — било глупаво да се мисли, че може да избяга, защото две седмици преди да го арестуват, му се родила дъщеря и кой нормален мъж би избягал от двуседмичното си дете. Как си го представят това служителите от прокуратурата? Или сред тях няма нормални мъже? Но това ще стане после, в съда. А тогава, вечерта на 2 юли, Платон Лебедев не бил способен да каже нито дума и дори не разбирал какво му говорят.

Адвокат Антон Дрел разказва, че вечерта пристигнал в прокуратурата, където се опитвали да разпитват арестувания Платон Лебедев. Той седял на един стол, леко се клатушкал и мучал.

— Имаше високо кръвно — казва Антон Дрел. — Беше се досетил само, че не бива нищо да говори. Даваха му някакви таблетки, но те изглежда не помагаша.

Антон разказва, че не помни дали на първия или на следващите разпити една млада следователка се опитвала да разговаря с Платон Лебедев:

— Платон Леонидович, защо се сърдите? Разбирам, че сте обиден на Каримов, но ние с вас сме православни руснаци, нека да си поговорим.

На 2 юли бившата подчинена на Платон Лебедев Ирина имала рожден ден. Тя наела зала в малкото ресторантче „Мартел“ на ул. „Чаянов“ и поканила приятели. Мнозина от тях работели в ЮКОС.

Сред поканените била и помощничката на Ходорковски Татяна Чуваева. Празникът отдавна започнал, но всичките ѝ приятели от ЮКОС закъснявали. Ира казва, че Татяна Чуваева пристигнала много късно вечерта. Била пребледняла като мъртвец. Тя връчила на Ира букета, подаръка и казала:

— Привет. Поздравления. Арестуваха Платон.

Залата се смълчала. Ира казва, че светът се разлюлял пред очите ѝ. След като малко се посъвзели, гостите започнали да пият мълчаливо и набързо. След час и половина изпили всички алкохолни запаси на ресторанта в желанието си да се напият по-бързо. А когато все пак се напили, някой си на име Максим, бивш колега на Ира и на Платон Лебедев, казал:

— Напразно са го направили — дали е имал предвид прокуратурата, властта, Кремъл, президента? — Ще съжаляват за това. Решавали сме и по-сложни проблеми!

Ира твърди, че тогава отговорила:

— Не, Макс, никога не сме решавали такива проблеми. Този път ще загубим.

Ира казва, че се върнала вкъщи и зачакала да позвъни телефонът. След няколко дни се обадили на Ира от ЮКОС (Ира не казва кой) и я помолили да напусне страната, за да не може прокуратурата да я разпитва по делото на Платон Лебедев.

След десет дни Ира заминала за Лондон.

А на 2 юли Ходорковски крачел из кабинета си като тигър в клетка в очакване — вече късно през нощта — да го приеме някой от правителството или от администрацията на президента. Крачел и си повтарял:

— Никога няма да си простя, че арестуваха Платон.

Хора, познаващи отблизо Михаил Ходорковски, разказват, че същата нощ след ареста на Лебедев премиерът Касянов го приел. Касянов бил казал, че се срещал с президента Путин и той бил наредил да предадат следното: „Ходорковски да не се притеснява. Това не е политическа поръчка. Някой от олигарсите е платил на прокуратурата да притисне Лебедев. Олигарсите се заяждат помежду си. Ще се изяснят нещата и ще го пуснат.“

През онази нощ в офиса на Ходорковски са били няколко известни журналисти, чиито имена не мога да назова. Тогава те не

повярвали на Ходорковски, че президентът наистина може да каже подобно нещо: „политическа поръчка“, „платил на прокуратурата“. След известно време тези журналисти се срещнали с премиера Касянов и той при изключени микрофони, разбира се, бил потвърдил, че наистина имал такъв разговор с президента и наистина президентът — като нещо подразбиращо се от само себе си — говорел за възможността за политическа поръчка и за корумпираността на прокуратурата: „Ходорковски да не се притеснява. Това не е политическа поръчка. Някой от олихарсите е платил на прокуратурата да притисне Лебедев. Олигарсите се заяждат помежду си. Ще се изяснят нещата и ще го пуснат.“

В първите дни след ареста на Лебедев хора от ЮКОС разговаряли с Роман Абрамович. Питали го дали, използвайки връзките си в Кремъл, Абрамович може да поговори с президента и да съдейства за освобождаването на Лебедев. Абрамович бил отговорил, че няма да разговаря с президента за Лебедев, защото се страхува.

В целия наш разказ единственият човек, който май никога не се е страхувал, е Платон Лебедев. Той не сътрудничел на следствието. Пишел дръзки писма до прокуратурата и казвал в съда на държавните обвинители, които се опитвали да го разпитат: „Не желая да разговарям с вас, вие сте престъпници, вие фалшифицирахте това дело, вие излъгахте.“ Държал се дръзко и в затвора. Не му предавали изпращаните в затвора лекарства. От затворническата болница го вкарвали направо в обща килия. Затваряли го в карцера. Той продължавал да говори дързости.

На втория ден след ареста на адвокат Антон Дрел било разрешено да посети клиента си Платон Лебедев в затвора „Лефортово“. Когато адвокатът влязъл в стаята за свиждания, Лебедев веднага го попитал:

— Кой още от нашите е арестуван?

Той бил убеден, че са арестували не само него, а всички или почти всички акционери на ЮКОС. В края на краищата се оказало прав. От деня на арестуването му Лебедев не си правел илюзии, че ще може да се измъкне, да направи отстъпки, или, както пише Ходорковски, да коленичи. От деня на арестуването му Лебедев бил уверен, че не само него, но и другарите му ще бъдат смазани от подконтролните на властта прокуратура, съд, правозащитна система. И единственото,

което му оставало, бил убеден Платон Лебедев — било да приеме с достойнство неволята, а може би дори и смъртта.

В този смисъл написаните до мен от затвора думи на Ходорковски „не можех да изоставя Платон“ изразяват трагизма на чувството за дружба.

Известно е, че когато забогатява, Ходорковски винаги се старее да устройва на работа в МЕНАТЕП или в ЮКОС приятелите си от ученическите и от студентските години. Изглежда, че на Ходорковски е присъща някаква атавистична представа за дружбата от съветските песни от типа „Имаше двама приятели в нашия полк, лей се, песен, лей...“

Препрочитам писмото на Ходорковски и си мисля, че несвойственото за съвременната политика и съвременния бизнес понятие дружба обяснява много неща. Искате да знаете защо Ходорковски не е избягал, а е предпочел затвора? Той не е могъл да изостави приятеля си. Смятал е за свой дълг да сподели съдбата на приятеля си, който възнамерявал достойно да приеме неволята, а може би дори и смъртта. Как ви харесва подобно обяснение?

Пиша тези думи на 24 август 2005 година. Дали защото Ходорковски пише от затвора твърде много статии по вестниците или заради дързостта и отказа на Платон Лебедев да излезе на разходка, той е вкаран в карцера на затвора „Матроска тишина“. По площ карцерът е може би колкото любимия Линкълн на Лебедев. В карцера любителят на кисели краставички, гъби и шишчета Платон Лебедев не получава нито храна, нито вода.

Трети ден в знак на солидарност с приятеля си Михаил Ходорковски е обявил гладна стачка.

[1] Лаваш — грузинска питка. — Бел.прев. ↑

[2] Строганина — сушено еленско месо. — Бел.прев. ↑

[3] Банята — става дума за знаменитата руска баня, превърнала се и в своего рода задължително и модерно развлечение, особено сред елита — Бел.прев. ↑

ГЛАВА 10

РАЗГРОМЪТ

„Ако преди година някой ми беше казал, че Съюзът на десните сили и «Яблоко» няма да преодолеят 5-процентовата бариера на изборите за Думата, сериозно бих се усъмнил в аналитичните и прогностични способности на този човек“ — пише Михаил Ходорковски през пролетта на 2004 година в статията си „Кризата на либерализма в Русия“.

Та нали му бяха казвали. Да не би да е забравил? Или събитията преди ареста променят мащабите си в спомените на затворника? Или пък за по-интересно е написал „Ако преди година някой ми беше казал...“, защото тъкмо година преди да излезе „Кризата на либерализма в Русия“ са му казвали това? Или наистина статията „Кризата на либерализма в Русия“ е написана не от Ходорковски, а от някой, който не е знаел, че през януари 2003 година при Ходорковски в Жуковка са идвали Немцов и Чубайс?

През януари 2003-та, девет месеца преди ареста и четиринайсет преди да бъде написана въпросната статия, при Ходорковски в Жуковка идват лидерите на партията „Съюз на десните сили“ Анатолий Чубайс и Борис Немцов. Тогава не става и дума за арест, Ходорковски е на върха на могъществото си. Чубайс и Немцов идват, за да му кажат, че има риск „Яблоко“ и Съюзът на десните сили да не влязат в Думата, ако не се обединят. Вероятно първата хрумнала тогава на Ходорковски мисъл е била, че Чубайс е замислил поредната интрига. Във всеки случай Ходорковски ми пише от затвора: „... пътят на Чубайс е дворцовата интрига, той вече не може и не иска да действа по друг начин“.

А сега Борис Немцов ме мъкне със спортна крачка по пътеката в почивния дом „Лужки“ и казва:

— Какво си ме зяпнал? През януари 2003-та ние с Чубайс ходихме при Ходора в Жуковка и му предлагаме „Яблоко“ и Съюзът на десните сили да се обединят.

— Вкъщи ли ходихте? — питам аз.

— Не, в селището им има бизнес център. Нещо като клуб. Там, дето, помниш ли, после направиха обиск?

— Значи там сте били ти, Чубайс, Ходорковски... Имаше ни още някой?

— Аз, Чубайс, Ходорковски и Невзлин — Немцов поглежда часовника си и добавя: — Движим се като пенсионери с тебе, Панюшкин. Не сме спортисти. Я си покажи корема!

— Защо? — вдигам фланелката и показвам корема си на Немцов.

— Ужас! Колко ти е разплут коремът, Панюшкин. Виж какъв трябва да бъде коремът — на свой ред Немцов вдига фланелката и ми показва корема си. Коремните мускули на Немцов са като на помпани.

— Ей, съветнико, хич не ме интересува коремът ти. За първи път в живота си чувам, че Съюзът на десните сили и „Яблоко“ сериозно са се опитвали да се обединяват. Е? Защо вие с Чубайс сте отишли при Ходорковски, а не, да речем, при Явлински?

— Защото с Гриша — Немцов има предвид лидера на „Яблоко“ Григорий Явлински — е невъзможно да се договориш, Гриша има амбиции, Гриша ненавижда за нещо си Чубайс, а по време на онези избори Ходор финансира изцяло „Яблоко“ и частично нас. Ние искахме Ходор да убеди Гриша да се обединим.

Седмица след това ще се срещна с лидера на „Яблоко“ Григорий Явлински в малко италианско ресторантче на улица „Пятницка“. Явлински ще ми каже:

— Ето затова е невъзможно да се договорим със Съюза на десните сили, защото те преговарят не с „Яблоко“, а с онзи, който дава парите на „Яблоко“. Те си мислят, че „Яблоко“ изпълнява поръчки на Ходорковски. А аз мисля, че Ходорковски ни даваше пари, защото споделяше нашите възгледи. Те мислят, че Ходорковски ни е купил и трябва да си говорят със собственика. А аз мисля, че не ни е купил и никога не може да ни купи.

Представям си как Ходорковски е слушал Чубайс и Немцов, слушал ги е и се е опитвал да разбере каква е интригата.

— С какво се мотивирахте? — питам Немцов.

— С бизнес се мотивирахме — отговаря ми той. — Мотивирахме се с това, че Ходор дава пари на „Яблоко“ и на нас, а ние ги

използваме, за да се борим един срещу друг. Получава се, че Ходор просто си пилее парите.

— Как предлагаете да се обедините?

— Предлагаме на президентските избори наш единен кандидат да е Явлински, а на изборите за Думата челната тройка в обединения партиен списък да е Немцов-Явлински-Хакамада.

— А Чубайс къде е?

— А Чубайс напуска. — Немцов изрича толкова тържествено тази фраза, че ако беше на кино, трябваше да звучи героична музика.

Ходорковски ми пише от затвора: „За да се оттеглиш реално е нужно голямо мъжество.“ Представям си как Ходорковски е слушал Чубайс и Немцов и си е мислил дали Чубайс реално се кани да се оттегли. Дали не е твърде подозрителна толкова явна жертва — Чубайс реално да напусне политиката е толкова подозрително, колкото шахматист да жертва царицата. Питам Немцов:

— Какво каза Ходорковски?

— Ходорковски каза „да“. Обеща да поговори с Явлински.

— А какво каза Невзлин?

— Невзлин беше против, в смисъл че, щом напълно финансират „Яблоко“, значи напълно я контролират, а една обединена партия биха финансирали частично и биха загубили контрола над нея.

— А Ходорковски какво каза?

— Ходорковски каза, че не иска контрол над либералните партии, а иска те да са в Думата. Той се обади на Явлински и се опита да го склони да се обединим. Но нищо не стана. Ходор после казваше, че толкова гнусотии е изслушал за Съюза на десните сили и за Чубайс, че плю и...

Крача до Немцов и си мисля, какъв ли е този стопроцентов контрол, който Невзлин толкова се страхувал да не загуби? Какъв ли е този контрол, щом Ходорковски не е могъл просто да заповяда на лидера на партията „Яблоко“ да се обедини със Съюза на десните сили? Седмица след това в италианското ресторантче на „Пятницка“ Явлински ще ми каже, че Ходорковски не му се е обаждал и не му е предлагал да се обединява със Съюза на десните сили. А за контрола Явлински ще ми каже:

— Те, разбира се, искаха да контролират партията. Или по-точно нашата фракция в парламента. Но ние се борехме срещу контрола им с

политически методи. На конгреса бе взето решение лидерът на фракцията да се избира не от фракцията, а от конгреса. Дори всички членове на фракцията „Яблоко“ в Думата да бяха верни на Ходорковски, те не биха могли да изберат лидер на фракцията.

Питаем Немцов:

— И какво?

— Ами ето ни — до шия в помия, Панюшкин, а Ходорковски е в затвора, а ти пишеш книжка. Разбираш ли поне, че пишеш книжка не за Ходорковски, а за Путин?

— Аха! За вътрешния Путин...

2003 година би трябвало да стане преломна за Ходорковски. Цялата онази „вътрешна преоценка на ценностите“, станала, както самият той пише, през 1998 година, би трябвало най-после материално да се реализира. „Черупката“, която според Ходорковски през 1998 година се била „пропукала“, би трябвало окончателно да се разпадне. Обстоятелствата се навързват.

През януари 2003 година Ходорковски се опитва да обедини „Яблоко“ и Съюза на десните сили. Не ги обединява, но е създадена комисия, в която Сергей Иваненко от „Яблоко“ и Ирина Хакамада от Съюза се опитват да се договорят за обединение.

През февруари 2003 година Ходорковски прави презентацията си за корупцията в Кремъл. Презентацията не се харесва на президента, но нали темата за корупцията не е приключена и тази неуспешна презентация е сякаш само началото на разговора.

През 2003-та собственикът на компанията „Сибнефт“ Роман Абрамович предлага на Михаил Ходорковски да обединят „Сибнефт“ и ЮКОС. Ходорковски се съгласява. В резултат на сложна размяна на акции 26% (блокиращият пакет) в обединената компания ЮКОС-„Сибнефт“ трябва да принадлежат на „Сибнефт“, а останалите — на ЮКОС. Изглеждаше, че са пред прага на създаването на голяма компания, която държавата няма да може да контролира в ущърб на акционерите, както това стана през 1998 година с акционерите на МЕНАТЕП.

На 26 април 2003 година Михаил Ходорковски се среща още веднъж с президента Путин, този път на четири очи. За тази си среща той разказал на Борис Немцов и Ирина Ясина. А Немцов и Ясина ми я преразказаха и техните разкази съвпаднаха.

Става дума за това, че дори петролният бизнес в страната да е в частни ръце, не е прието големите сделки да се правят без знанието и одобрението на държавата. На 26 април Ходорковски информира президента, че има намерение да обедини своята петролна компания с компанията на Роман Абрамович. И получава одобрение. Тъй като започва предизборната кампания за Думата, президентът моли Ходорковски ЮКОС да остане извън политиката и да не финансира опозицията. Ходорковски отговаря, че не ЮКОС финансира опозицията, а самият той с личните си средства, от които добросъвестно е платил данъци. Президентът, изглежда, се съгласява, че всеки гражданин на Русия има право да финансира която иска партия от личните си средства, и само моли ЮКОС да не финансира комунистите. Ходорковски отговаря, че ЮКОС не финансира комунистите, финансират ги някои акционери на ЮКОС и също с лични средства. А той, Ходорковски, не можел да промени комунистическите възгледи на някои свои акционери, още повече че всеки гражданин на Русия е свободен да финансира с лични средства която си иска партия. Президентът се съгласява.

Изглеждаше, че с още съвсем малко усилия страната ще се промени. Изглеждаше, че усилията на Ходорковски в бизнеса, политиката и образованието ще се слепят в едно. Че Ходорковски ще бъде първият, създал голяма и прозрачна компания, която не се контролира от държавата, а се подчинява единствено на международното право. Че Ходорковски ще стане първият човек в Русия, успял да консолидира демократичните сили. Че Ходорковски ще стане човекът, който ще възпита първото свободно и европейски образовано поколение в Русия. И най-важното, президентът като че ли подкрепя всичките му начинания.

Ирина Ясина казва, че след като се върнал от тази среща, Ходорковски дълго възхвалявал президента. Сътрудниците на ЮКОС пък твърдят обратното — че Ходорковски бил обезпокоен от тази среща — президентът бил подозрително добро желателен.

Според Ходорковски президентът уж всичко разбирал: и за борбата с корупцията, и за обединението на ЮКОС със „Сибнефт“, и за образованието, и за свободата да се финансира опозицията и колко е важно да има опозиция. Според Ходорковски президентът разбирал, че за първи път в Русия богат и могъщ гражданин (Ходорковски) не иска

да завземе властта, а да освободи себе си и другите от излишния натиск на властта. Говорел, но самият той сякаш не вярвал на собствените си впечатления.

„Работата е там — казва Ирина Ясина, — че в школата на КГБ Путин е обучаван как да вербува. Людмила Алексеева (известна правозащитничка, шеф на Хелзинкската група — В.П.) след среща с Путин също казваше, че той прекрасно разбира проблемите за правата на човека. А Путин е просто вербовчик. Той говори на хората онова, което те искат да чуят от него.

На срещата с президента през април Ходорковски е искал да чуе, че може да стане свободен, и го е чул. Но понеже само на пленник може да се позволи да стане свободен, излиза, че през април 2003 година, когато Ходорковски е на върха на могъществото си, е бил пленник и преди това цял живот също е бил пленник. В статията си «Собственост и свобода» Ходорковски пише:

«... осъзнах, че собствеността, особено едрата собственост, сама по себе си не прави човека свободен. Като съсобственик на ЮКОС ми се налагаше да полагам огромни усилия, за да защита тази собственост. И ми се налагаше да се ограничавам във всичко, което би могло да навреди на тази собственост.

Не си позволявах да говоря много неща, защото откритият текст би могъл да нанесе щети именно на тази собственост. Налагаше ми се да си затварям очите за много неща, с много други да се примирявам — в името на собствеността, на нейното съхранение и нарастване. Не само аз управлявах собствеността, тя управляваше мен».

Излиза, че през 1998 година той е забелязал, че е пленник, че държавата може да се разпорежда със съдбата му както поиска: да му даде богатство или да му го отнеме, да му даде думата или да го лиши от нея. Но той не мисли, че всяка държава по принцип потъпква всяка свобода. Той мисли, че всичко зависи от конкретните личности, които през 2003 година в Русия наричат себе си държава. По-нататък в статията «Собственост и свобода» четем:

«... делото ЮКОС — не представлява конфликт на държавата с бизнеса, а политически и финансово мотивирано нападение на един бизнес (чиито представители са чиновниците) срещу друг. Държавата в случая е заложник на интересите на конкретни физически лица, макар и те да са натоварени с пълномощия на държавни служители.»

Към 2003 година Ходорковски вероятно е имал вече практически план за освобождение: независим бизнес, опозиция в парламента, ново свободно поколение. Този план наистина може да се разглежда като опит за смяна на обществения строй, като метеж, вследствие на който многобройните пленници се опитват да получат свобода. Изглежда, че президентът именно така е разбрал това и арестът на Ходорковски през октомври не е бил промяна на статута му, а констатация — знай си мястото, ти си пленник и винаги ще бъдеш пленник. Когато през октомври арестуваха Ходорковски, цялата страна, всички хора, ние с вас, които и досега мислим, че Ходорковски е в затвора, а ние сме на свобода, всъщност проумяхме онова, което той проумя през 1998 година — че е бил пленник и преди.

Спомняте ли си анекдота за палача, който толкова изкусно резнал шията на осъдения, че главата останала на мястото си? И осъденият попитал: «Е, и какво?» «Ами завърти си главата», отговорил му палачът. Завъртете си главите и вие. Опитайте се да обедините всички, които са за свободата. Опитайте се да излезете изпод контрола на държавата. Опитайте се да отнемете от чиновниците корупционния им хляб. Опитай те се да възпитате децата свободни, поне своите. Опитайте се да имате за всичко това достатъчно пари и кураж. И веднага ще се разбере кой е пленник у нас.

Няколко пъти и в различни интервюта Леонид Невзлин казва, че от самото начало обединението на ЮКОС със «Сибнефт» било капан за Ходорковски. В полза на тази версия говори фактът, че Абрамович предлага на Ходорковски да обединят «Сибнефт» и ЮКОС две седмици след злощастната презентация за корупцията в Кремъл. Може

да се предположи, че президентът лично се е обидил на Ходорковски заради презентацията му за корупцията. Две седмици са били необходими на Абрамович, за да обясни на президента или на някого в администрацията му как елегантно може да се отнеме на Ходорковски цялата му петролна империя. Приблизително по същия начин, използван и от Кенет Дарт: да се обединят «Сибнефт» и ЮКОС, да се получи блокиращият пакет акции в обединената компания, а после върху акциите на ЮКОС да се наложи заповед, да се свика събрание на акционерите, на което акциите на ЮКОС нямат право на глас, да се избере нов Съвет на директорите и по такъв начин да се добие контрол върху компанията.

За разлика от Кенет Дарт, който има съюзник в лицето на регионалните власти, Абрамович би се сдобил със съюзник в лицето на федералната власт и в такъв случай ЮКОС не би могъл спешно да освободи намиращите се под заповед акции преди свикването на Управителния съвет. По-нататък Ходорковски би могъл да бъде шантажиран, за да продаде акциите си по занижени цени или да емигрира и да получи дивиденди от Абрамович, без да се опитва да проверява дали справедливо се разплащат с него.

Ходорковски не вярва на тази версия на Невзлин. Няколко пъти от затвора той казва и пише, че не смята предложението на Абрамович за обединяването на ЮКОС и «Сибнефт» за преднамерена интрига. Не иска да вярва, че на 26 април 2003 година, одобрявайки сделката ЮКОС-«Сибнефт», президентът хладнокръвно е следил как Ходорковски сам влиза в капана и сам го щраква.

Сигурно скоро няма да разберем какво се е случило в действителност. Знаем само, че едва започнал да се реализира, амбициозният план за реформиране на страната, измислен от Ходорковски (независим бизнес, силна опозиция, свободно поколение), тръгва накриво.

Още през пролетта изявилата желание да се обедини с «Яблоко» партия «Съюз на десните сили» започва война срещу «Яблоко». И в Съюза, и в «Яблоко» разумно разсъждават, че електоратът на тези две партии до голяма степен е еднакъв. Аз например до самите избори се колебаех дали да гласувам за Съюза на десните сили или за «Яблоко» и взех решение едва пред избирателната урна. Оттогава много пъти съм се срещал с Григорий Явлински и с Борис Немцов — Явлински мисли,

че съм гласувал за «Яблоко», Немцов мисли, че за неговия съюз. А аз няма да кажа за кого в крайна сметка съм гласувал, защото на изборите през 2003 година не исках да гласувам нито за «Яблоко», нито за Съюза на десните сили, исках да гласувам за тяхната обединена партия, но такава нямаше.

Борейки се за моя глас и за гласа на такива като мен, щабът на Съюза на десните сили беше измислил рекламна кампания «Яблоко» без Явлински“, чийто замисъл беше да обясни на избирателя, че идеологията на лидера на „Яблоко“ Григорий Явлински почти не се различава от идеологията на комунистите. По улиците се появиха плакати с Явлински и лидера на комунистите Геннадий Зюганов. Появиха се и плакати с нарисувана ябълка с листенце, на което пишеше „КПРФ“. Тези плакати бяха платени от щаба на Съюза на десните сили. На митингите на „Яблоко“ щабът на Съюза на десните сили изпращаше младежи, студенти, но не под знамето на Съюза, а под червеното знаме на комунистите. Това беше спектакъл, чийто замисъл беше да убеди избирателите на „Яблоко“, че „Яблоко“ и комунистите са заедно.

Сметките им обаче излязоха погрешни. Първо, привържениците на „Яблоко“ не бяха толкова уплашени от възможния съюз на Явлински със Зюганов. Моят баща например цял живот гласува за комунистите и аз за много неща споделям възгледите му и бих гласувал за комунистите, ако те се бяха отказали от сталинската риторика. Второ, привържениците на Съюза на десните сили са доста интелигентни хора. За тях не беше трудно да разгадаят, че „черната“ пиар кампания срещу „Яблоко“ се води от щаба на Съюза на десните сили. Съюзът започна да губи рейтинга си.

„Яблоко“ прие предизвикателството. В отговор на враждебните акции на Съюза на десните сили щабът на „Яблоко“ започна да публикува по вестниците поръчкови статии за „грабителската приватизация“, за която бил виновен Чубайс, за реформата в РАО ЕЭС^[1], която Чубайс ръководел неправилно. Привържениците на „Яблоко“ са също интелигентни хора. За тях също не беше трудно да разберат кой хвърля кал по Чубайс и на тях не им хареса пропагандната кампания, която партията водеше срещу Съюза на десните сили.

Позволявам си да мисля, че и едните избиратели, и другите биха искали да видят как техните партии се борят за свобода, а виждаха единствено как те се борят за практически съвпадащия електорат, за гласове, за места в Думата. Надделяваше страхливата политика, а липсваше смисълът. По време на онази избирателна кампания аз пишех репортажи в „Комерсант“ за предизборните телевизионни дебати. Веднъж в студиото на „Първи канал“ се срещнаха лидерът на „Яблоко“ Григорий Явлински и лидерът на някаква дребна православна партия, когото запомних с това, че вместо политическа програма той прочете десетте Божии заповеди, а вместо отговори на въпросите пак прочете десетте Божии заповеди. Този човек попита в пряк ефир Явлински как се отнася към абортите и дали не му се струва, че абортите са убийство и значи хората, разрешаващи абортите, погазват заповедта „Не убивай!“. Явлински каза, че е съгласен — абортите наистина са убийство.

След предаването бяхме застанали с Явлински на стълбището, аз пуших и размахвах ръце:

— Григорий Алексеевич, разбирате ли, че преди пет минути се изказахте за забрана на абортите?

— Разбирам — отговори Явлински. — Аз, естествено, съм против забраната на абортите. Разбирам, че, първо, жената има право да се разпорежда с тялото си, а второ, ако аборти те бъдат забранени, смъртните случаи няма да намалеят, а ще се увеличат, защото аборти ще се правят нелегално. Но, Валерий, как да обясня всичко това на избирателите за минутата ефирно време, което ми се предоставя? Това не са теле дебати, а профанация. Дават ни по минута за отговор, вместо да ни дадат възможност редовно да се изказваме по важни за страната проблеми.

— Григорий Алексеевич, това, естествено, не са теле дебати, а профанация, но сега вие ми обяснихте всичко, което мислите за абортите, само за четвърт минута. И на мен ми останаха още четирийсет и пет секунди, за да ви кажа, че за нищо на света няма да гласувам за партия, която иска забрана на абортите, макар жена ми да не е направила нито един аборт през живота си и за мен би било трагедия, ако това ѝ се беше наложило.

Не мисля, че Явлински чак толкова е държал на моя глас, но струва ми се, че успях да го убедя. При една следваща дискусия той

намери повод и се изказа срещу забраната на абортите със същите аргументи, които сподели с мен тогава на стълбището.

Мисля, че ние, избирателите, очаквахме от лидерите на Съюза на десните сили и „Яблоко“ смелост, а те си мислеха, че очакваме лоялност. В статията си „Кризата на либерализма в Русия“ Ходорковски пише:

„Съюзът на десните сили и «Яблоко» загубиха изборите не защото Кремъл ги дискриминира. А единствено защото администрацията на президента за първи път вместо да им помогне, ги нареди до останалите опозиционни сили.“

Не зная дали е така, но със сигурност през цялата изборителна кампания Съюзът на десните сили и „Яблоко“ очакваха президентът да подкрепи някой от тях. Колкото повече приближаваха изборите, толкова повече те очакваха това. По време на поредния тур дебати по телевизионния канал НТВ Анатолий Чубайс изненадващо слезе от малката трибуна, където се бяха събрали лидерите на партията, и, без да каже никому нито дума, напусна студиото. Щом той излезе, Ирина Хакамада грабна микрофона и каза:

— Президентът спешно извика Анатолий Борисович.

Всяка визита при президента в навечерието на изборите се възприемаше от кандидат депутатите като подкрепа от негова страна, като коз в предизборната битка.

След предаването в „Кафе-Макс“ на първия етаж на телевизионния център „Останкино“ Явлински ми каза:

— Та това е гадост! Това е слугинаж! Разбирате ли, Валерий, това е слугинаж!

Напълно разбирах, че това е слугинаж, но след няколко дни президентът извика и Явлински, за да поговорят за ядрените отпадъци, защото партията „Яблоко“ наблягаше на тази тема в предизборната си кампания.

По телевизията поднасяха нещата така, че видите ли, президентът е подкрепил Явлински. При следващите теледебати задаваха на Явлински много въпроси за това посещение и за ядрените

отпадъци. Явлински отговаряше в смисъл, че с президента са разговаряли много съдържателно за ядрените отпадъци и колко важна била тази тема.

А аз седях в студиото зад камерите и очаквах дали Явлински ще каже чий е този бизнес в Русия — преработването на ядрени отпадъци. Очаквах всеки момент Явлински да извади документи и да разкаже на целия народ чий е този бизнес и дали човекът, който се занимава с преработването на ядрени отпадъци, не служи в президентската администрация. Очаквах Явлински да е също толкова смел, колкото Ходорковски, като разкаже на целия народ за корупцията и произнесе в присъствието на президента думата „Северен нефт“. Но не би. Явлински не изобличи нито един високопоставен чиновник в причастност към преработването на ядрени отпадъци, не обвини нито един високопоставен чиновник в корупция, не извади никакви сензационни документи, а просто говореше — разумно, но не страшно — за ядрените отпадъци и за корупцията. Може да е нямал сензационни документи? А може би просто се е страхувал?

През лятото рейтингите на Съюза на десните сили и „Яблоко“ паднаха под пет процента и опасността да не влязат в Думата стана реална. Ходорковски тогава се опита да помири двете партии. По негова молба дори беше съставено писмо за вътрешно ползване „За прекратяване на войната“. Писмото трябваше да бъде подписано от Явлински и Чубайс, но първо се отказа единият, а после и вторият. Партията „Съюз на десните сили“ се разцепи. Фактически щабове станаха два. Единият, начело с Борис Немцов, искаше прекратяване на войната. За другия, оглавяван от Леонид Гозман, се говореше, че бил специално създаден от Анатолий Чубайс, за да воюва с „Яблоко“. Казват, че в кабинета на Немцов в Думата се състояло съвещание на щаба на Съюза за прекратяване на войната с „Яблоко“ и Анатолий Чубайс се изказал в смисъл, че по-добре да не влезем в Думата, но само и само „Яблоко“ да не влезе. С парите на Ходорковски двете партии водеха война помежду си и в края на краищата се унищожиха една друга. На самия финал на предизборната кампания ненадейно Съюзът на десните сили прекрати войната с „Яблоко“ и започна война с блока „Родина“. Рейтингът на „Родина“ веднага тръгна нагоре.

А сега да попитаме: дали на 26 април, когато президентът се среща с Ходорковски и признава правото му да финансира опозицията,

е предполагал, че с парите на Ходорковски опозиционните партии ще се унищожат една друга, или това е станало поради глупост?

През май 2003 година Съветът по национална стратегия, начело с политолога Станислав Белковски, публикува доклад „Държавата и олигархията“. В доклада се казваше, че едрият бизнес в Русия е получил твърде много власт. И както ставаше ясно от доклада, от всички едри бизнесмени най-опасен за стабилността на страната е Михаил Ходорковски, който финансира политически партии. Че Ходорковски ще прокара в Думата свои хора по списъците на „Яблоко“, Съюза на десните сили, комунистите и „Единна Русия“, а после верните на Ходорковски депутати ще променят конституцията, ще прехвърлят пълномощията на президента на министър-председателя и ще назначат Ходорковски за премиер. Някак от само себе си се разбира, че Ходорковски не може да спечели президентските избори, защото народът никога няма да избере чрез тайно гласуване богаташ и евреин. А щом не може да спечели изборите, значи е решил да промени конституцията както му е удобно и да се самоназначи за ръководител на страната.

Ако Ходорковски е имал план да промени обществения строй в Русия, създавайки независима компания и финансирайки опозицията, сега планът му започва да работи срещу него. Ходорковски май наистина попада в капана. Той иска да финансира, но с неговите пари опозицията се самоунищожава. За да финансира опозицията, същевременно запазвайки необходимата за бизнесмена лоялност към властите, Ходорковски е принуден да финансира и управляващата партия „Единна Русия“, защото нито един богат човек в Русия не смее да откаже финансиране на управляващата партия. След което обвиняват именно него, че финансирал всички, т.е. имал намерение да узурпира властта.

По-рано в средите на младия руски бизнес подобни капани означаваха да накараш конкурента да си навреди със собствените си пари. А отгоре на всичко можеш да го обвиниш и във вредителство.

Нека пак да попитаме: дали на 26 април, когато се среща с Ходорковски, президентът е предполагал, че финансирането на опозицията ще доведе до самоунищожаването ѝ? Дали вече е знаел, че Ходорковски ще бъде обвинен във финансиране на всички

политически партии и в опит да завземе властта? С други думи, дали го е накарал сам да влезе в капана или събитията са се навързали случайно?

През юни е арестуван Пичугин. Започват обиски. През юли е арестуван Лебедев. Рейтингите на Съюза на десните сили и на „Яблоко“ падат. Перспективите на компанията ЮКОС-„Сибнефт“ да се превърне в транснационална корпорация стават все по-призрачни, защото е трудно да обмениш акции на собствената си компания за акции на някои от световните нефтени гиганти, ако срещу компанията ти се води следствие.

От многобройните обиски по „делото ЮКОС“ най-тежък за Ходорковски е този в лицея-интернат „Коралово“ на 3 октомври 2003 година. Той съвпада (дали случайно?) с поредната среща на президента с индустриалците и предприемачите. Съобщават на Ходорковски, че правят обиск при родителите му, и той е принуден да напусне срещата.

Майката на Ходорковски Марина Филиповна разказва:

— Изведнъж видях на територията на лицея въоръжени мъже с маски. Мислех, че търсят терористи или престъпници. Значи на територията на лицея има престъпници. Хукни и да крия децата...

Бащата на Ходорковски Борис Моисеевич разказва:

— Иззеха сървър. Старият сървър на МЕНАТЕП, който беше докаран, за да се учат децата и да знаят какво е сървър и как работи. — Борис Моисеевич седи във фотьойл в хола на офиса, пуши и продължава: — А вечерта по телевизията прокурорът, онази Вешнякова, каза, че на сървъра имало някаква секретна информация, някакви схеми за укриване на данъци. Но нали децата познават като петте си пръста този сървър. Те гледаха телевизия и крещяха, че прокурорката лъже. „Тя лъже“ — викаха децата. И как, кажи ми, сега да възпитавам патриотизъм у тях? Не, кажи ми само, как да ги възпитавам на уважение към закона, щом видяха как представителят на закона лъже! Забеляза ли какъв девиз имаме на входа? Какво да направя сега, за да вярват в него децата?

Девизът на входа на училището гласи: „Чест и отечество“.

Ходорковски ми пише от затвора:

„Честно казано, не се стремях да ставам политик. Нещо повече — бях убеден (и сега съм убеден), че един ръководител дори на най-голямо предприятие може да не се справи като кмет на малко градче. Това е просто друга работа. Аз доста разбирам от икономика, управление и се интересувам от проблемите на образованието. Мечтата ми след ЮКОС беше да създам университет. Животът прави от мен политик, прави го насила, заради отговорността към онези, които ми повярваха. Ако можех да прехвърля тази отговорност на някого друго. Тя ме притиска и ме души. Но не мога да я отхвърля. Ако някой иска да я поеме — ще му я дам, но да я отхвърля е предателство. Не мога.“

Макар че нещата не вървят добре, Ходорковски продължава да реализира плана си. Продължава да работи за обединяването на ЮКОС и „Сибнефт“, продължава да дава пари на „Яблоко“ и на Съюза на десните сили, продължава да финансира образованието и става член на настоящия съвет на Руския държавен хуманитарен университет при условие, че Невзлин стане ректор на този университет.

Още през лятото Ирина Ясина казва на Ходорковски:

— Миша, ще те вкарат в затвора.

— Няма да ме вкарат — отговаря Ходорковски. — Те не са врагове на собствената си страна.

През есента Борис Немцов отива при Ходорковски в Жуковка и докато се разхождат по пътеката край селището (сигурно със спортна крачка), Немцов питал Ходорковски:

— Не те ли е страх от затвора?

Ходорковски не отговаря.

— И от смъртта ли не те е страх?

Ходорковски пак не отговаря.

На 25 октомври Ходорковски е арестуван.

На 30 октомври президентът Путин подписва указ за уволнение на ръководителя на своята администрация Александър Волошин. Казват, че Волошин се бил изказал рязко срещу ареста на Ходорковски. Казват също, че собственикът на компанията „Сибнефт“ Роман Абрамович чрез трети лица (именно тези „трети лица“ разказват)

предложил, за да бъде спасени обединената компания „ЮКОС-Сибнефт“, затворникът Ходорковски да предаде управлението на компанията на него, Роман Абрамович. Абрамович обещава, че председател на Съвета на директорите ще стане шефът на администрацията на президента Александър Волошин. Дали пък заради това не е бил уволнен Волошин?

Но затворникът Ходорковски не се разпорежда с компанията. Той е предал на Леонид Невзлин управлението на групата МЕНАТЕП, която притежава акциите на ЮКОС. Чрез трети лица (именно тези „трети лица“ разказват) Невзлин, който по това време вече е емигрирал в Израел, поставя условие на Абрамович: „Пуснете Миша и вземете компанията.“ Чрез третите лица Абрамович отговаря, че не може да повлияе за освобождаването на Ходорковски.

Ето затова Ходорковски не вярва на версията на Невзлин, че предложената от Абрамович сделка „ЮКОС-Сибнефт“ от самото начало е била капан, който бил измислен, за да може Абрамович да завземе компанията. Ако Абрамович наистина се беше договорил с властите да отнеме ЮКОС от Ходорковски, той щеше в замяна на отказа му да предложи на Ходорковски свобода или поне нещо друго.

Адвокат Антон Дрел казва, че веднага след ареста започват да му се обаждат десетки дребни и едри мошеници и да твърдят, че уж имали връзки на най-високо място и можели да се договорят за освобождаването на Ходорковски. Но всички те били шарлатани. Ако се вярва на Антон Дрел, през цялото време от деня на ареста на Ходорковски от администрацията на президента нямало нито едно сериозно предложение за преговори. Първите данъчни претенции към ЮКОС са предявени месец след ареста на Ходорковски — дали данъчната служба е подготвяла бавно документите, или пък е давала време на Роман Абрамович да преговаря с Леонид Невзлин?

Казват, че Абрамович и Невзлин дори се срещали лично. Но Невзлин отказа да ми разкаже за тази среща.

Веднага след ареста Ходорковски напуска всички длъжности в ЮКОС, опитвайки се по такъв начин да отдели собствената си съдба от съдбата на компанията, за да я спаси от крах. Няма значение кой — Абрамович или властта, отначало вероятно искат да вземат цялата компания, но Невзлин не я дава и компанията е унищожена.

Данъчната служба, която до неотдавна нарича ЮКОС най-добрия данъкоплатец, предявява претенции към компанията общо за 27,8 милиарда долара. Тези пари ЮКОС бил готов да плати за десет години, като разпродаде непрофилните си активи и плаща всяка година 80% от печалбата си. Но на сметките на ЮКОС бил наложен заповор и компанията била лишена от възможността да изнася петрол.

Опитвайки се да спаси компанията, новият ръководител на ЮКОС Семьон Кулес преговаря с членове на правителството и дори твърди, че срещнал разбиране. Но към 2004 година президентът Путин уволнява правителството, а в новото не влиза нито един от бившите министри, с които Кулес е преговарял.

Роман Абрамович разваля сделката „ЮКОС-Сибнефт“. Компанията ЮКОС е пусната на търг, при това на части. Добиващата половината петрол на ЮКОС и представена с буквата „Ю“ компания „Юганскнефтегаз“ е купена от регистрираната в Твер фирма „Байкалфинансгруп“. По-рано никой дори не е чувал за съществуването на тази фирма, освен президента Путин, който заявява, че познава собствениците на „Байкалфинансгруп“ и тези хора отдавна работели в енергетиката. Твърдейки обаче, че отдавна познава компанията, купила „Юганск“, президентът дори не може да си спомни името ѝ. А на посочения юридически адрес на компанията „Байкалфинансгруп“ в Твер се намира пивницата „Лондон“.

Приблизително две седмици след покупката на „Юганск“ държавната компания „Роснефт“, за която отговаря заместник-ръководителят на президентската администрация Игор Сечин, купува компанията „Байкалфинансгруп“. Поради същата причина Ходорковски не вярва, че сделката „ЮКОС Сибнефт“ е била капан, предварително измислен от Абрамович. Смята се, че Абрамович и Сечин са врагове. Възможно е, впрочем, Абрамович да е започнал да завзема ЮКОС, а Сечин да се е оказал по-бърз. Това е шах, при който много съперници едновременно играят с фигури от всички цветове на дъгата. Възможно е, получавайки ЮКОС, държавата от самото начало да си е направила сметката да купи и „Сибнефт“ от Абрамович и да стане транснационална петролна компания. Така или иначе, в резултат на цялата тази история президентът Путин се сдоби с още повече власт, а гражданите на Русия останаха с още по-малко свобода.

След ареста на Ходорковски лидерът на „Яблоко“ Григорий Явлински казва за вестник „Время новостей“:

„Оценявам действията на Генералната прокуратура като абсолютно неадекватни и прекомерни, а общата политическа линия — като репресивна... Установилата се в Русия система по същество е неефективна, тя не може да реши глобалните икономически задачи. Но смяната на един олигарх — Ходорковски, с друг — Петров, Сидоров, а още по-малко Иванов — няма да реши този проблем.“

Лидерът на Съюза на десните сили Анатолий Чубайс казва в телевизионната програма „Время“:

„Руският бизнес смята, че действията на правозащитната система на страната и на нейните ръководители рязко са влошили атмосферата в обществото, практически са подкопали доверието на бизнеса в правозащитната система като цяло и към нейните ръководители.“

Тези думи на лидерите на опозицията не могат да бъдат наречени смели. Не могат да бъдат наречени решителна подкрепа на арестувания другар. Но след загубата на изборите шефът на щаба на Съюза на десните сили Алфред Кох ще каже, че на Ходорковски не трябвало да се оказва дори такава подкрепа. Кох сериозно мисли, че ако Съюзът на десните сили не беше подкрепил Ходорковски и ако не беше се изявил като партия на предатели, той би влязъл в Думата. Може и да е прав. Може би, за да е успешен един политик, трябва да е предател и страхливец.

Във всеки случай университетските професори се оказаха по-смели от политиците. На 14 ноември министърът на образованието Владимир Филипов настоява пред Руския държавен хуманитарен университет научният съвет да уволни от поста ректор Леонид

Невзлин. Той посочва две причини за това: първо, Невзлин отдавна не бил идвал на работното си място и, второ, Невзлин е гражданин на Израел и може да издаде на Израел държавни тайни, с каквито разполагат учените от Хуманитарния университет. Тогава професор Лев Тимофеев казва: „От лагера си спомням как властта пречупва и потиска хората. Не би ми се искало всичко това да се повтори в днешна Русия.“ Професор Юрий Афанасиев, президент на университета, казва: „Не бива да биеш падналия и да се подмазваш на прокуратурата.“ Университетът отказва да уволни Невзлин. Невзлин сам подава оставка, за да не предизвика репресии срещу университета.

На 14 декември се произведоха изборите за Думата. Партията „Съюз на десните сили“ не преодоля петпроцентовата бариера. През нощта след изборите бях в щаба на партията. Когато се разбра за поражението и трябваше да се излезе пред пресата, Борис Немцов изпрати шофьора си да му донесе грим от колата. Немцов, изглежда, беше плакал.

В нощта след изборите президентът се обади на Григорий Явлински и го поздрави, че партията му е прескочила петпроцентовата бариера. Аз бях и в щаба на „Яблоко“. Там започнаха да празнуват. Но на сутринта стана ясно, че данните на президента не са верни и че „Яблоко“ също не е преминала петпроцентовата бариера и е извън Думата.

Ако към 2003 година Ходорковски е имал план как да смени обществения строй в Русия, планът му рухна по всички точки. Вместо да стане независима от държавата, компанията ЮКОС беше премазана и завзета от държавата. Вместо опозицията да победи с парите на Ходорковски, с тези пари тя се самоунищожи. На студентите от Хуманитарния университет и на учениците от „Коралово“ беше преподаден урок по подлост и лъжа. Самият Ходорковски, който от 1998 година се чувства метафорично като затворник, става реално затворник.

Без всякаква надежда за правосъдие.

[1] РАО ЕЕС — Руско акционерно дружество „Единна енергийна система“. Бел.прев. ↑

ГЛАВА 11

ВЕРСИЯТА НА ЗАЩИТАТА

Делото на Ходорковски се гледаше в Мешчанския съд на град Москва. Прокурорът Шохин оглавяваше обвинението, защитата — адвокат Падва. Присъдата прочете съдия Колесникова. По време на съдебния процес и особено когато съдията четеше присъдата, пред вратите на съда се събираха групи в защита на Ходорковски и против него, а всички телевизионни канали излъчваха документални филми за „делото ЮКОС“.

Интересно е, че протестиращите идваха пред сградата на съда не за да изразят съгласие или несъгласие с обвинението. Те бяха „за“ или „против“ Ходорковски лично, „за“ или „против“ самото съдебно дирене.

Привържениците на Ходорковски ми казваха, че искали да издигнат пред сградата на съда политически лозунги. Искали да обвинят властта в произвол и авторитаризъм, защото точно това се проявило в примера с Ходорковски. Политически плакати обаче нямаше, защото градските власти не разрешили на привържениците на Ходорковски да издигат политически плакати. На плакатите пишеше „Свобода за МБХ“ или „Ходорковски go home“, но не се обясняваше защо именно съдът трябва да пусне Ходорковски на свобода. Аз поне нито веднъж не видях лозунг „Ходорковски е невинен!“. Май че московските власти, които разрешаваха протестите, не допускаха подобни лозунги.

Противниците на Ходорковски пък вдигаха плакати: „Ходор, парите ти миришат на кръв“, макар че в съда въобще не се споменава думата „кръв“. Имаше и друг плакат: „Путин, защити ни от убийците!“, макар че съдът не обвиняваше в убийство нито Ходорковски, нито Лебедев, а и президентът Путин нито веднъж не бе забелязан в съдебната зала.

Когато произнасяха присъдата, пред сградата на съда изведнъж се струпаха работници от пътната служба и разбиха асфалта, така че

протестиращите бяха принудени да се оттеглят на стотина метра встрани. В съдебната зала Ходорковски вече не чуваше от улицата нито възгласи в подкрепа, нито хули и питаше адвокатите дали навън има много младежи, т.е. дали е пораснало неговото „свободно поколение“. Младежите бяха много — трийсетина души.

От време на време в подкрепа на Ходорковски идваха и политически знаменитости — един от лидерите на партията „Яблоко“ Сергей Митрохин или преквалифициралият се в опозиционен политик бивш световен шампион по шах Гари Каспаров. Веднъж и двамата бяха задържани без каквито и да било законни основания. Милиционери мъкнеха Митрохин към камионетката с лице към земята, а Митрохин крещеше: „Всички ще отидете в затвора!“

С противниците на Ходорковски не можеше да се говори. Те не разговаряха с журналисти и въобще не говореха, твърдейки, че политическите им възгледи са изложени на плакатите. От време на време за хората, които искаха президентът Путин да ги защити от затворените в клетка Ходорковски и Лебедев, се появяваше компрометираща информация. Веднъж например един човек, който си изкарваше хляба в масовките на „Мосфилм“, дойде при привържениците на Ходорковски и съобщи, че му се обадили от „Мосфилм“ и му предложили пари, за да се присъедини към противниците на Ходорковски. Оттогава привържениците на Ходорковски започнаха да смятат противниците му за масовка на „Мосфилм“.

Друг път помощничката на Гари Каспаров Марина Литвинович, докато пътувала по „Лубянка“, случайно видяла и успяла да снима как от едно от зданията на Федералната служба за сигурност изнасяли плакати с надписи: „Ходор, твоите пари миришат на кръв“. Оттогава всички привърженици са убедени, че плакатите срещу Ходорковски се измислят от ФСС.

Когато най-после осъдиха Ходорковски на девет години лагер, привържениците му за последен път се събраха пред сградата на съда на символично погребение на правосъдието. И аз бях там. От едната страна на улицата плакатите ликуваха, че има справедливо правосъдие. От другата страна на улицата хората символично връзваха траурни ленти по металните заграждения, които трябваше да покажат, че правосъдието е умряло. Аз отидох там, където бяха траурните ленти.

Един полковник от милицията говореше на събралите се хора:

— Нямате право да използвате загражденията, за да връзвате траурни ленти. В разрешението ви за протест няма точка, че можете да използвате за нагледна агитация милиционерското заграждение.

— А защо те — един младеж кимаше към отсрещната страна на улицата, към противниците на Ходорковски — защо те могат да използват милиционерските заграждения? Защо те са опънали плакатите си на милиционерските заграждения, а ние не можем?

— Може би по друг начин е оформено разрешението им, не зная — отвърна полковникът.

Аз попитах:

— Извинете, полковник, в нашето разрешение за протест забранено ли е да се връзват траурни ленти на милиционерските заграждения?

— Не е забранено — полковникът се смути.

— Но нали живеем в свободна страна. Всичко, което не е забранено, е разрешено, така ли е?

Полковникът се замисли и каза:

— Във вашето разрешение за протест пише, че вие трябва на изпълнявате изискванията на сътрудниците на правозащитните органи. И аз, сътрудникът на правозащитните органи, заповядвам да свалите траурните ленти от милиционерските заграждения.

— В разрешението пише, че ние сме задължени да изпълняваме законните — наблегнах аз на думата „законни“ — изисквания на сътрудниците на правозащитните органи. Ние смятаме за незаконна заповедта да свалим лентите от милиционерските заграждения.

Протестиращите прекарваха часове и дни в подобни дребнави препирни с милиционерите. Когато присъдата беше произнесена, при Соловецкия камък в Москва се събра голям митинг в подкрепа на Ходорковски. В молбата си за разрешение на митинга организаторите заявили, че ще дойдат две хиляди души. Държавните телевизионни канали казаха, че дошли не повече от двеста. Милицията привлече към административна отговорност организаторите на митинга заради завишения брой участници.

Държавната телевизия проявяваше изключително старание. Водещият Леонтиев открито обвиняваше Ходорковски в опит да узурпира властта, макар съдът да не го обвиняваше в нищо подобно.

Водещият Караулов плашеше зрителите си, че за деня на произнасянето на присъдата привържениците на Ходорковски подготвяли метеж, макар съдът да не обвиняваше Ходорковски и привържениците му в организиране на метеж.

Протестите пред съда и телевизионните предавания за процеса над Ходорковски създаваха впечатление, че този процес е политически, че там, в съдебната зала, Ходорковски произнася пламенни речи и заклеймява обвинителите и съдиите, а те на свой ред заклеймяват Ходорковски. Всъщност нищо такова не ставаше. Процесът беше чисто стопански. Обвинението доказваше, че Ходорковски е откраднал много пари. Защитата доказваше, че нищо не е откраднал. Ходорковски преднамерено губеше този процес. Главният защитник на Ходорковски адвокат Генрих Падва казва:

— Смея да твърдя, че първоначалното натрупване на капитал в целия свят във всички времена винаги е свързано с нарушаване на закона. Работата е там, че законът, към който аз като юрист изпитвам огромно уважение и призовавам гражданите да му се подчиняват, е спирачка за прогреса. В революционни времена, когато животът бързо се променя, законите също се приемат бързо, за да не спира животът. Новите закони неизбежно влизат в противоречие със старите. Нас, юристите, това ужасно ни затрудняваше през деветдесетте години. Всеки нов закон противоречеше на някой друг или пък беше лошо формулиран и не можеше да се тълкува еднозначно. При тези условия каквото и да прави един предприемач, особено истински, смел, с нови идеи, с размах и фантазия — неизбежно нарушаваше едни или други закони.

В кабинета съм на Генрих Падва. Той е възрастен човек, носи добре ушит костюм. Адвокатската му кантора е на „Сретенка“. Малък кабинет със старинни мебели, сред които се откроява шкаф, препълнен с юридически книги. Генрих Павлович ми представя целия процес срещу Ходорковски епизод по епизод и търпеливо ми разяснява защо Ходорковски не е виновен по нито едно от повдигнатите му обвинения. Но погледът на адвокат Падва е тъжен. Той въздиша:

— Дойде при мен един човек и ми каза, че Михаил Борисович Ходорковски искал аз да го защитавам. Попитах го дали Михаил

Борисович разбира, че всички адвокати, взети заедно в цялата страна, не биха могли да помогнат в това дело. Човекът ми отговори, че Михаил Борисович разбирал това и просто искал в съда да се чуе гласът на истината.

Сега следете внимателно. Съдът не обвинява Ходорковски в престъпления, в които го обвинява обработеното от телевизията обществено мнение. Ходорковски бе осъден на девет години лагер съвсем не за това, читателю, за което може Ви го смятате за виновен. Съдът не обвинява Ходорковски в уж организирани от него поръчкови убийства. Съдът не обвинява Ходорковски за това, че той твърде евтино е купил компанията ЮКОС.

Деветгодишна присъда, която да излежи в лагер, Ходорковски получи най-вече за укриване и неплащане на данъци. Прокуратурата твърди, че ЮКОС създавал посреднически компании в закрити градове, където действали данъчни облекчения. Тези градове се наричат закрити териториални образувания — ЗАТО. На регистрираните в ЗАТО посреднически компании ЮКОС продавал петрол с 20% по-евтино от пазарната цена, а те после го продавали по пазарни цени. По такъв начин ЮКОС освобождавал от данъци 20% от печалбата си, милиарди долари. Така твърди прокуратурата и съдът приема това. Защитата обаче твърди, че този начин на плащане на по-малко данъци по онова време е бил абсолютно законен. Всички, заети в петролния бизнес, са продавали и продължават да продават петрол чрез посреднически компании, освободени от данъци. Дори Ходорковски да не е искал да ползва услугите на посредническите компании, това би било невъзможно. В такъв случай ЮКОС би загубил битката с конкурентите. Петролът на ЮКОС щеше да е с 20% по-скъп, отколкото на конкурентите. Нещо повече — ЮКОС би могъл да намали данъците си с още 10%, ако в посредническите компании работеха или фигурираха работещи инвалиди. Но според Ходорковски би било неетично да се използват подставени инвалиди, докато в същото време конкурентите ги използваха, за да избегнат данъците.

Защитата казваше в съда, че дори да са били незаконни юкоските схеми за укриване на данъци, личната причастност на Ходорковски и Лебедев към организирането на тези схеми не е доказана от обвинението. Твърдейки например, че Ходорковски и Лебедев са контролирали посредническите фирми в ЗАТО, прокуратурата цитира

писмо (т. 79 л. д. 124 криминално дело № 1–33/05), подписано от Платон Лебедев. Това писмо е предписание до директорите на посреднически фирми да преведат парите в някаква доверена и инвестиционна банка. Само че на писмото липсва подписът на Платон Лебедев.

— Как липсва подписът? — питам аз.

— Ето — Падва се усмихва. — Това писмо не е писано от Лебедев и ние обръщаме внимание на съда върху факта, че на писмото, за което обвинението твърди, че било подписано от Лебедев, няма негов подпис.

— И какво каза съдът? — питам аз.

— Съдът не обърна внимание. В присъдата също се говори за писмото с подписа на Лебедев (т. 79 л. д. 124 криминално дело № 1–33/05). А там липсва подписът на Лебедев. Ето копие от писмото — Падва ми подава копие на писмото и копия на страниците от присъдата, където се казва, че на писмото имало подпис на Лебедев. А подпис няма.

По-нататък прокуратурата твърди и съдът приема, че Ходорковски не е плащал оптимизираните чрез посредническите фирми данъци в „живи“ пари, а в полици, при условие че да се плащат данъци в полици е забранено от закона.

— В новия данъчен кодекс наистина е записано, че данъците се плащат само в „живи“ пари. Това означава, че не може да се даде на държавата някаква стока, равностойна на дължимите данъци. Но, ако си спомняте, в края на деветдесетте и след две хилядната година в икономиката цареше бартерът. Парите не достигаха на развиващите се предприятия. И от това, че законът влезе в сила, предприятията не забогатяха. Не дадоха пари на всички предприятия, за да си платят данъците. А те искаха да си плащат данъците и не искаха да са престъпници. И тогава по-голямата част от предприятията започнаха да се разплащат с полици. Полиците са документи, ценни книжа, чрез които даден човек признава, че дължи данъци на еди-каква си сума и е готов да ги плати при първо нареждане. Държавата приемаше полици във всички региони на страната, защото разбираше, че е по-добре да получи полица, отколкото нищо. Подконтролните на ЮКОС предприятия през 1999 година са платили на държавата и тя признала полиците им, а сега съдът казва, че това било измъкване, за да не се

плащат данъци. Това не е така, ЮКОС не е отказал да плаща данъци, признал ги е и ги е платил според възможностите си в този момент.

— А тези полици били ли са погасени или не? — питам аз.

— Искате да разберете дали тук не се крие някаква измама? Дали не са дали полиците, а после не са ги платили? Ние документално потвърдихме, че всяка полица е била изплатена едн-кога си. Повечето от полиците са били погасени с пари. Не са платени само онези, които държавата е пуснала в оборот.

— А по телевизията казаха — възразявам аз, — че ЮКОС дал на държавата само някакви си хартийки.

— Така е, ако ценните книжа се наричат хартийки. Ценните книжа са хартийки, които имат пазарна цена. Как да ви поясня. Вие например искате да купите книга от мен. Тя струва сто рубли. Но вие нямате сто рубли, а имате полица, подписана от ваш приятел — известен и богат човек. Вие казвате: „Ето ви полица за сто рубли.“ И аз я вземам. Нормална полица. Вземам я вместо пари. Ако тази полица е ликвидна, защо не. Та така и полиците са останали у държавата. Повечето си изплатени, а неплатените винаги могат да бъдат предявени за плащане.

Продължаваме разговора с Генрих Падва. Той ми разяснява отделни моменти от това многотомно наказателни дело като на дете, старе се да говори бавно и ми дава примери, за да разбере по-добре. Той казва, че Ходорковски бил осъден и за укриване на лични данъци в размер на няколко милиона долара. Работата е там, че до 2001 година личните данъци в Русия не бяха 13% от дохода, както е сега, а се изчисляваха по прогресивна скала — колкото повече печелеше човек, толкова по-голям процент данъци плащаше. Освен доходите от ЮКОС Ходорковски имал и много други доходи. Да речем, западни предприемачи го молят да ги консултира за руската икономика и политика и му плащат за тези консултации. Ходорковски трудно би могъл да отчете всички тези хонорари и да ги включи в данъчната си декларация. Затова се регистрирал в данъчната служба като предприемач — неюридическо лице и плащал фиксиран данък върху допълнителните си доходи. А през 2001 година, когато въведеха 13-процентовия данък за личните доходи, Ходорковски отменил регистрацията си в данъчната служба и получил удостоверение, че службата няма никакви претенции към него. Сега обвинението твърди,

че Ходорковски не бил получавал хонорари за консултации, а във вид на хонорари получавал заплатата си от ЮКОС.

— Ние предлагаме на съда — казва Падва — да призове някои хора, които са получавали консултации от Михаил Ходорковски. Съдът сметна това за нецелесъобразно. Ходорковски отказа да назове хората, на които е давал консултации. Според договора консултациите били конфиденциални. Той просто не може да ги назове, защото ще наруши договора. Но не това е главното.

— А кое е главното? — питам аз.

— Главното е — казва Падва, — че Михаил Борисович е харчел за благотворителност десетки пъти повече лични средства от сумата на уж неплатените лични данъци. Къде е логиката? Защо да крие един милион от данъци, щом за благотворителност е харчил десет милиона?

Разговаряме дълго. От време на време в кабинета на Генрих Падва влиза млада жена адвокатка. Дали му е помощничка? Или сътрудничка? Тя носи някакви документи и заедно с Падва педантично ги поправя точка по точка. Започваш да разбираш, че работата на адвоката прилича не на поетично търсене на истината, а на счетоводство. На процеса на Ходорковски адвокат Падва произнася пледоарията си два дни. Речта не прилича на стихове, доводите на обвинението не са атакувани със саблени удари, а по-скоро методично мачкани, както се мачкат бълхи.

Прокурорът например обвинява Ходорковски, че е пропилял парите на ЮКОС (т.е. на акционерите). Парите са изхарчени за подпомагане на компанията „Медиа-Мост“. Защитата възразява, че първо, Ходорковски е най-големият акционер на ЮКОС, т.е. и да е похарчил пари, те са главно негови. Второ, казват адвокатите, ето какво е станало в действителност. Съветът на директорите на ЮКОС, повечето от които са чуждестранни специалисти, не подставени, а реални, които не могат лесно да бъдат корумпирани, са взели решение да се даде кредит на компанията „Медиа-Мост“. По това време държавата нарочно разорява собственика на „Медиа-Мост“ Владимир Гусински, за да получи контрол над телевизионния му канал НТВ. Това е доказано в международния съд. За да се спаси от разорение, „Медиа-Мост“ моли ЮКОС за кредит, като в залог предлага сградата си в „Палашевски переулок“. Кредитът е даден, но се оказва недостатъчен. Въпреки всичко Гусински е разорен. Той не може да

върне парите и ЮКОС получава сградата в „Палашевски переулок“ като компенсация. Акционерите на ЮКОС не смятат, че са оцетени. Ходорковски до ден днешен съжالياва, че тогава ЮКОС недостатъчно е помогнал на Гусински. На нито един от документи те, свързани с кредита, даден на „Медиа-Мост“ от ЮКОС, няма подписа на Ходорковски.

— Има и още един важен момент — казва Падва. — Ограбването на акциите на „Апатит“. Годината е 1994-та, върви приватизацията. Тогава, естествено, имаше много случаи на изопачаване на закона, поне затова, че самите закони бяха неясни и противоречиви. Като действащ юрист през деветдесетте години аз не можех тогава, не мога и сега да разясня как точно би трябвало да протече приватизацията в съответствие със закона.

— Тоест, случаят с „Апатит“ не може да се отсъди законово?

— Не може.

— А от гледна точка на справедливостта?

— Също не може. Минал е срокът на давност. Това не е юридическо заяждане, просто колкото повече време минава, толкова е по-сложно да се установи истината. Мисля, че нещата са изглеждали по следния начин. „Апатит“ — един от най-големите заводи, е в упадък. Както се казва, той е градообразуващо предприятие. Очакват се стачки и бунтове, тъй като работниците с месеци не получават заплати, т.е. цял град с месеци е обречен на глад. Заводът е задлъжнял на железниците и на енергетиците, не произвежда достатъчно апатит, за да бъде рентабилен. Държавата престава да дава пари и предлага на ръководството заводът да работи на принципа на самофинансирането, а ръководството не знае какво у това. И тогава Банка МЕНАТЕП решава да спаси завода, естествено, не без изгода за себе си. МЕНАТЕП става гарант на няколко компании, участващи в търга за закупуване на акциите на „Апатит“.

— Защо — питам аз — на няколко компании? По онова време въобще търгът би бил възможен с участието дори само на едно предприятие.

Генрих Павлович Падва спестява отговора. Всъщност в търга участват няколко компании, принадлежащи на МЕНАТЕП, за да е сигурно, че заводът ще бъде купен и за да се подбие по възможност цената. Общо взето, МЕНАТЕП предлага едновременно на държавата

от името на своите компании твърде много, много, малко и съвсем малко пари. Държавата, разбира се, дава завода на менатеповската компания, предложила най-много пари. Но когато се обявяват резултатите от търга, победилата компания се отказва от завод „Апатит“. В такъв случай по закон заводът отива в компанията, предложила много пари. Но и тя също се отказва от завода. В крайна сметка компанията „Волна“, предложила най-малко пари, купува завода. Това, разбира се, е трик, но напълно законен през 1994 година.

— Този търг е бил инвестиционен — продължава Падва, — т.е. печели онзи, който обещава да инвестира повече пари в завода. В крайна сметка тази прословута „Волна“ печели търга. Моля! Тя става собственик на акциите. Парите за акциите на „Апатит“ обаче са дадени на „Волна“ от МЕНАТЕП. „Волна“ плаща до последната копейка стойността на акциите. После възниква въпросът за обещаните инвестиции. И тогава, първо, веднага е вложена някаква сума. Второ, погасени са дълговете към железниците и енергетиците. Трето, погасени са дълговете по заплатите. Четвърто, лично Ходорковски обещава, че от „Апатит“ няма да бъде уволнен нито един човек, че никой няма да загуби работата си. И нито един човек не е уволнен от „Апатит“.

В съда разпитваха бившия губернатор и той каза: „Ходорковски спаси областта от социален взрив. Иначе щеше да е ужасно.“ Но в инвестиционната програма било записано, че „Волна“ трябва да вложи в „Апатит“ толкова и толкова средства, после още толкова и толкова, а после пак толкова и толкова. Тези пари не са вложени. Защото начело на завода бил директор, който не умеел като добър стопанин да се разпорежда с парите. Не казвам, че е крадял. Просто е бил директор от съветски тип, умеел е да клинчи пари от държавата, но не умеел да ги харчи ефективно за благо на предприятието.

„Апатит“ например изразходвал огромни количества мазут за работата си и МЕНАТЕП, вместо да дава пари на завода, за да купува мазут през девет планини в десета, го доставял непосредствено на „Апатит“. Били нужни машини? МЕНАТЕП давал пари за машини. Тоест, МЕНАТЕП се занимавал с организацията на производството на завод „Апатит“, инвестирайки не в пари, а в натура: в машини, в мазут. И заводът заработил. И сега е отличен рентабилен завод, който произвежда огромно количество апатитов концентрат. Там е имало и

социална програма. Предполагало се, че заводът ще получи пари за изграждане на тролейбусна линия. МЕНАТЕП не дал пари за тази цел, а просто построил линията. А сега казват, че Ходорковски и Лебедев откраднали инвестициите.

— Съдът не призна ли за инвестиции доставките на мазут, машини и тролейбуси?

— Не. Логиката на завода е проста. Ето, бяхте обещали толкова милиона, а не ги дадохте. Но ръководството на завода не се интересувало колко „живи“ пари били похарчени, колко мазут е доставен, колко мениджъри са работили. То настоявало за пари. Подало иск в съда за разваляне на договора и връщане на акциите на държавата, защото МЕНАТЕП се сдобил с акциите чрез измама. Но никаква измама не е имало. Държавата получила толкова пари за акциите, колкото стрували. Заводът имал нужда от инвестиции. МЕНАТЕП не вложил инвестиции, но платил дълговете, дал толкова мазут и машини, че заводът се изправил на крака. Е, и какво още им трябвало? Инвестициите не съществуват сами по себе си, а се влагат, за да тръгне производството. Производството тръгнало, резултатът бил постигнат, какво значение има начинът? По-грамотно управление, по-съвременни действия. МЕНАТЕП създал посреднически фирми за продажбата на апатит. По цял свят това се смята за по-рентабилно и по-технологично обосновано. Но кой знае защо, съдът реши, че посредническата фирма, занимаваща се с продажбата на апатита, е откраднала парите. Логиката е шокираща: ако тя е купувала апатита по една цена, а го е продавала по друга и е присвоявала разликата, значи е откраднала. Смисълът на работата на всяка посредническа фирма е да купува от един и да продава на друг и да си прибира разликата. А прокурорът казва, че посредникът е откраднал.

— Не е ли било това схема за укриване на данъци?

— Не. В случая с „Апатит“ няма никакви данъчни претенции. Данъците са плащани както трябва. По „Апатит“ обвиненията са три. Първото е, че акциите били взети чрез мошеничество. Второ, че впоследствие са организирали продажбата на „Апатит“ и си присвоили разликата между цената на покупката и продажбата, все едно откраднали тези пари. Третото обвинение е, че когато излязло съдебно решение договорът да бъде развален и акциите да се върнат на държавата, Лебедев и Ходорковски съзнателно избегнали

изпълнението на съдебното решение. Дори не споменавам, че тези обвинения нямат никакво отношение лично към Ходорковски и не е доказано, че той е причастен или поне че е бил осведомен за това, за което го обвиняват. Искам накратко да разкажа за съзнателното неизпълнение на съдебното решение. Който и учебник или наказателен кодекс да вземете, веднага ще разберете какво е престъпно неизпълнение на съдебните решения. Ако съдът е постановил решение, това не е достатъчно. След постановяването на решение трябва да бъде възбудено т.нар. изпълнително производство, т.е. да бъде изваден изпълнителен лист, той да отиде при съдия-изпълнител, съдия-изпълнителят въз основа на изпълнителния лист трябва да даде предписание минимум два пъти на конкретен мениджър от МЕНАТЕП, а мениджърът трябва два пъти да откаже да изпълни решението на съда и тогава се получава съзнателно неизпълнение. В дадения случай е имало решение на съда, но не било възбудено изпълнително производство, нито един съдия-изпълнител не е писал и не е пращал на никого никакви предписания. Нещо повече, двете страни постигнали доброволно споразумение. МЕНАТЕП доплатил за акциите на „Апатит“. Споразумението било утвърдено от съда! Когато повдигнали обвинение на Ходорковски и Лебедев за „Апатит“, имало вече официално действащо, утвърдено от съда, влязло в законна сила доброволно споразумение. Но тях ги обвиняват в неподчинение на съдебно решение. В този момент по същество всъщност самата прокуратура не се е подчинила на решението на съда. Вече по-късно служителите от прокуратурата подават протест срещу решението на съда, според което се признава извънсъдебното споразумение за „Апатит“ и решението на съда е отменено постфактум. Т.е. прокуратурата първо повдига обвинения, вкарва хората в затвора, разтръбява, че са виновни, и едва след това постига отмяна на съдебното решение. Ето какви неща стават там.

— Забавно е — казвам аз, — че това, за което съдът обвинява Ходорковски и Лебедев, не съвпада с онова, за което ги обвинява телевизията.

— Така е — Падва безнадеждно махва с ръка. — Пишат и говорят неистини. Защото, ако се каже истината, на всички ще им стане ясно, че Ходорковски е невинен. Разбирате ли, ако се разкаже истината за т.нар. съзнателно неизпълнение на съдебно решение, ако

се разкаже истината, че е нямало никакво предписание, което да се изпълнява, а тъкмо обратното — имало е доброволно споразумение, утвърдено от съда, хората ще кажат: тогава за какво ги съдят? От една страна, се радвам, че дойдохте и ще напишете книга, но от друга — съм огорчен. Работата е там, че книгите не се четат. Е, ще я прочетат десет или сто хиляди души. А телевизия гледат десетки милиони. И вие със своята книга няма да можете да промените общественото мнение, което телевизията с месеци обработва — че Ходорковски и Лебедев са виновни. Вие със своята книга няма да можете да убедите хората, че и в историята с Института по торовете Ходорковски също е невинен. Там законът установява максималната цена на акциите. Когато прокурорът казва, че Ходорковски и Лебедев са платили малко за тези акции, те не спорят. Платили са малко, но по закон не е могло повече. Ето това да бяха показали по телевизията. Да бяха показали на какви доказателства се позовава обвинението. Да бяха показали документа, подписан от Лебедев, върху който няма подпис на Лебедев.

Генрих Павлович Падва е възрастен човек и известен адвокат. Той дълго мълчи, преди да продължи:

— Понякога ми иде да се обеся, понякога ми иде да се откажа от адвокатството, понякога ми иде да напиша отворено писмо, да се изкажа, да разкажа всичко. Но разбирате ли кое е ужасното? Една телевизионна компания ме молеше да разкажа за делото на Ходорковски. По това време бях на изследвания в Израел. Те пристигнаха там да вземат интервю от мен. Записаха интервюто, благодариха ми. После се видях на екрана. Пълна противоположност на онова, което им бях говорил. Към лъжите и пропагандата бяха лепнали моята извадена от контекста фраза: „Да, това е напълно правилно.“ Излизаше, че потвърждавам лъжата. Когато излизах от съдебната зала, към мен бяха насочени десетки телевизионни камери. Дявол знае колко бяха — и първи канал, и втори канал, и хиляди коментари направих, но само един-два от тях бяха излъчени, и то изрязани до неузнаваемост и извадени от контекста.

— Излиза — казвам, — че Ходорковски и Лебедев са в затвора по лъжливо обвинение?

— Така е — отвърща убедено Падва.

— А може ли — питам — тази лъжа да се поправи?

— Може. Градският съд може да отмени присъдата. На градския съд, повярвайте ми, всичко ще му стане ясно. На съдия Колесникова също всичко й беше ясно, тя е разумен съдия.

— Но нали няма да отменят присъдата?

— Някой ден ще я отменят. Когато се смени властта, делото Ходорковски ще бъде преразгледано, а аналогични дела на обикновените хора ще бъдат забравени. Когато се смени властта, съдът ще бъде такъв, какъвто е и сега. Съдиите ще отменят присъдата след позвъняване от Кремъл точно както сега я постановиха след позвъняване от Кремъл. Дори не може да се мечтае, че някога присъдата ще бъде справедлива и не продиктувана от властта. Ние сме твърде несвободни хора. Веднъж бях защитник на предприемача Биков и бях потресен. Той в никакъв случай не е Спиноза и дори не е кой знае колко интелигентен човек, но е надарен. Той седеше в клетката, съдът се оттегли на съвещание, а Биков каза на прокурора: „Аз в тази клетка съм по-свободен човек, отколкото вие в своята униформа“.

— Какво искате да кажете — питам аз, — че никога няма да дочакаме справедлив и независим съд?

— Разбира се, няма да дочакаме. Не и в този живот. Спомнете ли си, имаше една депутатка Галина Старовойтова? По едно от делата, които аз водех, тя беше направила депутатско запитване. Такова беше тогава времето, че депутатите от Върховния съвет бяха в зенита на славата и властта си. Започнах да говоря в съда. Обвинителите и съдът ме гледаха с раболепие като представител на депутата Старовойтова. Спечелихме делото. Но ми беше противно. Та, ако от Кремъл биха се обадили на върховния съдия и той би пуснал Ходорковски, бих се радвал, защото Ходорковски е невинен, но би ми било противно. Би ми се искало върховният съдия сам да установи справедливостта от уважение към справедливостта, а не защото му е заповядано от Кремъл. Би ми се искало върховният съдия сам да изпитва потребност от справедливост и тази потребност да е по-силна от страха от властта. — Генрих Падва задълго се замисля. — Това са прекрасни душевни мечтания. Това никога няма да стане.

Когато казва това, Генрих Павлович Падва прилича на тихия крал Лир — възрастен човек, оплакващ рухналите си илюзии. Мнозина, с които съм разговарял, обвиняват именно Генрих Павлович Падва, че е загубил процеса, сякаш Падва е посъветвал Ходорковски да

не превръща процеса в политическа демонстрация. Казват, че Падва е виновен процесът да се превърне в политически скандал. Казват, че Падва бил посредник в тайните преговори между Ходорковски и властта, в резултат на които властта е получила всичко, което искала, а Ходорковски не получил нищо.

Аз не зная. Предстои ми само да видя как в Московския градски съд по време на разглеждането на касационната жалба адвокатът на Ходорковски Юрий Шмит ще поиска отвод на съдиите, а адвокат Генрих Падва, сякаш предварително примирил се, няма да подкрепи колегата си.

ГЛАВА 12

ПЛЕННИК НА ТИШИНАТА

Два месеца търсих среща с жената на Ходорковски Ина. Тя не искаше да разговаря с мен сигурно защото съм журналист. Когато най-после се срещнахме и аз я попитах дали мога да включа диктофона, тя отказа:

— Много трудно е да говориш, когато знаеш, че това е интервю. Непрекъснато трябва да се напругаш и да отговаряш с предварително подготвени фрази, за да не могат после да ги изопачат.

Струва ми се, че каза точно така. Не мога да се закълна. Нямах диктофон. Може би впечатлението от думите на Ина Ходорковска беше заменило истинските ѝ думи.

Попитах Ина дали познава стила на мъжа си в статиите, написани от него в затвора. Тя каза:

— Не, или той не ги е писал, или много се е променил. Трябва лично да се срещна с него, за да разбера какво е станало. Не на свиждане, не през стъклото, не в присъствие на чужди хора, а когато го изпратят в лагера, ще отида при него.

След няколко часа Ина ми изпрати есемес: „Добре е, че се срещнахме и поговорихме, наистина е добре.“ Изглежда, ние си допаднахме един на друг, но от това съвсем не следва, че Ина ще познае себе си в моя текст, или пък Ходорковски ще познае жена си в моя текст, ако прочете книгата.

Родителите на Ходорковски също не искаха да се срещат с мен, защото няколко пъти преди това журналисти изопачавали думите им. Само начинаещите поп музиканти обичат да се срещат с журналисти. Защото през 1996 година журналистите лъжеха, че ако дойдат на власт комунистите начело с Геннадий Зюганов, Русия я очаква неминуема катастрофа. А през 2004-та лъжеха, че в училището в Беслан били взети за заложници 300 деца, а в действителност те са били повече от хиляда. Разбира се, мнозина журналисти работеха честно и дори самоотвержено, но една лъжа може да отрови хиляди истини и затова

за журналиста е също толкова трудно да докаже, че не е лъжец, колкото за богатия да докаже, че не е крадец. Колкото повече работя като журналист, толкова по-малко се обиждам, когато преднамерено ме причисляват към племето на безсрамните лъжци, изключително снизходителни към себе си и прекалено взискателни към околните. Разбирам, че не бива хората да ме пускат в къщите си. Дори ако личният ти живот протича на територията на старинна къща с двор, заобиколена с каменни зидове и охранявана от камери за външно наблюдение — личният живот е нещо много крехко и в него не бива да се допуска лъжец.

Вървим с Марина Филиповна Ходорковска по територията на лица-интернат „Коралово“. Марина Филиповна ми показва голяма манатарка под старата липа.

— Погледнете — казва — каква красота! Ние не ги берем. Когато дойдох преди десет години, тук беше изоставен санаториум, пълна пустош. На мястото на главната сграда имаше само руини. А обслужващият персонал на санаториума живееше в панелен блок без вода. Хората не се интересуваха от нищо, не четяха вестници, не слушаха радио. А сега мнозина останаха да работят в лица и вече всеки ден слушат „Ехото на Москва“ и са включени в интернет. Появи се гражданска позиция и интерес към живота.

Марина Филиповна говори, без да забелязва, че си противоречи. Според думите ѝ гражданската позиция и интересът към живота произтичат от четенето на вестници, а тя не иска да се среща с журналисти, защото журналистите все лъжат.

Борис Моисеевич Ходорковски също не забелязваше противоречието, когато, ако си спомняте, обикаляше офиса и си търсеше малкото кученце.

— Плъхчо се изгуби! — мърмореше си Борис Моисеевич. — Страхувам се да не би да е излязъл навън. Намеря ли го, ще го пребия.

— Не се тревожи, Боря, тук е някъде — успокояваше мъжа си Марина Филиповна и ми обясняваше: — Кученцето, разбира се, няма да се загуби, но напада котките и те могат да го издерат.

В този епизод Борис Моисеевич може да се представи като грижовен (търси кученцето), а може и като зъл (заплашва да пребие кученцето). Само с примера с кученцето Борис Моисеевич може да бъде показан като свадлив старец (мисли си само за кученцето, докато

синът му лежи в затвора), а може и като предизвикващ възхищение твърд човек (въпреки че синът му е в затвора, той продължава да възпитава сираците и не забравя да се погрижи дори за кученцето).

Романсите, изпълнявани от Борис Моисеевич с тих глас под звуците на не съвсем добре настроена китара, биха могли да са предмет за насмешки, но могат да изглеждат и трогателно. Някакъв непознат в съда подарил на Борис Моисеевич свои стихове. И сега Борис Моисеевич пее:

*Виждам страх безподобен
зад фалшиви обноси.
Несвободни особи
съдят там Ходорковски.^[1]*

Представете си само колко жалък би изглеждал Борис Моисеевич Ходорковски, ако беше запял този романс в предаването на Андрей Караулов „Моментът на истината“. Но във филма за „делото ЮКОС“ на италианските журналисти Карла Ронга и Паола Салцано Борис Моисеевич пее, Марина Филиповна го слуша и те изглеждат не някакви жалки старци, а благородни родители, достойно понасящи нещастията, постигнало сина им. Зависи как ще обърнеш нещата. Питам Марина Филиповна:

— Гледате ли по телевизията филмите, които показват какъв престъпник е синът ви?

— Непременно ги гледам.

— Защо?

— Трябва да се познават лицата на враговете.

— Обиждате ли се на авторите на такива филми?

— Не, това не може да се нарече обида. Но можеха поне по-умно да го правят. Ако има доказателства за престъпления, филмът може да се направи така, та самата аз да повярвам, че синът ми е престъпник. А щом се налага присъдата да се подкрепя с помия по телевизията, значи не стигат доказателства. Че какъв съд е това? Какви са тези хора, които ни управляват, щом си поръчват клеветата, когато не им достигат доказателства, за да вкарат човека в затвора? Можеха да покажат поне някакъв документ, поне нещо.

— Утре отивам при едно момче, което засне за НТВ филма „Чистосърдечно признание“.

— А това момче — пита Марина Филиповна — дали не е от „Лубянка“?

Той не е от „Лубянка“. Кореспондентът на НТВ Алексей Малков е специализиран по криминалните новини. Заснел е четири документални филма за делото ЮКОС. Засне и филма „Човекът с метлата“ за болния от олигофрения портиер от град Киров Сергей Варкентин, когото уж ЮКОС бил наел да оглавява една от посредническите фирми, създадена, за да се укриват данъци. Освен това Алексей засне филма „Терористичен акт с предплата“ за това как печалби от петрола на ЮКОС отивали за финансиране на чеченските терористи. Освен това негов е филмът „Бригадата от ЮКОС“ за това как зам.-ръководителят на службата за сигурност на ЮКОС Алексей Пичугин организира поръчкови убийства и как ръководството на ЮКОС, включително и Михаил Ходорковски, било причастно към тези убийства. Освен това в сериата „Чистосърдечно признание“ засне филм без название и без надписи за историята на ЮКОС: как нечестно забогатял комсомолецът Михаил Ходорковски и как несправедливо натрупаното богатство докарало Ходорковски до затвора. Алексей Малков има най-много документални филми за ЮКОС. Другите телевизионни журналисти значително изостават от него по плодовитост.

Има мнозина журналисти, които не са заснели нито един кадър за „делото ЮКОС“. Повечето са много известни и като правило са носители на телевизионната награда „Гефи“. Те не са заснели нищо за „делото ЮКОС“, защото, когато то започна, повечето от тях вече бяха уволнени от телевизията. И не знаем какви филми биха заснели за Ходорковски Евгений Кисельов, Светлана Сорокина, Леонид Парфонов.

Има журналисти, които останаха в телевизията, но снимат филми за всичко друго, освен за политика. Андрей Лошак например снима филми за всякакви социални катаклизми — от цунами до преследване на безбожниците. Елизавета Листова снима филми за архитектурата. На тях сигурно никой не им е предлагал да заснемат

филм за Ходорковски. Току-виж скандално откажат или пък заснемат нещо идеологически неиздържано.

Има и трета категория журналисти — днешният телевизионен елит. Всеки от тях обвини Ходорковски в нещо, за което не стана дума в съда. Михаил Леонтиев например го обвини в опит да узурпира властта. Андрей Караулов — че Ходорковски отнел квартирата на режисьорката Светлана Врагова, а привържениците на Ходорковски подготвяли „оранжева“ революция в деня на четенето на присъдата. Владимир Соловьев пък просто заяви, че е съгласен с присъдата и че Ходорковски е справедливо осъден, сякаш по закон присъдата трябва да бъде утвърдена и от Владимир Соловьев. Те нападаха Ходорковски, но в нападките все пак имаше някаква избирателност.

Алексей Малков обаче обвини Ходорковски във всички смъртни грехове освен, струва ми се, в прелюбодеяние. Предполагам, че всеки телевизионен журналист мечтае да заснеме голям документален филм, който да се гледа от цялата страна. Но трудно се преминава от репортаж към документалистика. Все едно от войник направо да станеш генерал. Предполагам, че на Алексей Малков му е бил предоставен шансът да снима големи авторски документални филми, които да се показват в най-гледаното време. Да извърши голяма и отговорна работа, която моментално да го изстреля от телевизионен редник до телевизионен генерал, без обаче да се замисли защо сегашните телевизионни генерали са се отказали да свършат тази работа.

Той е много младо момче. В първия си филм за ЮКОС Алексей стоеше в кадър и споделяше пред камерата свои мисли. Например следната:

„Всичко това, за което ви разказахме, можеше и да не се случи, ако бизнесмените спазваха законите и си плащаха данъците.“

От втория филм за ЮКОС Алексей престана да се появява в кадър, замениха го с говорител с гръмовен глас, по-подходящ за обявяване на война или за четене на сводките на Совинформбюро. Алексей се съгласи и с това.

Той е много младо момче с добродушно кръгло лице, с детски пухкави и румени бузи. Срещаме се с него в ресторантчето „Туинпиикс“ срещу телецентъра „Останкино“. Алексей пита дали може да се храни, докато разговаряме, и си поръчва сладки вареники^[2] с вишни. Той казва:

— Аз съм много по-млад от вас, можете да ми говорите на „ти“ — той разговаря с мен уважително, изглежда, за него съм някакъв авторитет в професионален смисъл.

— Ти също можеш да ми говориш на „ти“. Защо в „Човекът с метлата“ ти си в кадър и сам си четеш текста зад кадър, а в другите филми те няма и текста чете някакъв говорител със страшен глас?

— Нямах рейтинг — Алексей лапа сладките вареники. — Рейтингът на филма, озвучен от говорител, е три пъти по-висок, отколкото на този, в който аз съм в кадър.

— Но все пак четирите филма са твои, нали? Текста си го писал ти и ти отговаряш?

— Да.

— Тогава отговаряй.

Във филма на Алексей Малков „Терористичен акт с предплата“ доста добре се обяснява как петролът на ЮКОС се е продавал нелегално чрез някой си бандит на име Хожахмед Нухаев. После доста ясно се обяснява как Нухаев бил свързан с чеченските терористи. А после се прави простичкият извод: петролът на ЮКОС се разхищавал чрез Нухаев, а Нухаев финансирал терористите. Значи с петрола на ЮКОС са финансирани терористи. Значи Ходорковски е финансирал терористи. Като главен експерт във филма се изявява журналистът Марк Дейч и на два пъти в кадър казва, че цялата описана схема за кражба на петрол и финансиране на чеченската съпротива е действала, преди ЮКОС да стане частна компания. Питам Малков:

— Според теб, разбира ли зрителят какво означават думите „преди ЮКОС да е принадлежал на Ходорковски“?

— Това пояснение на Марк Дейч има юридически характер — Алексей продължава да дъвче варениките. — В действителност, когато предприятията са се приватизирали, новите собственици са влизали в тях много преди приватизацията им. Мисля, че зрителят е разбрал пояснението именно така, както го казва Марк Дейч.

— Не ме будалкай, Льоша. Според теб, разбрал ли е зрителят, че тази история е станала, преди Ходорковски да стане собственик на ЮКОС?

— Мисля, че да — казва Алексей.

А аз мисля, че не. Мисля, че от филма „Терористичен акт с предплата“ и от мъглявото пояснение на Марк Дейч зрителят не е разбрал, че петролът на ЮКОС е бил краден и е отивал за финансиране на чеченската съпротива, когато компанията е била още държавна и не е имала отношение към Ходорковски. Мисля, че зрителят не е разбрал, че Хожакмед Нухаев е същият онзи човек, за когото Марина Филиповна Ходорковска казва, че много се страхувала заради сина си, когато започнал да прочиства Юганск от чеченските бандити. Мисля, че зрителят не е разбрал и поради факта, че във филма, който разказва за делата на ЮКОС преди идването на Ходорковски, от време на време се мярка и самият Ходорковски.

— Добре — казвам, — дай да минем към филма „Човекът с метлата“.

В него Алексей Малков разказва, че в град Киров живее портиерът Сергей Варкентин. Той е болен от олигофрения — болест, при която на човек може да му бъде внушено каквото и да е, а също и да върши и говори най-различни неща — това обяснява в кадър лекар психиатър от детска психиатрична болница. И ето веднъж при Сергей Варкентин идват някакви хора и му предлагат да стане директор на търговска фирма. Той се съгласява и няколко години след това се смята за директор на нещо си, стяга се за командировка в чужбина, подписва някакви документи, очаква някакви доходи, но така и не ги дочаква. Едва в съда се изяснява, че Варкентин фактически е оглавявал фиктивно една от търговските фирми, чрез които ЮКОС укривал данъци. Във филма Алексей Малков твърди, че възползвайки се от безволието на този човек, болен от олигофрения, някакви изпратени от Ходорковски хора склонили нещастния портиер да стане фиктивно директор на фиктивна фирма. Но Малков дори не предполага, че по същия начин, използвайки безволието на болния, прокуратурата е могла да склони портиера да дава каквито тя пожелае показания.

С този Варкентин стана нелепа история. Докараха го в съда като свидетел. Във филма на Малков Варкентин е грижливо сресан и облечен в чист дънков костюм, а в съда Варкентин се появи невчесан и

с явно чуждо яке. Ръкавите му бяха по-дълги от ръцете, носът му течеше и той го триеше с ръкавите. Въведоха го в съдебната зала, той се огледа и хукна да бяга навън. Охраната го хвана и го доведе при съдията. Съдията му поиска паспорта, той го даде и пак хукна да бяга, пак го хванаха, върнаха го и го разпитваха. Той беше толкова жалък и отговаряше толкова несвързано на въпросите, че Ходорковски и Лебедев в клетката се смееха до сълзи, падайки един върху друг. След десетина минути Варкентин посвикна с обстановката и не искаше да си тръгва, когато разпитът приключи. Изведоха го. Това беше отвратително. При това отвратителни бяха всички, освен Варкентин: прокурорът, който е призовал за свидетел очевидно неспособен да отговаря за думите си човек; адвокатите, които бяха изнамерили, че Варкентин е бил съден за изнасилване и пуснат поради невменяемост; Ходорковски и Лебедев, които се смееха на глупостите на болния, вместо да плачат и да викат: „Престанете да се подигравате с човека! Та той все пак е човек!“ Питам Алексей Малков:

— Защо във филма „Човекът с метлата“ няма нито един документ, подписан от този момък като директор на фирма? Или няма такива документи?

— Ако е подписвал, значи има. И ако е бил в съда като свидетел, значи има документи. Но докато се водеше следствието, не ми даваха никакви документи. Прокуратурата не е особено контактна. Единствено Вешнякова (официалният представител на прокуратурата — В. П.) се яви, никой друг не е коментирал, а аз с никого не съм контактувал. Позовавах се единствено на показанията на Варкентин.

Това казва Алексей Малков, обръщайки логиката надолу с главата. Обратното! Точно обратното! Ако е имало документи, значи Варкентин ги е подписвал. И тогава би следвало те да бъдат показани и да се докаже, че са били подписвани, за да може Ходорковски да укрива данъци. Но документи няма. Има само показанията на нещастния невменяем човечец, че уж нещо бил подписвал.

В същия филм Алексей Малков разказва за още една посредническа фирма. Този път в Швейцария. Някоя си Елена Колонг — французайка, руския по произход, оглавявала фирмата. Адвокат Антон Дрел казва, че в Швейцария тя била нещо като деловодител на съпругата на един от партньорите на Ходорковски. После обаче се опитвала да шантажира Платон Лебедев и искала от него да я

обезщетят, защото онази жена се отказала от услугите ѝ. Алексей Малков твърди, че чрез Колонг в Швейцария се изпирали юкоските пари. Питам Алексей:

— Във филма ти Колонг говори на някаква пресконференция. На каква?

— Струва ми се, че самата тя даде пресконференция в Париж. Но аз не съм снимал тази пресконференция, а кореспондентът ни за Европа.

— Ясно. Във филма тя показва папки с документи, но от всички папки вади само два документа. Единият е с дата февруари 1998 година. Това е поръчението на ЮКОС за размяна на акции на дъщерните компании с единна акция на ЮКОС, което няма никакво отношение към прането на пари. Вторият документ е начертана на ръка схема за пране на пари. Може и да е вярна, но начертана на ръка схема не може да е документ. Ти как си обясняваш, че Колонг не показва нито един документ при условие, че има цели папки? А може би няма документи? Може би в папките има само хартия, а Колонг е шантажистка?

— Нямам обяснение — честно си признава Алексей Малков. — Монтирах кадрите, които ми изпратиха.

— Ти попита ли вашия кореспондент за Европа защо са ѝ дали само година условна присъда? И то в Швейцария, където за пране на пари могат да те тикнат в затвора за цял живот.

— Не, не съм го питал.

Алексей Малков дояжда сладките вареники. Той е обезоръжаващо искрено момче с детски пухкави и румени бузи. Искрен като войник, който не разбира защо го обвиняват във военни престъпления, щом е изпълнявал заповед. Питам го:

— Не те ли смущава фактът, че всички предприемачи са оптимизирали данъците си, а онези, които са могли, също са превеждали парите си в Швейцария? Но съдят само Ходорковски.

— Не — казва Алексей, — аз снимам само по материали, предоставени ми от следствието. Ако прокуратурата се заеме с Потанин или Фридман, ще заснема филми и за тях.

Наистина е войник. Той е свикнал предварително да знае, че героите му са престъпници. Той не е свикнал да проверява материалите, предоставяни от прокуратурата. Мисля си дали да не му

кажа, че са го излъгали. Дали да не му кажа: „Използват те като портиера Варкентин. А може би използват и мен, ако тази книжка е част от пиар-кампанията на ЮКОС, а на мен ми предложиха да я напиша, защото знаеха предварително, че почти сигурно ще оправдавам Ходорковски просто затова, че е в затвора.“

Дали да му кажа? Не. Няма да повярва. Много е трудно един журналист да повярва, че през цялата му бляскава кариера може нито веднъж да не му се случи да каже истината и в най-добрия случай да успее да представи гледна точка, различна от официалната. Неговата аудитория е десет милиона души, а моята най-много десет хиляди. Може би просто му завиждам?

Във филма „Бригадата от ЮКОС“ Алексей Малков разказва как Ходорковски и Невзлин били заповядали на заместник-началника на службата за охрана на ЮКОС Алексей Пичугин да убие бившата пиарка на ЮКОС Костина, сътрудника на компанията Колесов и бившия съсобственик на купената от ЮКОС Източна нефтена компания Рибин. Пичугин бил заръчал това убийство на кума си, тамбовския бизнесмен Горин. Горин пък го прехвърлил на серийния убиец Коровников, а той пък не убил нито Костина, нито Колесов, нито Рибин. При Костина бомба била взривена на стълбищната площадка и никой не пострадал. Колесов бил нападат на улицата, но се отървал само със синини. Колата на Рибин била взривена заедно с двамата му бодигардове, но Рибин не бил в нея. По-нататък Горин тръгнал да си иска парите за неизвършените убийства от Пичугин и от бащата на Ходорковски Борис Моисеевич и затова бил убит. Ходорковски и Невзлин били знаели всичко това.

Алексей Малков доказва дружбата на Ходорковски, Невзлин и Лебедев със зам.-началника на службата за сигурност на ЮКОС Пичугин, като показва любителски кадри от един поход с всъдеходи на ръководителите на ЮКОС из Кавказките планини. В кадър са Ходорковски, Невзлин, Лебедев и Пичугин. Може да се предположи, че Пичугин е бил там просто като охрана на началството, но Малков предполага, че Пичугин е на Кавказ, защото е в приятелски отношения с началството.

- Откъде взе този любителски филм? — питам Алексей.
- Беше иззет при обиска — отговаря ми той.
- От прокуратурата ли ти го дадоха?

— Да.

— Там има един епизод, където Невзлин стреля с пушка, а Ходорковски хвърля нещо в пропастта. Твоят текст гласи: „Забавлявайки се, Ходорковски хвърля ръчна граната.“ А в действителност той хвърля шише.

— Но пък са стреляли наистина — отвърща Алексей.

— Стреляли са наистина. Докато си почивали, да речем, Невзлин помолил охраната да му даде оръжието си: „Ей, човече, дай да пострелям.“ Е, добре. Кажете ми — ето, Пичугин е бивш офицер от ФСС, вторият човек в службата за сигурност на голяма компания. Да предположим, че му заповядват да убие Рибин, Костина и Колесов. А той поръчва убийствата не на професионален снайперист или на „барета“, а кой знае защо на кума си. Как си го обясняваш?

— Обяснявам си го, разбира се. Първо, самият Пичугин изглежда е ограничен човек. Изглежда, просто не е разбирал от работата си. Може би първоначално Пичугин е вярвал на Горин. По онова време, струва ми се през 1998 година, позициите на ЮКОС в Тамбов са много силни. За Костина, доколкото зная, въобще не е ставало дума да я убиват или да я взривяват. Просто е трябвало да я пребият във входа. Убиецът Коровников я мислел за някаква търговка от пазара, която имала да дава пари. Но когато разбрал, че тя работи в кметството, променил тактиката си. Не пребил Костина, както му било заръчано, а взривил входа, за да не види тя лицето му.

— В крайна сметка излиза, че хората, за които е било поръчано да бъдат пребити или убити, въобще не са пострадали, а убит се оказва кумът на Пичугин, комуто Пичугин уж бил поръчал убийствата. Това говори или за чудовищния непрофесионализъм на господин Пичугин...

— ... или, че всичко е инсценировка — кима Алексей. — Съгласен съм. Но мнозина свидетели казват пред съда, че всичко е било именно така, както твърди прокуратурата. Има огромен брой свидетелски показания. Има множество детайли, които не биха могли да бъдат измислени. Всичко е направено от тъпо по-тъпо, та едва ли е нарочно.

— Тоест, ти смяташ, че непрофесионализмът на убиеца е доказателство, че той е убиец?

— Или... Мисля си, че службите за сигурност на големите компании могат нарочно да създават опасни ситуации, за да доказват на началството колко са нужни. Службите за сигурност се създаваха в началото на деветдесетте години, когато всеки ден убиваха бизнесмени и наистина имаше нужда от тях. А сега няма такива престъпления и никой не би нападнал такова огромно чудовище като ЮКОС. Може пък службата за сигурност да си е измисляла врагове, за да се прави, че се бори с тях.

— Не допускаш ли, че всички тези истории с убийствата са постановка?

— Допусках, докато не прочетох материалите по делото. В тях има твърде много дребни детайли и те твърде много съвпадат в разказите на различни свидетели.

— Но какво общо има Ходорковски?

— По делото на Пичугин Ходорковски е бил свидетел, но аз не вярвам шефът на компанията да не е в течение. В една изградена вертикално компания всичко е под контрол.

— Искаш да кажеш, че шефът на една огромна компания лично ще се грижи как да бъде смачкана физиономията на някаква си уволнена пиарка?

— С Костина може и да не се е занимавал. Но мисля, че със сигурност е знаел за Рибин. Става дума за големи пари.

— Историята с Рибин ми е мътна. Рибин очаква покушение. Засилва охраната си и навсякъде се движи с бодигардове. После един прекрасен ден отива на гости на племенницата си, отправя бодигардовете, т.е. остава без охрана. И точно в този ден взривяват охраната.

— Мисля, че е нормално да пусне бодигардовете си да вечерят. За да не мръзнат в колата, докато той е при племенницата си, Рибин пуска охраната да вечеря.

— И точно тогава ги взривяват. А ти говори ли със стария Ходорковски? Аз бях при него вчера и той ми каза, че никакъв Горин не е идвал при него, но ако се бе появил, веднага щял да бъде предаден на охраната.

— Разговарях със стария Ходорковски в съда. Той ми каза, че всичко това е гнусотия. Коментарът му бе доста кратък. Ако бях на негово място и ако при мен беше дошъл килър, също бих го предал на

охраната. Аз не твърдя, че Горин наистина е говорил със стария Ходорковски. Просто казвам, че има такива свидетелски показания.

— Но свидетелите не са били с Горин при Ходорковски?

— Не, чакали са го отвън. Горин е бил сам.

— А Горин е убит. Изчезнал е. Излиза, че ти си повярвал на свидетели бандити, а със стария Ходорковски дори не си говорил?

— Честно казано, опитвах се няколко пъти. Но нямаше никакви варианти. Два месеца добросъвестно звънях в пресцентъра на Ходорковски. Фактът, че тяхната гледна точка не е представена в нито един от филмите, си е чисто тяхна вина. Много пъти идвах в съда. Звънях. Що за странна госпожица ръководи пресцентъра им?

— Маша Орджоникидзе ли?

— Не помня как се казва — Алексей Малков не може да си спомни името на жената, на която звънял цели два месеца. — Странни хора. Там май всеки решава свои си проблеми. А пресцентърът им работи конкретно за укриване на информацията.

— Каж ми, моля те, ти лично смяташ ли, че Ходорковски е убиец?

— Не съм казвал, че той е убиец. Дори не му е повдигнато обвинение в убийство.

— Но в представите на зрителите, които твоите филми създават, Ходорковски е убиец.

— Не съм виновен, че Ходорковски ръководеше ЮКОС, а ЮКОС се оказа замесен в убийства.

Искаме сметката от келнера. Продължавам да задавам въпроси, без да се надявам, че Алексей Малков ще промени мнението си за Ходорковски. Нещо повече — би ми се искало този младеж с честно лице да убеди мен. Тогава щеше да стане ясно, че съм глупак. А сега става ясно, че тържествува несправедливостта. Аз питам:

— В последния ти филм „Чистосърдечно признание“ се казва, че ЮКОС е продаден за 150 милиона, а е струвал минимум 15 милиарда. Откъде си взел това число?

— При първия директор на ЮКОС Муравленко е била направена оценка. Разговарях с бившия пресекретар на ЮКОС и той ми каза — от 10 до 15 милиарда.

— С една дума — уволненият свидетелства срещу уволнилия го, така ли? Нали знаеш, че Ходорковски купува по-малко от половината

ЮКОС, че ЮКОС е имал 4 милиарда дългове и Ходор е платил всичко? Фактически той купува половината ЮКОС за 4 милиарда, знаеш ли това?

— Но той е знаел какво купува.

— Във филма ти има една фраза: „Анатомията на успеха на ЮКОС винаги е предизвиквала множество въпроси, но Ходорковски не прави абсолютно нищо.“ Въпросът ми е: знаеш ли колко е струвал тогава петролът?

— Ами по-малко, отколкото сега.

— Осем долара за барел. Знаеш ли каква е била себестойността на петрола в ЮКОС преди идването на Ходорковски?

— Зная, че е имало проблеми.

— Каква е?

— Не зная.

— Дванайсет долара за барел, т.е. работели са на загуба, дори и да са изнасяли петрол. Ами транспортирането? Ами данъците? Тоест, фактически Ходорковски купува губещата фирма ЮКОС. А знаеш ли каква е себестойността на петрола на ЮКОС през 2003 година?

— Не зная.

— Долар и половина.

— Спор няма, той е талантлив човек — казва Алексей Малков за Ходорковски.

Струва ми се, още съвсем малко и ще се договорим — Алексей ще признае, че филмът му е откровена пропаганда и ще разкаже защо се е съгласил да я прави, а аз ще му разкажа как, като бях млад, не умеех да различавам пропагандата от истината, пък и сега не умея кой знае колко. Аз казвам:

— Защо пишеш, че „Анатомията на успеха на ЮКОС винаги е предизвиквала множество въпроси, но Ходорковски не прави абсолютно нищо.“ Ами това не е истина.

Алексей мълчи. Много отдавна бях прочел в една книжка, че ако искаш да отгатнеш какво мисли даден човек, трябва да се опиташ да имитираш изражението му. Опитвам се. Познавам това чувство. Алексей се е увлякъл по тази история. Момчето срещу мен се е увлякло от историята, че Ходорковски е виновен, може би по същия начин, както аз се бях увлякъл от историята, че Ходорковски е

невинен. Може би и двамата разказваме неистини. Само че той от екрана, а аз — не. Той казва:

— Майка ми изгледа филма и каза: „Преди филма ти дори не разбирах в какво го обвиняват този човек.“ Печелившата карта е, че аз разказах тази история с картина и звук. Ако съм излъгал — съдете ме. Но никой не ме съди. Невзлин изгледа всичките ми филми. Адвокатите заявиха, че филмите ми са клевета. Моля, нека тогава ме съдят. Защо не се обърнаха към съда? Значи всичко е нормално, нали така?

— Чуй ме, Льоша, може би не се обръщат към съда, защото му нямат вяра?

Излизаме навън. Вървим по павираната пътечка от ресторанчето към „Останкино“ и аз сякаш физически усещам как между мен и това момче с добродушно лице и пухкави бузи преминава фронтова линия. Заедно сме яли вареники, вървим един до друг, а ни разделя някаква необявена гражданска война. Алексей казва:

— Докато монтирах филма, един от колегите ме попита: „Защо го правиш? Представяш ли си какво ще стане с теб, ако утре Ходорковски излезе от затвора? Не те ли е страх?“ Не ме е страх, разбираш ли? Не искам да се страхувам. Аз съм срещу Ходорковски. Познавам хора, учени, истинския елит, които заради такива като Ходорковски живеят в нищета, никому ненужни. Ако Ходорковски излезе от затвора и реши да ме смаже, ще го направи, но аз не искам да се страхувам от това.

— Ами ако Ходорковски не излезе от затвора? Ако загине там, в затвора, а след няколко години се изясни, че е невинен? Какво ще стане? Не се ли страхуваш да участваш в клеветничество?

Разделяме се. С известна гордост си мисля, че разликата между мен и журналиста Алексей Малков е в това, че той не иска да се страхува от Михаил Ходорковски, който лежи в затвора, а аз не искам да се страхувам от Владимир Путин, който е президент на Русия. Тази мисъл гъделичка самолюбие ми, но тя е неправилна.

Правилната ми хрумва след двайсетина минути. Мисля, че нито един журналист не можа да разкрие истината защо Ходорковски е в затвора. Нито един от тези, които работят в държавните телевизионни канали и ходят по пресконференции и в прокуратурата. Но и нито един

от онези, които пресцентърът на Ходорковски кани на брифингите на адвокатите. Всички ние, движими от страх или безстрашие, от уважение или презрение към Ходорковски, се опитвахме единствено да разкажем за него една гладка история, а всъщност разказвахме за себе си. Всичко заснето или написано за Ходорковски са митове за Ходорковски.

Едните митове — в тях Ходорковски е показан като убиец и крадец, изпратен в затвора за убийство и кражба — вървят в най-гледаното време по централните телевизионни канали. Другите митове — в тях Ходорковски е показан като талантлив бизнесмен, вкаран в затвора заради таланта и свободололюбието си — се печатат в малки тиражи по вестниците и в интернет сайтовете. Подобно положение на нещата, разбира се, е несправедливо, защото нарушава презумпцията за невинност, но все едно, всичко това са само митове. Това са в по-голяма степен истории за нас самите, отколкото за Ходорковски.

Журналистът Алексей Малков снима филми и разказва, че Ходорковски несправедливо бил забогатял и го вкарали в затвора. Но това не значи, че Ходорковски е вкаран в затвора наистина заради нечестно натрупано богатство, а значи, че Алексей Малков живее в страна, където богатството не може да бъде спечелено честно.

Началничката на пресцентъра на Ходорковски Мария Орджоникидзе качи на сайта khodorkovsky.ru презентацията му за корупцията под заглавие „За какво го вкараха в затвора?“, но това не значи, че са пратили Ходорковски в затвора именно заради опита му да се бори с корупцията, а значи, че Мария Орджоникидзе живее в страна, където не можеш да се бориш безнаказано с корупцията.

Ирина Ясина казва, че са вкарали Ходорковски в затвора, защото обществената му дейност започнала прекалено да прилича на политическа. Но това не значи, че са вкарали Ходорковски в затвора именно заради опита му да влезе в политиката, а значи, че Ирина Ясина живее в страна, където не можеш безнаказано да се занимаваш с политика.

Григорий Явлински смята, че Ходорковски е в затвора заради опита му да продаде петролната компания, но това не значи, че Ходорковски е в затвора именно заради това, а значи, че Григорий Явлински живее в страна, където не можеш безнаказано да се

разпореждаш със своята собственост, защото всяка собственост е нелегитимна.

Телевизионният водещ Леонтиев смята, че Ходорковски е в затвора заради опита му да узурпира властта, но това означава единствено, че Леонтиев живее в страна, където не можеш безнаказано да се опиташ да станеш държавен глава.

А телевизионният водещ Караулов живее в страна, където не може безнаказано да се правят „оранжеви“ революции.

А адвокат Падва живее в страна, където не можеш да очакваш правосъдие.

А прокурорът Шохин живее в страна, където правосъдие има и то е в съвпадението на присъдата с позицията на обвинението.

А Владимир Путин сигурно живее в страна, където не може да не се слуша Владимир Путин.

Най-накрая ще се намери вероятно все пак някой, който да е убеден, че Ходорковски е в затвора, защото е лоша поличба да се връщаш, а преди последното си излитане от Новосибирск той се е върнал от летището в хотела, за да изчака да премине снежната буря.

Всичко това са митове. Ходорковски е нещо като форум, на който ние, живеещите в Русия хора, спорим какви сме всъщност. Половината твърди, че уж сме велика нация. Втората половина твърди, че уж сме безправни роби. Втората половина е със защити уста.

Такова положение на нещата, разбира се, е несправедливо. И все пак сблъскващите се митове за Ходорковски нямат почти нищо общо с живия Ходорковски. Той е на четирийсет и две години. Сега е затворен в лагер, ограден с бодлива тел. На него сигурно също му е интересно да разбере кой е той, за какво е на този свят и защо е затворен. Но той единствен е неспособен да се намеси в спора за самия него. Дори когато пише писмо или статия от лагера, хората на свобода винаги биха могли да си помислят, че не ги е писал той. В гръмогласния спор за него той е единственият, който не може да разкъса мълчанието и да говори открито. Той е пленник на тишината.

[1] Преводът е на Ася Григорова ↑

[2] Вареники — варени тестени изделия с различен пълнеж — Бел.прев. ↑

ГЛАВА 13

ЗАКОННА СИЛА

Откакто е задържан, Ходорковски няколко пъти се изказва публично. Той говори на съдебния процес в своя защита, написа няколко отворени писма, даде няколко интервюта. Обвини либералите, че либералните реформи през деветдесетте години са прокарали свободата в Русия в разрез със справедливостта и поради това са обезценили самата идея за свободата. Обвини чиновниците, че използват властта за лично обогатяване. И най-накрая, бидейки кандидат-депутат от Университетския избирателен окръг в Москва, написа отворено писмо по този повод, в което употреби думата „путинщина“. Тоест, обвини самия президент, че е изградил и оглавява корумпирана държава, която накърнява свободата и насажда несправедливост. Той настойчиво предлагаше на богатите да споделят с бедните съмнително придобитата си собственост и да я защитят от чиновниците, които са силни именно защото в Русия няма безгрешни и всеки може да бъде лишен от собственост и вкаран в затвора. Затова всички се страхуват, затова са послушни и затова не са свободни.

За затворник Ходорковски се изявяваше публично твърде често, но нито веднъж не бе чул и разбран. Всичките му изказвания потъваха в море от безкрайни коментари на противници, на съюзници, на словоохотливи чиновници, на платени дърдорковци, на безплатни дърдорковци. По повод на всяко писмо на Ходорковски беше прието да се гадае дали то означава, че той се предава, или точно обратното — че преминава в настъпление. Прието беше също така да се гадае сам ли го е писал или е диктувано от Кремъл. Така всеки път същността на самото писмо потъваше сред тези догадки.

Нито една от публичните изяви не облекчи участието на Ходорковски. Процесът вървеше по реда си, като в роман на писателя Франц Кафка. На публичните изяви на Ходорковски властта отговаряше с репресии.

През август 2005 година, когато Ходорковски публикува статията си „Левият завой“, даде интервю за вестник „Ведомости“ и изрази желание да се кандидатира за депутат, беше преместен в обща килия, а приятелят му Платон Лебедев не само че беше преместен в обща килия, но и вкаран в карцера.

Тогава Ходорковски започна суха гладна стачка. Това беше много странна гладна стачка. Три дни пазеше в тайна от всички стачката си. Не беше написал заявление до началника на затвора, че гладува в знак на протест, че Платон Лебедев е в карцера. И дори на адвокатата си беше казал едва на четвъртия ден.

— Защо гладувате, след като не сте обявили гладна стачка? — попитал го адвокат Антон Дрел.

— Аз гладувам за себе си — отговорил Ходорковски. — Страхувам се да не започнат да ме хранят принудително и да не ми позволят да изкарам гладната стачка докрай.

Когато навън се разчу за гладната стачка на Ходорковски, тя незабавно се превърна в същия такъв предмет за спекулации, както и отворените му писма. Обсъждаше се наистина ли Ходорковски гладува и не пие вода или само се преструва. Официалните телевизионни канали обявиха, че гладната стачка на Ходорковски е лъжа, а началството на затвора не е направило никакви отстъпки и държало Платон Лебедев в карцера седем дни, както било определено. Седем дни Ходорковски гладувал и не пиел вода. А тези, които бяха на свобода, обсъждаха дали наистина той не яде и не пие. Властта беше непреклонна.

Тази гладна стачка беше първото съобщение на Ходорковски от затвора, което беше прочетено и разбрано. То се разшифрова по следния начин: „Ако тръгнеш да умираш, властта няма да забележи, че умираш. Ако кажеш на властта, че умираш, тя няма да повярва. На властта не ѝ пука дали живееш или умираш.“

В отговор на тази гладна стачка, смятана за фалшива дори от мнозина привърженици на Ходорковски, изведнъж от цялата страна се посипаха предложения Ходорковски да се кандидатира за депутат. За последен път същото се случи в края на осемдесетте години, когато цялата страна предлагаше на изпадналия в немилост Елцин да се кандидатира.

Адвокат Антон Дрел твърди, че за издигането на Ходорковски от Университетския изборителен окръг на Москва, за създаването на предизборен щаб, за шум в пресата и за началото на предизборната кампания не е била изхарчена нито копейка. Дрел казва, че за първи път от дълги години насам политиката в Русия се е превърнала в игра, в която не е задължително да се залагат пари, може да се заложи и съдба. И колкото по-болезнена бъде загубата на Ходорковски на изборите, колкото по-драматична бъде съдбата му, в толкова по-значим политически аргумент ще се превърне тя.

Приблизително две седмици след гладната стачка на Ходорковски някакъв оперативен работник пребил един затворник в „Матроска тишина“. И целият затвор обявил гладна стачка. С тази стачка затворниците не искали да кажат, че са ангели. Те просто искали да кажат, че не бива да ги бият. Не зная дали се изразявам ясно, но Ходорковски е присъствал във всеки един от тях като Джон Ечемиченото зърно.

На 14 септември в Московския градски съд започна разглеждането на касационната жалба по делото на Михаил Ходорковски. Още първия ден делото беше отложено за след седмица. Изясни се, че адвокат Генрих Падва не само оглавява защитата на Ходорковски, но е и единственият адвокат, с когото Ходорковски е сключил споразумение. А адвокат Падва се разболял.

Адвокатите на Михаил Ходорковски, разбира се, имаха интерес разглеждането на касационната жалба да се протака. Те многократно твърдяха, че заседанието в Московския градски съд по делото на Ходорковски е насрочено твърде прибързано и защитата нямала време да се подготви за процеса. Адвокатите твърдяха, че тази прибързаност е политическа — за да не успее Михаил Ходорковски да се регистрира като кандидат депутат от Университетския изборителен окръг на Москва. Молбата на Ходорковски да бъде регистриран като кандидат беше при началника и не беше изпратена в изборителната комисия. Ако процесът беше започнал на 14 септември, беше приключил за няколко дни и обвинителната присъда беше влязла в законна сила, молбата въобще можеше да не бъде изпратена. Тогава Ходорковски не само не би могъл да бъде избран в Думата, но дори не би могъл да проведе предизборна кампания и поне за малко да стане политик, да успее да каже поне нещичко.

В 11.00 часа в съдебната зала вече се бяха събрали журналисти, роднини на осъдените, прокурорът Дмитрий Шохин, ищците по гражданското дело (т.е. представителите на данъчната инспекция) и десет души конвой. В стъклената клетка бяха осъдените Михаил Ходорковски и Платон Лебедев. Но от адвокатите им нямаше нито един. Цялата редица столове за адвокатите беше празна. През стъклото Платон Лебедев махна на началника на конвоя, обградил клетката, и му каза нещо за свободата.

— Какво? — не чу конвоят.

— Има много свободни места, седнете — повтори Платон Лебедев.

Той изглеждаше много зле. През изминалите три месеца, откакто беше произнесена присъдата, той видимо беше отслабнал, лицето му беше преbledняло, а под очите имаше дълбоки сенки. Щом влезе в клетката, Платон Лебедев веднага седна, докато Михаил Ходорковски остана прав. Впрочем Платон Лебедев разтягаше с пръсти ъгълчетата на устните си, изглежда приканвайки всички да се усмихват.

В 11.20 адвокатите още ги нямаше. В 11.30 журналистите нарушиха забраната за използване на мобилни телефони в съдебната зала и научиха, че на 12 септември Генрих Падва е бил настанен в болница заради изостряне на някакво хронично заболяване.

В 11.40 съдебното заседание все пак започна. Председателстващият Вячеслав Тарасов каза:

— Извиняваме се за закъснението. То е свързано с неявяването на адвокатите. Причините засега се изясняват. Защитата и прокурорът, значи, ъ-ъ-ъ... са известени по законния ред.

Съдията се обърна към Платон Лебедев и го попита наистина ли не желае да участва в процеса. Лебедев тежко се изправи, приближи се до микрофона и отговори:

— Изразявам категоричен протест срещу незаконното ми и насилствено довеждане в съда. Настоявам да бъда изведен от съдебната зала, защото още през юни отказах да участвам в този процес...

— По каква причина? — попита съдията.

— Позволете ми да завърша. Поръчах на адвокатите да обжалват присъдата и им забраних да участват в процеса.

— По каква причина?

— Аз им забраних.

Съдията разбра, че Платон Лебедев няма да се откаже от избраната тактика, и се разпореди да изведат подсъдимия от залата. Дойде ред на подсъдимия Ходорковски да отговаря на въпроса на съдията.

— Известно ли ви е нещо за неявяването на адвокатите?

— Ваша чест — Ходорковски беше подчертано вежлив, — вчера писмено чрез администрацията на следствения арест съобщих на съда, че имам сключено споразумение само с един адвокат — Генрих Павлович Падва. Причините са ясни. Районният съд твърде много съкрати времето за подготовка на касационната жалба. Наложих се адвокатите да си разделят присъдата и всеки да работи по своята част. Само Генрих Падва имаше цялостна информация. Вчера ме уведомиха, че Генрих Павлович е хоспитализиран.

— Известна ли ви е причината за неявяването му? — попита съдията.

— Помолих адвокатската кантора на Генрих Павлович да представи удостоверение за това, че е хоспитализиран.

Ходорковски беше невъзмутим. За разлика от прокурора. Прокурорът Дмитрий Шохин говореше емоционално:

— При разглеждане на въпроса дали съдът да заседава в отсъствие на адвокат Падва трябва да се позовем на член 376 точка 4 от НПК, според която неявяването на своевременно известени лица не препятства... — от възмущение прокурорът забрави да завърши изречението. — Възможно е да става дума за банален опит да се проточи процесът. Падва сам е отишъл в болница № 50 и е бил хоспитализиран. Това не е станало ненадейно, а е планирано.

При тези думи прокурорът представи на съда удостоверение, че адвокат Падва сам е отишъл в болницата. В удостоверението, представено от адвокатската кантора, не се твърдеше, че Падва е бил откаран с „Бърза помощ“. Но се твърдеше, че е бил хоспитализиран по спешност. Наложих се съдът да даде почивка, за да се сверят удостоверенията.

През почивката се приближих до майката на Ходорковски и я попитах:

— Как мислите, дали ще отложат делото или ще продължат без Падва?

— Мисля, че ще продължат — отговори тъжно Марина Филиповна, — а Падва наистина се е разболял.

После започна да ми разказва по какво се различава обстановката в следствения арест № 1, където преместили сина ѝ в началото на август, от следствения арест № 4, където е бил, преди да обяви намерението си да става политик. Тя каза, че ако искаш да предадеш пратка на затворника, трябва да се наредиш на опашка в пет сутринта. Освен това не можело да се предава тоалетна хартия, а в лавката на затвора тя свършила.

След около четирийсет минути съдебното заседание продължи, но само за да обяви съдията още едно прекъсване за два часа.

— Сигурно не са успели да се свържат с някой важен — обобщи Марина Филиповна.

По време на второто прекъсване дойде жената на Ходорковски Ина, която сутринта трябвало да заведе децата на училище. Попитах я:

— Как мислите, ще отложат ли делото или ще го гледат без Падва?

— Сигурно ще го отложат — каза Ина. — Не могат да продължат без нито един адвокат, дори и да мислят, че специално протакаме.

После Ина взе да ми обяснява по какво се различават свижданията в следствения арест № 1 от свижданията в следствения арест № 4. В № 4 Ина разговаряла с мъжа си през стъкло. А сега разговарят през две стъкла и решетка.

— Той ми казва „Ще се преборим!“ — тя сви рамене. — А аз му казвам: Е, как ще се преборим, като преди имаше само едно стъкло, а сега са две и решетка!

Когато почивката свърши, Ина се оказа на два метра от мъжа си, но беше забранено да разговаря с него. Говореха си беззвучно. Гледайки я, Михаил Ходорковски бързо движеше устни и жена му също само с устни му отговаряше. Ходорковски показваше как гали жена си по главата, шеговито ѝ се заканваше за нещо с пръст, с пръсти изобразяваше бягащ човек, с пръсти рисуваше във въздуха някакъв квадратен предмет...

Заседанието продължи. Съдията съобщи, че по негови данни адвокат Падва наистина е сериозно болен, хоспитализиран е в урологията и може би ще остане там месец-месец и половина. А заседанието не може да бъде отложено повече от месец и затова, каза

съдията, нека Ходорковски си избере друг адвокат или съдът ще му назначи.

— Ваша чест — каза Ходорковски, — доколкото ми е известно, на Генрих Павлович утре ще му правят биопсия. Резултатите ще станат ясни в петък или в понеделник. Ако се изясни, че формата на заболяването му не е агресивна, във вторник или в сряда Генрих Павлович ще дойде в съда. Или ще имам друг адвокат, който няма да има нужда дълго да се запознава с делото.

— Ако ситуацията се развие по лошия вариант, не дай, Боже — каза съдията и почука на дърво — можете ли в понеделник в 11 часа сутринта да кажете кой ще е адвокатът ви?

— Ако бъдат известни резултатите от биопсията — осъденият сви рамене. — Прокурорът има пряка връзка с болницата. Ако той може да разбере по-бързо от мен...

— Мисля, че прокурорът може да разбере това в понеделник сутринта.

Отложиха делото за следващия понеделник. Ходорковски помоли да разрешат на адвокатите му да го посещават в затвора.

— Ако те сключат договор — усети се съдията, — разбира се, че могат да ви посещават и да ви съветват.

— Те имат договор с мен да представят интересите ми в Страсбург — усмихна се Михаил Ходорковски.

— Но тук не е Страсбург — съдията не се усмихна.

В понеделник, 19 септември, съдебното заседание продължи.

— Ходорковски, станете — каза съдията, откривайки заседанието точно в 11 часа. — Обещахте да уточните кой ще е адвокатът ви.

— Ваша чест — Ходорковски се изправи в стъклената клетка. — След миналото заседание, буквално на следващия ден, в три от десетте килии на нашия етаж вкараха инфекциозно болен за по половин час във всяка и обявиха строга карантина. Само със случайността може да се обясни, че в едната от трите килии съм аз, а в другата — Платон Лебедев.

Ходорковски съобщи, че поради карантината не пуснали в арестанито един от защитниците му на първа инстанция. Каза, че поради това не е могъл да разбере какво е здравословното състояние на

адвокат Генрих Падва и не е могъл да получи съвет от него с кого да го замени.

Съдията не слушаше. Той се обърна към прокурора Дмитрий Шохин и попита дали обвинението разполага със сведения за здравословното състояние на адвокат Падва. Обвинението разполагаше. Прокурорът Шохин представи на съда удостоверение, че адвокат Падва ще се лекува най-малко един месец, което означава, че не би могъл да участва в съдебните заседания. В залата присъстваха адвокатите Антон Дрел, Денис Дятлев и Елена Левина, които защитаваха Михаил Ходорковски в съда на първа инстанция. Той се опитваше да се намеси от клетката:

— Ваша чест, бих искал да поговоря с адвокатите, които ме защитаваха в съда на първа инстанция, за да разбера, ако удостоверението съответства на действителността, кого Генрих Павлович Падва смята за най-добре подготвен от тях, за да ме защитава.

Съдията не слушаше. Прокурорът продължаваше да говори.

— Аз смятам — каза той, — че високопрофесионалните адвокати Дятлев, Дрел и Левина, които присъстват в залата, не само имат право, но и са задължени да защитават Михаил Борисович Ходорковски.

— Ваша чест — опитваше се да възрази Ходорковски, — нито един нормален човек, освен съдиите от Московския градски съд, не е в състояние да се запознае толкова бързо с 400-те тома по делото. Адвокат Дятлев се занимаваше само с една част. Адвокат Левина помагаше на Генрих Павлович Падва за протокола. Просто не зная кой от адвокатите е способен...

Съдията не го слушаше и обяви кратко прекъсване, след което прочете решението: „Осъденият Ходорковски заяви, че не възразява адвокатите Дятлев, Дрел и Левина да участват. След като изслуша двете страни, съдът не намери основание, което да препятства допускането на Дятлев, Дрел и Левина да защитават Михаил Борисович Ходорковски.“

След това решение пак беше обявено прекъсване за половин час и адвокатите, назначени без съгласието на осъдения, най-последно получиха разрешение да разговарят с него.

По време на прекъсването в съда дойде Иван Стариков, член на политическия съвет на Съюза на десните сили и ръководител на инициативната група, издигнала кандидатурата на Михаил Ходорковски за депутат в Думата. След като изслуша разказа ми как е протекла първата част на съдебното заседание, Иван Стариков каза за съдията и прокурора:

— Как ги търпи земята тия! Този процес е същият като над Йосиф Бродски! Ще ги питам къде ще емигрират, когато истината възтържествува!

— Това изявление за пресата ли е? — попитах аз.

— Официално! За пресата! — потвърди Иван Стариков. — Как ги търпи земята тия!

Иван Стариков разказа, че неговата инициативна група е готова да събере 100 хиляди подписа в подкрепа на Ходорковски, че в щаба им всеки ден идвали младежи и че ако не разрешат на Ходорковски да участва в изборите, инициативната група няма да спре предизборната му кампания.

— Властта не признава правила на играта — каза Иван Стариков. — И ние също сме принудени да играем без правила. Ние ще произведем народни избори. При мен дойдоха студенти от радиотехническият институт и ми предложиха една предизборна хитрост. Знаеш ли какво е резистор? По друг начин се нарича съпротивление. Ще слагаме на реверите си резистори и в Кремъл също мнозина ще носят резистори на реверите си, само че от обратната страна. Путин трудно ще влезе в клуба на уважаваните експрезиденти. В неговите затвори нарочно вкарват инфекциозно болен при политически затворник.

В края на почивката адвокат Антон Дрел ми каза, че човекът, когото последователно вкарвали в килиите на Платон Лебедев и на Михаил Ходорковски, се казвал Алоис Томашевич и съобщи, че страда от чревна инфекция и лежал в болницата на затвора.

Почивката свърши. Съдията поиска адвокатите Дрел, Дятлев и Левина да се преместят от местата за роднини на местата за адвокати. Те се подчиниха, но всеки път, когато съдията се обръщаше към тях, мълчаха. Те предадоха протест до съда, в който се казваше, че законът забранява да бъдат назначавани за адвокати, след като осъденият не желае това. Михаил Ходорковски поиска думата:

— Ваша чест, аз получих информацията, за която не ми беше дадена възможност да получа в ареста. Данните, представени от прокурора, не отговарят на действителността. Генрих Павлович Падва е обещал в края на седмицата да излезе от болницата и да поеме защитата ми. Ако не излезе, за най-подготвен той смята адвокат Юрий Маркович Шмит.

Прокурорът не можа да се сдържи. Той почти крещеше, че адвокатите нямат право да се отказват от защитата и че искането на Ходорковски да му бъде определен за адвокат Юрий Шмит не подлежи на коментар и дори е под всякаква критика.

— Това искане е некоректно — говореше прокурорът, прозорливо предполагайки, че Юрий Шмит е именно онзи адвокат, на когото ще е необходимо най-много време, за да се запознае с материалите по делото. — Точно Шмит се занимаваше само с една част от делото. Сега вече е съвсем очевидно какво цели Ходорковски.

Прокурорът забрави да каже и това, че адвокат Юрий Шмит живее в Петербург и ще му трябва време, за да стигне до Московския градски съд.

Така или иначе делото беше отложено с още един ден.

На 20 септември заседанието отново беше отложено — за още два дни. То започна с едно автомобилно задръстване. От загриженост за сигурността на Московския градски съд по време на разглеждане на касационната жалба на Ходорковски милицията отцепи с кордони околните улици. Заради кордоните стана голямо задръстване. В него заседна и адвокат Антон Дрел, когото на предишното заседание съдът беше „допуснал“ да защитава осъдения, противно на волята на самия адвокат и на самия осъден, и го задължи да се яви на заседанието. Адвокатът се обади от колата си и каза, че закъснява по независещи от него причини. Чакаха го петнайсет минути.

Щом се появи в съдебната зала, адвокат Антон Дрел веднага потвърди на председателстващия съда, че се отказва от водене на процеса. Адвокатите Денис Дятлев и Елена Левина също потвърдиха изразеното си вече нежелание да защитават Ходорковски противно на волята му. На свой ред Михаил Ходорковски също още веднъж се отказа от услугите на адвокатите Дрел, Дятлев и Левина и настоя защитата му да бъде поета от адвокат Генрих Падва или от адвокат Юрий Шмит.

Позовавайки се на удостоверението от болницата и на НПК, прокурорът Дмитрий Шохин възрази, че адвокат Падва е хоспитализиран и не може да защитава никого. А за адвокат Шмит прокурорът представи удостоверение от летище Пулково, че господин Шмит още на 6 септември е излетял за Копенхаген и не се знае кога ще се върне.

— Странно — усмихна се на прокурора Шохин адвокат Дрел. — На 15-и с очите си видях Шмит в Москва. Нещо явно не е наред с граничната ви служба.

А Михаил Ходорковски настояваше: макар че Генрих Падва е в болница, той е обещал след два дни да бъде изписан, макар че Юрий Шмит е в чужбина, той е обещал след два дни да се върне.

Съдията попита:

— Защо вие, Ходорковски, си избирате все такива адвокати, които или са в болница, или в чужбина?

— Защото — отвърна Ходорковски — от всички адвокати, които ме защитаваха в съда на първа инстанция, само те двамата са достатъчно компетентни, за да водят такъв сложен процес в толкова уважаван съд.

Наложи се съдът да отложи делото за четвъртък, 22 септември.

След заседанието Иван Стариков, който оглавяваше инициативната група, издигнала Ходорковски за кандидат-депутат в Думата, съобщи на журналистите във фойето:

— Събрали сме всички документи за изборителната комисия. Нямаме само молба от Михаил Борисович, потвърждаваща желанието му да се кандидатира. Ходорковски я е написал много отдавна и я е предал на началника на затвора, защото за затворниците той е нещо като нотариус. Началникът на затвора бил заверил молбата на Ходорковски на 15 септември и я бил изпратил по пощата в изборителната комисия. Но тя и досега не е получена и ние сме много разтревожени от работата на пощите. Днес адвокат Антон Дрел ще отиде в затвора, за да настоява Ходорковски да напише още една молба, а началникът на затвора да ни я даде на ръка. Ние ще я предадем в изборителната комисия. Ние сме по-бързи от пощите.

Докато се точеха тези процесуални спорове и разговори за политика, никой не си спомни, че на 22 септември в 00.00 ч. изтича срокът на давност по обвинението за приватизацията на НИИ по

торовете и инсектофунгицидите. Ако съдът беше изключил това обвинение, деветгодишната присъда на Ходорковски щеше да се намали. Впрочем не беше сигурно — оставащите обвинения бяха достатъчни, за да се запази предишната присъда.

На 22 септември приключи разглеждането на касационната жалба на Михаил Ходорковски и Платон Лебедев. Заседанието този ден започна доста ритмично. В залата адвокат Генрих Падва, който беше излязъл от болницата, представи на съдиите болничен лист и добави, че лекарите настоявали за операция, а той писмено се отказал и се явил в съда.

Адвокат Падва официално съобщи, че предишния ден се опитвал да посети клиента си Ходорковски в следствения арест, но не го пуснали без каквито и да било законови основания. Затова сега адвокатът трябва да говори с осъдения и процесът не може да започне преди това.

Адвокат Юрий Шмит също настояваше да говори с осъдения и предложи процесът да бъде отложен с още един ден, за да може адвокатът да посети в ареста Ходорковски и заедно да се подготвят за защитата.

Самият Михаил Ходорковски помоли разглеждането на касационната жалба да бъде отложено за осем седмици, за да има възможност и време да се запознае с документите, защото е успял да се запознае само с една четвърт от тях.

Съдията Вячеслав Тарасов не отложи заседанието и разреши на адвокатите да говорят с клиента си, но само в съдебната зала. Обявиха почивка. През това време при мен дойде жената на Ходорковски Ина:

— Трябва да кажа нещо на журналистите. Нали трябва да кажа?

— Какво? — попитах аз.

— Знаете ли, вече четвърта седмица не искат да приемат от мен медицински колети. Вчера в затвора беше ден за предаване на медицински колет. И пак не ми го взеха. Нито мед, нито витамин С, никакви лекарства. Направо не зная как издържа той там.

С Ина разговаряме във фойето пред съдебната зала. Към нас се приближава адвокат Антон Дрел, който казва, че в адвокатската колегия било получено предложение от прокуратурата той да бъде лишен от адвокатски права заради отказа да защитава Михаил Ходорковски. Ние обсъждахме как на другия ден адвокат Дрел ще

отиде в Министерството на правосъдието и ще изясни дали наистина има такова предложение и дали прокуратурата не е полудяла. Около нас имаше много журналисти, които изведнъж скочиха от столовете си и хукнаха нанякъде.

— Какво става? — спрях аз един от колегите.

— Немият проговори! — извика ми един колега, тичайки към противоположния ъгъл на фойето.

А там, в ъгла, за първи път разговаряше с журналистите прокурорът Дмитрий Шохин. Прокурорът съобщи, че защитата на Ходорковски преднамерено протака процеса, че няма никакви нарушения на закона, че всички участници в процеса са били своевременно уведомени, че на Михаил Ходорковски е било предоставено достатъчно време, за да се запознае с документите.

— Две седмици за шестстотин страници? — веднага попитаха няколко журналисти. — На вас самия стигна ли ви предоставеното време, за да изучите присъдата?

— Имах достатъчно време, точно толкова, колкото е необходимо — отсече господин Шохин.

От този момент нататък делото тръгна стремително. Почивката свърши, започна да говори адвокат Падва, а съдията Тарасов през цялото време го подканяше да побърза. Адвокат Падва заяви, че по повечето обвинения липсва състав на престъпление, по всички — без изключение — не е доказано, че Михаил Ходорковски е причастен към престъпления, а по някои дори не е установен самият факт на престъпление.

— Вие за какво пледирате? — прекъсна го съдията.

— Да се отмени присъдата и делото да бъде прекратено — отговори адвокатът.

— Това ли е всичко?

— Не, ваша чест, аз едва започнах.

Адвокат Падва каза, че по обвинението относно завод „Апатит“ е изтекъл срокът на давност, затова в решението на съда не може да се говори, че Ходорковски е виновен.

— Всичко това е изложено в жалбата ви — прекъсна го съдията.

Адвокатът продължи с това, че по останалите обвинения е нарушен принципът на презумпция за невиновност, че свидетелските показания на защитата не са били приети от съда, че протоколът на

един от обиските е отхвърлен от съда — съдът преценил, че поемните лица са били заинтересувани, но същевременно съдът е разпитал следователя, който е направил обиска, в качеството на свидетел, без да вземе предвид, че той е заинтересувано лице. От думите на адвокатата излизаше, че Михаил Ходорковски е невинен, а процесът е проведен в грубо нарушение на НПК.

Адвокат Падва говори около два часа и половина. След първия час помоли за петминутна почивка. Почивката беше дадена. След още един час адвокатът помоли за втора почивка, но съдията му нареди да продължи. Гласът му преградна, той говори още около десетина минути, подпирайки се на масата, след което каза, че не е в състояние да продължи и завърши речта си почти на половин дума.

Адвокат Юрий Шмит също помоли за почивка, но тя не му беше разрешена.

— Тази неуместна прибързаност се обяснява с факта, че властта се опитва да попречи на Ходорковски да се кандидатира за Думата...

Съдията прекъсна и него:

— Преминете към делото по същество...

Адвокатът подробно започна да разнищва обвинението за укриване на данъци от страна на Михаил Ходорковски.

— Това е изложено в жалбата ви! — прекъсна го съдията.

— Процесът е устен — парира адвокатът. — Това се смята за постижение на цивилизацията.

Докато адвокатите говореха, в милицията бил получен сигнал, че в зданието на Московския градски съд била заложена бомба. Пристигнаха пожарникари и кинолози с кучета.

Евакуираха всички сътрудници на съда. Само ние, журналистите и участниците в процеса, които бяхме на шестия етаж, не знаехме, че зданието се евакуира. Едва след около два часа дойдоха милиционери и казаха, че в сградата няма бомба, че опасността е отминала. Така разбрахме, че въобще е имало някаква опасност.

Дойде ред на Ходорковски да говори. Той каза:

— Много е просто да се установи моята невинност. Призна ме за виновен не съдът, а група бюрократи, която успя да убеди властта, че не бива да финансирам опозицията... Но кремълските чиновници идват и си отиват. Тези, които разграбват ЮКОС, също след няколко години ще заминат на Запад. Това са хора без чест и съвест. За тях

родината и нейното бъдеще не означават нищо. Нека заедно да помислим за бъдещето.

След тези думи Ходорковски започна подробно да разглежда обвинението за незаконното кредитиране на компанията „Мост“ — единственото обвинение, което успял да изучи. Той също говори дълго и също поиска петминутна пауза. В отговор съдията му даде пет минути, за да приключи речта си.

Сградата на съда отдавна беше затворена. Вътре нямаше никого освен участниците в разглеждането на жалбата на Ходорковски. По време на една от кратките паузи представителите на данъчната служба, които бяха в съда като ищци по гражданско дело, излязоха навън да пушат. А милиционерите от отцеплението не искаха да ги пуснат обратно — казваха, че съдът бил затворен.

Речта на прокурора беше кратка: той само настоя, че срокът по обвинението за НИИ по торовете и инсектофунгицидите изтича не на 22, а на 23 септември, т.е. още не е изтекъл.

Същинските дебати между страните отнеха осем часа.

Към девет часа вечерта съдът обяви решението. Обвинението за „Мост“ беше извадено от присъдата поради липса на състав на престъпление. По обвиненията за „Апатит“ и НИИ по торовете и инсектофунгицидите присъдата беше смекчена. Общият срок по всички обвинения възлезе на осем години.

Присъдата влезе в сила.

ЕПИЛОГ

Последното писмо, което Михаил Ходорковски написа от затвора „Матроска тишина“, преди да бъде изпратен в колонията в Чита, се оказа поздравление до Владимир Путин, публикувано във в. „Комерсант“. Поздравлението е написано като циганско пророчество — каквото и да се случи, то ще се окаже вярно:

„Уважаеми Владимир Владимирович! За съжаление, по известни на Вас причини сега нямам възможност да Ви поздравя лично и затова се възползвам от вестник «Комерсант». Има хора, които умеят професионално да говорят за Вашите достойнства. В този смисъл аз съм самоук любител. Затова ще Ви кажа какво наистина мисля. Вие сте много смел човек, щом се съгласихте, бидейки подполковник, да заемете длъжност, по-висока и от маршалската.

Вие сте доста успешен лидер, който успя да спаси и да запази главното богатство на съвременна Русия — високите цени на петрола. Вие сте прекрасен приятел и партньор: не пожалихте дори собствената си репутация заради приятелите си, които разрушиха ЮКОС — доскоро най-голямата петролна компания в страната.

Вие сте щедър човек и явно обичате футбола.

Днес Вие имате почти всичко. И аз искам да Ви пожелаая малкото, което нямате: свобода и спокойствие. Вие ще се сдобияте с тях, когато в съответствие с Конституцията на Русия напуснете този неблагодарен президентски пост. Ако е рекъл Господ, скоро ще се видим...”

Издание:

Издателство „Слънце“, 2006

Художник: Вихра Стоева

Редактор: Марта Владова

ISBN-10: 954-742-103-4

ISBN-13: 978-952-742-103-5

ЗАО Издателский дом „Секрет фирми“, 2006

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.